प्रस्तावना

'साहित्याचा ध्रुवतारा' हें माझें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यानंतर एका वर्षाच्या आंतच 'वाङ्मयीन टीका—शास्त्र आणि पद्धति' हा नवीन ग्रंथ रसिकांस सादर करितांना मला फार आनंद होत आहे. मराठींतील टीका-वाङ्मयास मोल चढावयाचें असेल तर संस्कृत साहित्यशास्त्र व पाश्चात्यांचें साहित्यशास्त्र यांचा सांगोपांग अभ्यास केल्यावांचून आतां गत्यंतर राहिलें नाहीं. त्याचप्रमाणें पाश्चात्य देशांत गेल्या तीन चार शतकांत अनेक विद्वानांनीं टीकाशास्त्रांतील विविध अंगांचा सूक्ष्म अभ्यास करून ज्या प्रणाली निर्माण केल्या त्यांचेंहि भरपूर ज्ञान असणें आतां आवश्यक झालें आहे. पाश्चात्य टीकाकारांनीं टीकेच्या ज्या पद्धति शोधून काढल्या व प्रत्यक्ष टीका करीत असतां ज्या साधनांचा भरपूर उपयोग करून घेतला त्यांची माहिती करून घेतल्याशिवाय यापुढें मराठी टीकाकारांचें मुळींच चालावयाचें नाहीं. अज्ञान व अपूर्ण माहिती या दोन दुर्गुणांकडे यापुढें कोणीहि दुर्लक्ष करूं शकणार नाहीं. कारण, सामान्य वाचकहि आतां बरचसे बहुश्रुत झालेले आहेत व त्यांच्या बहुश्रुततेंत आणखी भरच पडण्याचा संभव दिसत आहे. अशा स्थितींत टीकाकारानें आपल्या क्षेत्रांतील अनेक सर्वसंमत विचारांचें साक्षात् ज्ञान करून घेणें अत्यंत आवश्यक होऊन बसलें आहे.

मराठी टीका अजून बाल्यावस्थेंत आहे. म्हणून ज्यांचा संसार पुष्कळच वाढलेला आहे अशा पाश्चात्य भाषांमध्यें टीकेच्या बाबतींत जें समृद्ध वाङ्मय निर्माण झालें आहे त्याच्या अनुरोधानेंच मराठी टीकावाङ्मयाला प्रगति करून घेतां येईल यांत कोणतीच शंका नाहीं. एतद्विषयीं संस्कृत साहित्य-शास्त्राचें मराठीवर जसें फार मोठें ऋण आहे तसेंच पाश्चात्यांच्या काम-गिरीचेंहि आहे. हें ध्यानांत घेऊन यापुढें टीकाकारांनीं अनेक नव्या–जुन्या प्रणालींचा अभ्यास करून मराठी टीकावाङ्मय समृद्ध केलें पाहिजे.

अभ्यास करण्याची इच्छा असलेल्या जिज्ञासु आणि प्रगल्भ वाचकांना या दृष्टीनें प्रस्तुत ग्रंथात विपुल माहिती मिळेल अशी खात्री आहे. ज्या वाङ्मयीन वादांची अथवा प्रणालींची इकडच्या बहुश्रुत म्हणविणाऱ्या लेखकांनाहि केवळ त्यांच्या नांवापलिकडे विशेष कांहीं माहिती नसते असें

प्रत्यहीं दिसून येतें त्या वादांचा व प्रणालींचा इतिहास व त्यांचें आजचें स्वरूप या गोष्टींचें ज्ञान अभ्यासकाना करून देणें हाच या ग्रंथाचा मुख्य उद्देश आहे

अभ्यासकांना व जिज्ञासु वाचकाना टीकाक्षेत्रातील विविध प्रश्नाचें विस्तृत ज्ञान प्राप्त व्हावें हाच माझा मुख्य उद्देश असल्यामुळें विषयाच्या अभ्यासाचीं साधनें जमविणाऱ्या प्रत्येकाला तीं साधनें कोठून जमवावींत हें कळावें एतदर्थ मुध्द्याच विपुल संदर्भ दिले आहेत. हेतु असा कीं, अधिक वाचन करू इच्छिणाऱ्याची त्यायोगानें सोय व्हावी, नवीन ज्ञानाचें मूळ कोणतें आहे तें त्याना कळावें हें कळलें असता, नवीन विचारांचें मूळ न सांगता ते स्वतःचेच आहेत असा भाष कौशल्यपूर्ण रीतीनें निर्माण करण्याची जाणत्या मराठी लेखकामध्यें जी विचित्र आवड दिसून येते तिला काहीं अशीं तरी पायबंद बसेल असें वाटतें पाश्चात्य देशांत जे वाङ्मयीन वाद निर्माण झाले तेच आपल्याकडे बऱ्याच उशीरा येत असतात. आणि काहीं मंडळी स्वतःच्या जास्त वाचनाचा फायदा घेऊन आपणच या विचाराचे व वादाचे जनक आहोंत अशा तोऱ्यात अर्धशिक्षित व अप्रगल्भ वाचकांची दिशाभूल करितात. ज्ञानाच्या व तत्त्वसंशोधनाच्या दृष्टीनें हें घातक आहे. पण मुळांत खरोखर काय आहे तें कळल्यावाचून आपली माहिती चुकीची आहे हें तरी सामान्य वाचकाना कसें कळावें? अशा सामान्य लोकाना व अभ्यासकाना मूळ प्रश्नाचें स्वरूप काय आहे तें कळावें व त्याला तत्संबंधीं स्वतःचा निर्णय देण्याची पात्रता यावी हाच उद्देश त्या त्या लेखकांचीं मतें मुळातून विस्तृतपणें देण्याचा व विपुल संदर्भ देण्याचा आहे.

या ग्रंथाच्या जोडीला 'साहित्याचा ध्रुवतारा' हें माझें पुस्तक अभ्यासकानें वाचलें असता टीकाशास्त्रांतील विविध प्रणालींचें जें ज्ञान त्याला मिळेल त्यात वाङ्मयीन मूल्यांच्या व नवीन वाङ्मयीन वादाच्या ज्ञानाची भर पडेल आणि वाङ्मय व टीका या दोहोंचेंहि बरेंचसें स्वरूप त्याला कळेल अशी आशा आहे.

माझ्या पहिल्या पुस्तकावर 'हें इंग्रजी विचारांचें संकलन आहे' असा अभिप्राय काहींनीं दिला. वास्तविक काळजीपूर्वक तें पुस्तक वाचलें

असता तें संकलन नाहीं हें कोणाहि निर्मळ दृष्टीच्या वाचकास सहज पटेल. त्या पुस्तकांत माझी एकच चूक झाली. ती ही कीं, जे वाङ्मयीन विचार वास्तविक संपूर्णपणें पूर्वीच चर्चिले गेले आहेत त्यांच्या संबंधीं अनेकानीं पूर्वीच मांडलेले विचार त्या त्या विचारांच्या प्रणेत्यांची माहिती मुळींच होणार नाहीं अशी काळजीपूर्वक खबरदारी घेऊन मांडले नाहींत व हे 'माझेच विचार आहेत' असा भास मीं उत्पन्न केला नाहीं. पण तत्त्वसंशोधन हाच माझा उद्देश असल्यामुळें ज्याचें त्याचें ऋण प्रामाणिकपणें कबूल करण्यात मला कोणतीच लाज वाटण्याचें कारण नव्हतें. पाश्चात्य वाङ्मयात आज खरोखर काय होत आहे हेंच वाचकास कळविण्याचा माझा उद्देश होता. सूक्ष्म अभ्यासाची व दीर्घ व्यासंगाची सवय होणें हें मराठी टीकेच्या दृष्टीनें आज अत्यंत उपयुक्त असल्यामुळें अनेक नवीन विचार प्रसृत होणें ज्ञानाच्या वाढीच्या दृष्टीनें आवश्यक आहे. एतदर्थ या ग्रंथाचा उपयोग व्हावा येवढाच लेखकाचा हेतु आहे.

प्रो. वाडेकरांनीं 'भारतीय मानसशास्त्रीय परिभाषेंत' दिलेल्या शब्दांपैकीं कांहींचा मीं उपयोग केला आहे. प्रो वाडेकरांचा याबद्दल मी ऋणी आहें. माझे मित्र डॉ. पु ग. सहस्रबुद्धे व श्री गो. बा गोखले यानीं कांहीं दुर्मिळ साधनें उपलब्ध करून दिल्याबद्दल व नू म वि. हायस्कूलचे लायब्रेरियन श्री वा पु कोल्हटकर यानीं मासिकाचीं जुनीं पायलें व कांहीं ग्रंथ मिळवून दिल्याबद्दल त्यांचेहि आभार मानले पाहिजेत.

प्रस्तुत ग्रंथ छापण्याचें व प्रकाशनाचें काम 'जनार्दन सदाशिव लिमिटेड,' या संस्थेच्या चालकानीं अंगावर घेऊन तें अत्यंत अल्पावधींत पार पाडण्याची कर्तबगारी दाखविली नसती तर आणखी कांहीं दिवस तरी तो काळोखात राहिला असता.

माझ्या पहिल्या पुस्तकाप्रमाणें हाहि ग्रंथ अभ्यासकांना व जिज्ञासु वाचकांना उपयुक्त वाटेल अशी खात्री आहे.

वसंत पंचमी
६ फेब्रुवारी १९४६

रा. श वाळिंबे

प्रकाशकांचे दोन शब्द

प्रा. रा. शं. वाळिंबे यांनीं लिहिलेलें **वाङ्मयीन टीका : शास्त्र आणि पद्धति** हें पुस्तक मराठी वाचक वर्गाला सादर करताना आम्हांला फार आनंद वाटत आहे. प्रचलित विषयावर मराठी भाषेतील हा पहिलाच ग्रंथ असून तो प्रा. वाळिंबे यांच्या दीर्घकालीन व्यासंगाचा व अभ्यासाचा परिपाक आहे. प्रा. वाळिंबे यांचे टीकात्मक लेख व *'साहित्याचा ध्रुवतारा'* हें पुस्तक ज्यांनीं वाचलें त्यांना त्यांच्या या विषयावरील प्रभुत्वाची जाणीव करून देण्याची आवश्यकता नाहीं.

सामान्य वाचकांना, त्याचप्रमाणें अभिज्ञांना आणि विशेषतः या शास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना हा मराठी वाङ्मयांतील एक अमूल्य ग्रंथ आहे असें वाटेल अशी आमची खात्री आहे.

—जनार्दन सदाशिव लिमिटेड

पुनर्मुद्रण

वाङ्मयीन टीका : शास्त्र व पद्धति हें पुस्तक आम्ही प्रसिद्ध केलें त्यावेळीं प्रकाशनावर बरींच बन्धनें असल्यामुळें प्रति थोड्याच काढाव्या लागल्या. आतां बन्धनें उठल्यामुळें आम्ही हें पुनर्मुद्रण करीत आहोंत.

जनार्दन सदाशिव लि०.

दिवंगत मातेच्या स्मृतीस—

अनुक्रमणिका

पूर्वपीठिका

मानवी इतिहासात काव्यकला सुरू झाली तेव्हापासून काव्याच्या गुणासंबंधीं उद्गार काढण्याची प्रवृत्ति कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात असलीच पाहिजे. काय चांगलें आणि काय वाईट याची चर्चा मानवी जीवनातील आचारविचारासंबंधीं जशी अनादि कालापासून केली जाते तशीच ती वाङ्मयासंबंधीं सुद्धा केली जात असलीच पाहिजे. अर्थात् ही चर्चा शास्त्रीय स्वरूपाची नसून केवळ जिज्ञासा, कुतूहल, आश्चर्य अथवा आदर यापैकीं कोणत्या तरी कल्पनेनें प्रेरित झाली असावी. कवीनें काव्य लिहिल्यानंतर ज्ञात्याच्या अभिप्रायाची अपेक्षा करणें ही स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे. कालिदासासारख्या कविकुलगुरूला सुद्धा या अभिप्रायाचें महत्त्व केवढें वाटत होतें हें शाकुन्तलाच्या प्रस्तावनेंतील पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होईल.

आ परितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥

विद्वानाचा संतोष झाल्याशिवाय नाट्याचार्यांच्या प्रयोगविषयक ज्ञानाला मोल चढणें शक्य नाहीं. विद्वानाचा संतोष होईल कीं नाहीं याविषयीं त्याच्या मनात साशंकता उत्पन्न झाली आहे यावरून नाट्यकृतीच्या योग्यतेविषयीं गौरवाचे उद्‌गार काढावे अथवा तिच्यातील दोषाची निर्भर्त्सना करावी अशी प्रवृत्ति ज्याना 'अभिरूप' अशी संज्ञा होती अशा विद्वानाच्या ठिकाणीं अत्यंत प्राचीन काळापासून असली पाहिजे असा तर्क अस्थानीं होणार नाहीं. नाटक हें रसिक आणि विद्वान लोकाना सादर केल्यानंतर त्यानीं आपली वृत्ति कलुषित होऊं न देता औदार्य धारण करावें व नाटकातील मर्म जाणावे अशी नाटककाराची नेहमींच अपेक्षा असे. 'मालविकाग्निमित्र' नाटकातील सूत्रधार म्हणतो—

पुराणमित्येव न साधु सर्वं, न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥

या ठिकाणीं 'परीक्ष्य' असा स्पष्ट शब्द वापरला आहे. नाटकाचें परीक्षण करून त्यातील चांगला भाग कोणता तें ठरवावें, प्राचीन काव्य व अर्वाचीन

काव्य यातील चांगलें कोणतें हें ठरविण्यासाठीं रसिकांनीं व ज्ञात्यांनी इनसाफी न्यायाचा अवलंब करावा असे वरील श्लोकाचें तात्पर्य आहे. काव्य अथवा नाटक कवि स्वत:च्या मनोविनोदासाठीं लिहीत असला तरी रसिकांपुढें तें ठेवून त्याविषयी त्यांचा अभिप्राय कळावा अशी कवींची उत्कट इच्छा वाङ्मयाच्या सुरवातीपासून असली पाहिजे हें यावरून स्पष्ट होत आहे. रसिकांनीं मान डोलाविली म्हणजे हर्षनिर्भर होणाऱ्या कवींना कटु बोलणाऱ्या दोषान्वेषी माणसाचेंहि भय वाटावें हेंहि स्वाभाविकच आहे काव्याविषयी म्हणजे त्याच्या मोठेपणाविषयीं माणसें उदारवृत्ति धारण करीत नाहींत अशी भवभूतीनें आपल्या 'उत्तररामचरित' नाटकाच्या प्रस्तावनेंत तक्रार केली आहे 'यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जन: –' स्त्रियांच्या पावित्र्याविषयीं लोक नेहमींच साशंक असतात त्याचप्रमाणें काव्याच्या थोरवीविषयीहि ते तितकेच साशंक असतात. या बाबतींत त्यांची प्रवृत्ति दुष्टपणाची असते अशी सूत्रधारानें तक्रार केल्यावर नट म्हणतो— "नुसतें 'दुर्जन' म्हणून भागणार नाहीं, 'अत्यंत दुर्जन' असें म्हणणेंच रास्त होईल" (ननु अतिदुर्जन इति वक्तव्यम्). याचें मर्म असें कीं, वाङ्मयाविषयीं केवळ स्तुतीचे व गौरवाचे उद्गार काढणें येवढेंच काम विद्वान लोक करीत असत असें मुळींच नाहीं त्या वाङ्मयातील दोष निवडून काढून त्यावर अत्यंत प्रखर टीका करण्याचेंहि काम ते करीत असत स्वत:च्या वाङ्मयाविषयीं कटु उद्गार काढणाऱ्या लोकांच्या छिद्रान्वेषी प्रवृत्तीमुळें चिडलेल्या भवभूतीनें 'मालतीमाधव' नाटकाच्या प्रस्तावनेंत पुढील प्रसिद्ध उद्गार काढले आहेत—

ये नाम केचिदिह न: प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्न: ।
उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

"माझ्या वाङ्मयाची अवहेलना करणाऱ्या लोकांनी या नाट्यकृतीविषयीं कोणतींहि मतें बाळगावींत. त्यांच्यासाठीं हा प्रयत्न नाहीं. माझ्या मनोवृत्तींशीं समरस होणारा रसिक केव्हां तरी खास निर्माण होईल. कारण काल अनंत आहे व पृथ्वी विशाल आहे. "§ असे सतापाचे उद्गार काढ

ण्याचा प्रसंग भवभूतीवर आला याचाच अर्थ असा कीं, त्याच्या 'महावीर-चरित' या पहिल्या नाटकाविषयीं लोकांचा अभिप्राय प्रतिकूल असला पाहिजे. रसिकांना व परिणतप्रज्ञ लोकांना आपलें नाटक पसंत पडावें ही विलक्षण तळमळ असल्यामुळेंच नाटक सुरू होण्यापूर्वींच विदग्धविद्वत्परिषदेचें आवाहन करणें नाटककाराला आवश्यक वाटत असलें पाहिजे. ' अभिरूपभूयिष्ठा परिषद् ' संतुष्ट झाली म्हणजे लेखकाच्या श्रमाचें चीज झालें हीच कल्पना नाटककाराच्या मनात प्रामुख्यानें असे जी गोष्ट नाटककाराची तीच कवींची. विद्वानांचें आवाहन हेंच त्यांचेंहि प्राथमिक कर्तव्य असे. महाकवि कालिदास रघुवंशाच्या प्रस्तावनेंत परिणतप्रज्ञ विद्वानांना स्वत:च्या काव्याचें मूल्य यथोचित रीतीनें ठरविण्याविषयीं विनवीत आहे.

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥

चांगलें काय व वाईट काय हें जाणण्याची ज्यांची पात्रता आहे अशा संतानीं काव्याचें श्रवण करावें अशी कालिदासाची प्रार्थना आहे. सोन्याचा कस लागण्यासाठीं अग्नि हें साधन असतें. अग्नीमध्येंच सोन्याचा शुद्धपणा अथवा हिणकसपणा कळून येतो. त्याचप्रमाणें काव्याची परीक्षा विद्वानांकडूनच होणार हें ओळखून कवींनीं त्यांचा धावा करावा हें उचितच होय कालिदासाच्या ' मालविकाग्निमित्र ' नाटकांत* किंचित् भेदानें हीच कल्पना आली आहे.

§ भवभूतीच्या या उद्गाराशीं मिसेस् ब्राउनिंगच्या पुढील ओळींची तुलना करण्यासारखी आहे

What the poet writes,
He writes, mankind accepts it if it suits
And that's success, if not, the poem's passed,
From hand to hand, and yet from hand to hand,
Until the unborn snatch it, crying out,
In pity on their fathers' being so dull,
And that's success too"

* अंक २ श्लोक ९.

उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।
श्यामायते न विद्वत्सु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥

उत्कृष्ट सोनें अग्नींत तापविलें असताहि काळें पडत नाहीं. त्याप्रमाणें विद्वानांनीं केलेल्या परीक्षेंत जें खरोखर थोर वाङ्मय असेल तें निकृष्ट ठरत नाहीं असें याचें तात्पर्य आहे.

या सर्व उदाहरणांवरून कवि किंवा नाटककार विद्वान् व रसिक लोकांना आपली कलाकृति मान्य व्हावी, त्यांनीं तिच्या मोठेपणाविषयीं निर्णय द्यावा एतदर्थ किती झटत असत हें दिसून येईल टीकाशास्त्रांतील प्रमेयाचा शास्त्रीय उपयोग प्रत्येक प्रसंगीं झाला असला पाहिजे असा आपण तर्क करणें युक्त नसलें तरी काव्याच्या उत्कृष्टतेविषयीं अथवा निकृष्टतेविषयीं कोणत्या तरी प्रकारचा निर्णय देणें ही प्रवृत्ति जवळ जवळ वाङ्मयकलेच्या सुरवातीपासून उद्भवली असली पाहिजे असा आपण तर्क केला तर त्यांत कांहींहि प्रमाद होण्याचा संभव नाहीं.

संस्कृतांतील वाङ्मयीन टीका

वाङ्मयादि कलांच्या बाबतींत, कलाकृतीची योग्यता ठरविणें हें टीकेचें कार्य मानिलें तर ज्या तत्त्वाच्या, नियमाच्या अथवा निकषाच्या आधारानें हें कार्य टीकाकाराला साध्य करून घेतां येईल त्या नियमाचा अथवा तत्त्वाचा ऊहापोह काव्यशास्त्रांत § होत असतो. संस्कृत भाषेनें या बाबतींत फार महत्त्वाची कामगिरी केलेली आहे. संस्कृत काव्यशास्त्र अत्यंत प्रगल्भ अव स्थेला पोचलें होतें हें मान्य केलेंच पाहिजे. टीकाकारापुढें संस्कृत काव्यशास्त्रानें साहित्यविषयक अनेक प्रणालींचें ज्ञान वाढून ठेविलें, परंतु या ज्ञानाचा उपयोग करून प्रत्यक्ष एखाद्या प्रसिद्ध काव्याचें अथवा नाटकाचें परीक्षण करणारा टीकाकार मात्र दुर्दैवानें निर्माण झाला नाहीं. शास्त्र तयार होतें, पण त्याचा उचित विनियोग झाला नाहीं.

§ काव्यशास्त्राला इंग्रजींत Rhetorics अथवा Poetics म्हणतात Theory of poetry असेंहि त्याचें वर्णन करितां येईल

संस्कृत काव्यावर व नाटकावर अनेक टीका उपलब्ध आहेत. कालिदासाच्या काव्यांवरील मल्लिनाथी प्रसिद्ध असता 'संस्कृत साहित्यशास्त्राचा टीकाकारांनीं उपयोग केला नाहीं' हें विधान काहींना आक्षेपार्ह वाटेल. पण या बाबतींत हें लक्षात ठेविलें पाहिजे कीं, साहित्यातील विविध निकषाच्या आधारें काव्याचें अथवा नाटकाचें अंतरंगपरीक्षण व बहिरंगपरीक्षण करून त्याची कलादृष्टया योग्यता निश्चित करण्याचें कार्य संस्कृत टीकेनें केलें नाहीं. संस्कृत टीकाकाराचा हा मुळीं उद्देशच नव्हता 'टीक्यते गम्यते ग्रन्थार्थः अनया'-जिच्या साहाय्यानें ग्रन्थाच्या अर्थाची प्रतीति होते ती टीका—असा 'टीका' या शब्दाचा अर्थ त्यांना अभिप्रेत होता. ग्रंथाचा अर्थ वाचकाला कळावा अशी सर्व व्यवस्था केली कीं त्याचें कार्य संपलें. या अर्थनिष्पत्तीसाठीं व्याकरण, कोशातील संदर्भ, अलंकार, वृत्तें इत्यादि ज्या गोष्टी आवश्यक असतात त्या त्यांनीं योग्य प्रकारें दिल्या. या पलिकडे टीकेचें काहीं कार्य असतें अशी त्यांना जाणीव असलेली दिसत नाहीं. या पद्धतीच्या अर्थनिर्णायक टीकेचें कार्ल एल्झी या जर्मन टीकाकारानें 'ग्रंथविवेचनात्मक टीका' १ असें वर्णन केलें आहे. काव्यातील सौंदर्यतत्त्वाचा शोध करणें हें या प्रकारच्या अर्थनिर्णायक टीकेच्या कक्षेंत येत नाहीं. यामुळें संस्कृत साहित्यशास्त्रानें चिकित्सकतेची व विश्लेषणकौशल्याची अक्षरशः परिसीमा गाठलेली असली तरी प्रत्यक्षात मात्र त्या शास्त्राचा उपयोग टीकाकारांनीं केला नाहीं व ते अन्वयार्थाच्या, कोशातील संदर्भाच्या व व्याकरणातील सूत्रांच्या चाकोरींत फिरत राहिले.

संस्कृत साहित्यशास्त्र

संस्कृत साहित्यशास्त्राचा विचार करिताना एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात

---

१ याला एल्झी textual criticism असें नाव देतो. या टीकेचा आधार पुढीलप्रमाणें आहे Determination of the text rests upon the postulate that every author has a lexicological, grammatical, stylistic, and metrical individuality, in addition to the individuality of ideas

ठेविली पाहिजे ती अशी कीं, ग्रीस देशांत झालें त्याचप्रमाणें कवींच्या काव्यांतून त्या शास्त्रांतील विविध प्रणालींची निर्मिति झालेली दिसते प्रथम काव्यशास्त्र व नंतर काव्यांची निर्मिति असे घडत नसून प्रथम काव्यें निर्माण होतात व नंतर त्यांच्या अभ्यासानें साहित्यशास्त्रकार तत्त्वें प्रणीत करितात साहित्यशास्त्रांतील नियमांच्या आधारें प्रसिद्ध कवि आपलें काव्य लिहीत नाहींत प्रसिद्ध कवींच्या काव्यांतून तीं तत्त्वें शास्त्रकार शोधून काढीत असतात. काव्यशास्त्र निर्माण होण्यापूर्वी संस्कृतमध्यें नाट्यशास्त्र निर्माण झालें होतें या नाट्यशास्त्रांतील विविध नियमांना अनुसरून नाटक लिहिलें आहे कीं नाहीं येवढेंच नंतरच्या काळांतील टीकाकारांनीं पाहिलें. पण नाट्यशास्त्राचे नियम तत्कालीं उपलब्ध असलेल्या नाटकांतून शोधून काढले असले पाहिजेत हें उघड आहे. तात्पर्य, वाङ्मय प्रथम व वाङ्मयाचें शास्त्र नंतर हा सिद्धांत ग्रीक वाङ्मयाप्रमाणें संस्कृत वाङ्मयाच्या बाबतींतहि पूर्ण खरा आहे

वाङ्मयाच्या परिशीलनानंतर शास्त्रकारांनीं वाङ्मयाच्या मोठेपणासंबंधीं जीं तत्त्वें प्रणीत केलीं त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग करून संबंध काव्याचें सर्वांग-परिपूर्ण परीक्षण करण्याचें काम संस्कृत टीकाकारांनीं केलें नाहीं हें खरें असलें तरी टीकाशास्त्राला मात्र त्यांच्या तत्त्वांचा फार मोठा उपयोग करून घेण्यासारखा आहे. त्यांच्या प्रणाली हाच टीकाशास्त्राचा आधार होय म्हणून कोणत्या विविध प्रणाली संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनीं निर्माण केल्या हें पाहणें आवश्यक आहे वाङ्मयाच्या योग्यतेविषयींच्या प्रणालींचें स्वरूप कसकसें बदलत गेलें हें त्यामुळें कळून येईल तत्त्वाच्या आधाराखेरीज टीकाशास्त्राला एक पाऊलहि उचलतां येणें शक्य नसल्यामुळें प्राचीनांनीं प्रणीत केलेलीं हीं तत्त्वें तरी कोणतीं होतीं हें पाहणें टीकाकाराचें प्राथमिक कर्तव्य होय.

भरताचें 'नाट्यशास्त्र' हा प्रामुख्यानें नाट्यशास्त्रांतील तत्त्वांचा ऊहापोह करणारा प्रबंध आहे 'रस' या तत्त्वाचें आविष्करण प्रथम 'नाट्यशास्त्रा'नेंच केलें. नाट्यशास्त्राच्या दृष्टीनें याचें महत्त्व फार मोठें आहे 'विभाव,' 'अनुभाव' आणि 'व्यभिचारी भाव' यांच्या संयोगामुळें रसोत्पत्ति असते

हा नाट्यशास्त्रातील रसचर्चेचा गाभा आहे 'विभाव' या कल्पनेचे पुन्हा 'आलंबन' आणि 'उद्दीपन' असे दोन भाग झाले. नायक अथवा नायिका याना आलंबन विभाव म्हणावें. कारण त्यांच्याशिवाय प्रेक्षकात रसोत्पत्ति होणें ही गोष्ट मुळातच अशक्य आहे. रसाची उत्पत्ति झाल्यानंतर त्याचा परिपोष करणाऱ्या देश, काल, आणि परिस्थिति (उदा. चंद्रकिरण, कोकिळेचें गीत, मलय पर्वतावरील शीतल वारा इत्यादि) या गोष्टींना उद्दीपन विभाव म्हणावें. भावनांच्या बाह्य आविष्काराला अनुभाव ही संज्ञा आहे. नाटकातील पात्रांच्या विचाराचा व विकाराचा प्रेक्षकापुढें ज्या गोष्टींमुळें आविष्कार होईल अशा गोष्टींना अनुभाव म्हणावें. उदाहरणार्थ कटाक्ष, स्मित, हाताची हालचाल आणि पानाच्या तोंडीं घातलेले शब्द या सर्वांचा समावेश अनुभावात करावा.

काव्यवाचनामुळें व नाट्यदर्शनामुळें उत्पन्न होणारा आनंद मुख्यतः रसोत्कर्षामुळें होतो असें नाट्यशास्त्रातील या रसचर्चेचें सार आहे. साहित्य-दर्पणकार विश्वनाथ यानेंहि 'रस' याच तत्त्वाला प्राधान्य देऊन 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' अशी काव्याची व्याख्या केली आहे. नाटकातील पात्राशीं प्रेक्षकाचें तादात्म्य झालें तरच त्याला पात्रगत भावनाचा अनुभव घेता येईल असा विश्वनाथाचा आग्रह आहे.

नाट्यशास्त्रातील चर्चेला आधार घेऊनच काव्यशास्त्राची परिणति झाली असली तरी विषयाच्या दृष्टीनें त्याच्यामध्यें मोठाच भेद आहे. काव्यशास्त्रातील चर्चा मुख्यत. काव्यगत विषयासंबंधीं आहे. दण्डी हा काव्यशास्त्राची तात्त्विक चर्चा करणारा पहिला अधिकारी पुरुष असून 'काव्यादर्श' हा त्याचा ग्रंथ होय. 'रीति' व 'अलंकार' या दोन्ही संप्रदायांचा अंशतः आविष्कार काव्यादर्शात झालेला आहे. 'इष्ट अर्थ व्यक्त करणारा शब्दसमूह हें काव्याचें शरीर असून तें शरीर अलंकृत असलें पाहिजे' असें दण्डीनें काव्याचें स्वरूप[१] वर्णिलें आहे. काव्यातील गुणाचीहि दण्डीनें भरपूर चर्चा केली आहे. वैदर्भ

१ तैः शरीरं काव्यानामलङ्काराश्च दर्शिताः ।
शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ काव्यादर्श १-१०

आणि गौड असे काव्याचे दोन 'मार्ग' मानून वैदर्भीय प्रकारात दहा गुणांचा अंतर्भाव होतो असे त्यानें प्रतिपादिलें आहे. या बाबतींत ओजस्, प्रसाद, समता, माधुर्य इत्यादि पूर्वाचार्यांचें ऋण त्यानें मान्य केलें आहे.

गुणाच्या जोडीला दण्डीनें दोषाचाहि विचार केलेला असून क्षुद्र दोषसुद्धा काव्याला घातक होतो* असें स्पष्ट मत मांडलें आहे, आणि ग्राम्यत्वाचा कडक निषेध केला आहे.

दण्डीनें वैदर्भीय व गौडीय असे काव्याचे प्रकार केले. त्याचीच परिणति वामनाच्या रीतिविचारात झाली. वामनानें 'रीति' (style) हा काव्याचा आत्मा होय–रीतिरात्मा काव्यस्य–असे प्रतिपादन केलें व वैदर्भी, गौडी व पाञ्चाली हे रीतीचे तीन भिन्न प्रकार मानले. गौडी रीतींत कान्ति व ओजस् (म्हणजेच समासभूयस्त्व) या गुणाचा अंतर्भाव होतो, पाञ्चाली रीतींत माधुर्य आणि सौकुमार्य हे गुण विशेषेंकरून प्रतीत होतात, आणि वैदर्भी रीतींत दहाहि गुणाचा अंतर्भाव होतो. ओजस्, प्रसाद, समता, श्लेष, समाधि, माधुर्य, सौकुमार्य, उदारता, अर्थव्यक्ति आणि कान्ति हे ते दहा गुण होत.¶ वामनानें वैदर्भी रीतीचें महत्त्व वर्णून इतर रीतींना निकृष्ट ठरविलें आहे. अर्थावर आधारलेले व नादावर आधारलेले असे गुणाचें वर्गीकरण त्यानें केलें आहे. दण्डीनें काव्यशरीराची कल्पना मांडली होती. वामनानें एक पाऊल पुढें जाऊन काव्याच्या आत्म्याची कल्पना मांडली. हा त्याच्यात व

---

* तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन ।
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥

'कन्ये कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम्' यातहि दण्डीला ग्राम्यत्व दोष दिसला व त्याचा त्यानें निषेध केला. 'इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते.'

¶ श्लेषः प्रसादः समता समाधिर्माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।
अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च कान्तिश्च काव्यार्थगुणा दशैते ॥ नाट्यशास्त्र १६.९२

'इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः' असें दण्डानें काव्यादर्शात (१.४२) म्हटलें आहे.

दण्डींत महत्त्वाचा भेद आहे—' रीतिरात्मा काव्यस्य, विशिष्टा पदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा' (काव्यालंकारसूत्र). वक्रोक्ति या गुणाला वामनानें स्वतंत्र स्थान दिलें आहे.

भामहानें काव्याच्या अभ्यासांत अलंकारांचें फार मोठें महत्त्व वर्णिलें आहे. शब्द आणि अर्थ यांच्या संयोगानें जें काव्यशरीर बनतें त्या शरीराला अलंकारांची जोड मिळालीच पाहिजे असें त्याचें मत आहे. कानाला गोड लागणारें व ज्यामध्यें फार समास नाहींत असें काव्य त्याच्या दृष्टीनें मधुर असून जें स्त्रियांना व बालानासुद्धा समजू शकेल तें प्रसाद या गुणानें युक्त होय.

संस्कृत साहित्यशास्त्रात ' ध्वनि ' (व्यञ्जना, suggestion) या तत्त्वाचें फार महत्त्व मानलें आहे. ' ध्वन्यालोक ' या प्रबन्धाचा कर्ता आनन्दवर्धन यानें ' ध्वनि ' हें तत्त्व शोधून काढलें नसलें तरी त्याचा पूर्ण आविष्कार मात्र त्यानेंच केला. काव्यानंदाच्या मुळाशी 'ध्वनि' हेंच तत्त्व असतें; रीति अथवा रस यांपैकीं कोणत्याहि गोष्टीस काव्याचा आत्मा म्हणतां यावयाचें नाहीं, ध्वनि हाच काव्याचा आत्मा होय§ असा ध्वनीचा सिद्धान्त आहे. ध्वनि म्हणजे सूचित अर्थ, व्यंग्य अर्थ (suggested sense). आनंदवर्धन, मम्मट व अभिनवगुप्त यांच्या मतें सर्व ध्वनि रसावर आधारलेला असला पाहिजे. यामुळेंच मम्मटानें उत्कृष्ट काव्याचीं जीं जीं उदाहरणें दिलीं आहेत तीं सर्व ' ध्वनि ' हें तत्त्व ज्यांत प्रधान आहे अशाच काव्याचीं आहेत. ध्वनिकाव्य, गुणीभूतव्यंग्य व चित्रकाव्य असे ध्वन्यालोकानें काव्याचे तीन प्रकार मानिले आहेत. काव्य हें उत्स्फूर्त असतें, प्रतिभेचा तो आकस्मिक प्रत्ययभास असतो असें ध्वन्यालोकाचें म्हणणें आहे.

' औचित्यविचार ' या प्रबंधाचा कर्ता क्षेमेन्द्र यानें औचित्य* या गुणाचें

§ प्रसिद्धिश्चेयमस्त्येव विदग्धविद्वत्परिषत्सु यदभिमततरं वस्तु व्यंग्यत्वेन प्रकाश्यते न साक्षाच्छब्दवाच्यत्वेनेव ।

* क्षेमेंद्रानें औचित्याची अशी व्याख्या केली आहे—

उचितं प्राहुराचार्याः सदृशं किल यस्य यत् ।
उचितस्य च यो भावस्तदौचित्यं प्रचक्षते ॥

काव्यांतील अनन्यसाधारण महत्त्व वर्णिलें आहे. त्याच्या मतें औचित्य हाच रसाचा प्राण होय. औचित्यानेंच रसाच्या आविष्काराला खरें सौंदर्य प्राप्त होतें. ध्वन्यालोककारानेंहि या औचित्याचें महत्त्व स्पष्टपणें मान्य केलें आहे. (अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥) औचित्याची हानी हें रसभंगाचें सर्वांत मोठें कारण असून औचित्य हें रसजीवितभूत होय असें याचें तात्पर्य आहे. औचित्याचा आविष्कार अथवा हानी सत्तावीस प्रकारानीं होऊ शकते असे क्षेमेंद्राचें म्हणणें आहे आपलें म्हणणें स्पष्ट करण्यासाठीं क्षेमेंद्रानें औचित्यभगाचीं अनेक उदाहरणें दिलीं आहेत. अशा तऱ्हेची सोदाहरण चर्चा अन्य साहित्यशास्त्रकारानें फारशी केली नाहीं. टीकाकाराच्या ठिकाणीं जे गुण असावेत असें म्हणतात ते क्षेमेंद्राच्या ठिकाणीं आहेत. त्यामुळें साहित्यशास्त्रकार या पदवीपेक्षा टीकाकार हीच पदवी त्याला अधिक शोभेल. पद, वाक्य, प्रबन्धार्थ, गुण, अलङ्कार, रस, क्रिया, कारक, लिङ्ग, वचन, उपसर्ग, काल, देश इत्यादि बाबतींत औचित्याचा भग कोणत्या प्रकारें होणें शक्य आहे याची त्यानें सूक्ष्म चर्चा केली आहे. औचित्याचें उदाहरण दिल्यानतर औचित्याचा भंग ज्यामध्यें झाला आहे असे उदाहरण तो लगेच देतो. त्यामुळें वाचकाला तुलना करून औचित्याचें स्वरूप काय आहे तें समजावून घेणें सुलभ होतें. क्षेमेंद्रानें औचित्यभगाचा जो निषेध केला आहे तो आजहि टीकाकाराला फार उपयुक्त आहे. ज्या दोन गोष्टींचें महत्त्व अर्वाचीन टीकाकारहि मानतात ते म्हणजे उच्च अभिरुचि व औचित्य. अर्वाचीन वाङ्मयात औचित्याचा जेथें जेथें भंग झालेला असेल त्या त्या ठिकाणीं रसभगहि कसा होतो हें दाखविण्यासाठीं क्षेमेंद्राची चर्चा आजच्या टीकाकारालाहि उपयुक्त होईल यात शका नाहीं.¶

संस्कृत साहित्यशास्त्राचें महत्त्व

काव्याची योग्यता ठरवून त्याविषयीं निर्णय देऊ इच्छिणाऱ्या कोणत्याहि

¶ 'साहित्याचा ध्रुवतारा' या माझ्या पुस्तकातील पृष्ठें १०९-१११ १२०-१ या विषयाच्या स्पष्टीकरणासाठीं पहावीं.

टीकाकाराचें वाङ्मयाला लाविता येतील अशा तत्त्वाशिवाय मुळींच चालणार नाहीं. तत्त्वाचा उपयोग त्यानें केला नाहीं तर त्याची टीका 'स्वैर' विचारात अवनत होऊन केवळ 'व्यक्तींचीं मतें' याशिवाय दुसरें नाव तिला कोणीहि देणार नाहीं. पण टीकेला चिरस्थायि व शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त करून द्यावयाचें असेल तर काहीं नियमाची अथवा तत्त्वाची अथवा निकषाची आवश्यकता लागणारच. हीं तत्त्वें प्राचीन संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनीं दाब श्रमांनीं शोधून काढलीं हे त्याचे आधुनिक टीकाकारावर नि संशय फार मोठे उपकार झाले आहेत. त्यांनीं प्रणीत केलेल्या तत्त्वाचा आधार घेऊन व त्याना आधुनिक प्रणालींची अवश्य तेथें जोड देऊनच नवीन टीकाकाराना टीका करिता येईल. त्या प्राचीन तत्त्वाकडे सपूर्ण दुर्लक्ष राहू द्याच, पण थोडेंहि दुर्लक्ष त्याना करिता येणार नाहीं. या दृष्टीनें संस्कृत साहित्यशास्त्रकाराचीं तत्त्वें हा नवीन शास्त्रीय टीकेचा पाया मानला पाहिजे. त्या तत्त्वापैकीं अनेक गोष्टी आधुनिक विचारा नाहि बहुशीं मान्य होण्यासारख्या आहेत हें सहज दिसून येण्यासारखें आहे. उदाहरणार्थ, काव्यापासून होणाऱ्या आनदाचीं नियामक तत्त्वें शोधून काढ ण्याच्या प्रयत्नात ते असताना रस व ध्वनि (व्यजना) हीं अत्यत महत्त्वाचीं तत्त्वें त्याना सापडलीं. काव्यात रसाचें व व्यजनेचें जें महत्त्व प्राचीनानीं वर्णिलें आहे तें अर्वाचीन पाश्चात्य शास्त्रज्ञाना सपूर्णपणें मान्य आहे. काव्यातील व्यजना लक्षात घेतल्यावाचून रसग्रहणाचें कार्य टीकाकाराच्या हातून पार पडणार नाहीं असे ई. ई. केलेटचें स्पष्ट मत आहे रसाविष्कार कसा झाला आहे हें पाहणे म्हणजेच टीका करणें असें आधुनिक रसास्वादक टीकाकाराचें प्रतिपादन आहे. या दोन तत्त्वाबरोबर काव्यातील गुण व दोष याचीहि भरपूर जाणीव संस्कृत साहित्यशास्त्रकाराना आहे. 'तददोषौ शब्दार्थौ, सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि'—दोषरहित आणि गुणानीं युक्त व क्वचित् अलकारविरहित असलेले शब्द आणि अर्थ म्हणजेच काव्य—अशी मम्मटानें काव्याची व्याख्याच केली आहे. गुणदोषाचें विवेचन करीत असता त्यांनीं पराकाष्ठेची सूक्ष्मता दाखवून विश्लेषण-कौशल्याची कड गाठली आहे. काव्यातील गुणाचें व दोषाचें स्वतत्र विवेचन

टीकाकारानें करावयास पाहिजे हा आधुनिक विचार प्रत्यक्ष अमलात आणावयास काव्यातील गुण कोणते व दोष कोणते हें स्पष्टपणें समजल्याशिवाय कोणत्याहि टीकाकाराला पाऊलहि उचलता येणार नाहीं. ॲडिसन या प्रसिद्ध इंग्लिश टीकाकारानें मिल्टनच्या 'पॅरडाइज लॉस्ट' या महाकाव्यावर टीका करीत असता गुणदोषाची स्वतंत्र चर्चा करण्याचीच पद्धति अवलंबिली आहे. रीति म्हणजे शैली हाच काव्याचा आत्मा आहे असें मानणाऱ्या वामनानें वस्तुतः जी बाह्य गोष्ट आहे तिला काव्याच्या आत्म्याची पदवी दिली ही गोष्ट आधुनिकांना जरी चमत्कारिक वाटली तरी शैलीच्या स्वरूपाचें व विविध प्रकाराचें त्यानें जें सूक्ष्म विवेचन केलें आहे तें आजहि कलाकृतींतील कलात्मकतेचा विचार करणाऱ्या टीकाकाराला कांहीं बाबतींत तरी उपयुक्त वाटण्यासारखें आहे. भामह, उद्भट इत्यादि शास्त्रकारांनीं अलंकाराला विलक्षण महत्त्व दिलें आहे हें आधुनिक विचाराला तितकेंसे पटण्यासारखें नसलें तरी कलात्मक सौंदर्याचें विवेचन करणाऱ्या आधुनिक टीकाकाराला अलंकारचर्चेचा बराच उपयोग होण्यासारखा आहे. शेवटीं, क्षेमेंद्रानें औचित्य हें जे काव्याचें नियामक तत्त्व मानिलें आहे तें तर आधुनिक विचाराशीं सर्वस्वीं जुळणारें आहे. त्यानें जी सूक्ष्मता दाखविली ती जरी कोणाला मान्य नसली तरी औचित्य या तत्त्वाचें त्यानें वर्णिलेलें महत्त्व आजहि नवीनांना ग्राह्य झालेंच पाहिजे. आजच्या वाङ्मयात औचित्यभंग पदोपदीं आढळून येत असल्यामुळें या औचित्यतत्त्वाचें समर्थन करणाऱ्या क्षेमेंद्राचे नवीन टीकाकारांवर मोठेच उपकार होत.

काव्याच्या प्रयोजनाची चर्चा करीत असता संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनीं जीं प्रयोजनें सांगितलीं आहेत त्यांपैकीं बहुतेक सर्व कोणत्या तरी स्वरूपात आधुनिक टीकाशास्त्रानें मान्य केलीं आहेत व त्यात सुधारणा करून भर टाकली आहे हें लक्षात घेण्यासारखें आहे. अगदीं अलिकडच्या काळातील परिस्थितीमुळें साहित्याच्या प्रयोजनाचा नव्यानें विचार करावयास सुरवात झाली असली व परंपरागत प्रयोजनें तिरस्कृत करण्याकडे कांहींची प्रवृत्ति होत असली तरी पाश्चात्य टीकाकारांपैकीं अनेक टीकाकारांनीं आपल्या प्राचीन

विद्वानांनीं काव्याचीं जीं प्रयोजनें सांगितलीं आहेत त्यांचा कमिअधिक प्रमाणांत स्वीकार केलेला दिसून येईल. आद्य नाट्यशास्त्रकार भरत यानें नाट्यकलेला 'क्रीडनीयक' (क्रीडा)* अशी संज्ञा दिली आहे. भरतानें हें जें क्रीडातत्त्व प्रणीत केलें तेंच अठराव्या शतकाच्या शेवटीं प्रसिद्ध जर्मन कवि व टीकाकार शिलर यानें Play (क्रीडा) या नावाखालीं मांडलें. कृतींच्या परिणामाकडे न पाहता त्याच्या आनंदोत्पादकत्वाकडे पाहिलें पाहिजे असें शिलरचें मत आहे. अशा केवळ आनंदोत्पादक§ कृतींनाच तो 'सुंदर' हें विशेषण देतो. 'मानवामध्यें क्रीडेची जी स्वाभाविक व कधींहि नष्ट न होणारी प्रवृत्ति आहे तिचा आविष्कार म्हणजेच कला' असें शिलरचें तत्त्वज्ञान आहे. शिलरच्या या प्रणालीचें मर्म नाट्यशास्त्रानें फार प्राचीन काळींच सांगून ठेविलें होतें.

आनंद या प्रयोजनाला अनेक प्राचीन साहित्यशास्त्रकार काव्याच्या प्रयोजनांत पहिलें स्थान देतात. मम्मटानें या आनंदतत्त्वाचें 'सकलप्रयोजनमौलिभूत' असें वर्णन केलें आहे. पाश्चात्य टीकाशास्त्रांतहि प्राचीन काळापासून आनंदोत्पादकत्व (capacity to please) या गुणाचें फार महत्त्व वर्णिलें आहे. ॲडिसनपासून इंग्लिश टीकाकारांनीं निरनिराळ्या प्रकारें या प्रयोजनाचें मुख्यत्व मान्य केलें आहे. वर्डस्वर्थनें तर वाचकाला वाचनाच्या क्षणींच आनंद प्राप्त करून देणें हें काव्याचें एकमेव प्रयोजन¶ आहे असें स्पष्टपणें मांडलें आहे. टी. एस् एलियटनेंहि या आनंदाचें superior

* क्रीडनीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद् भवेत् ।

§ विनोदकरणं लोके नाट्यमेतद् भविष्यति । या नाट्यशास्त्रानें मांडलेल्या मताशीं शिलरच्या मताची तुलना करावी.

¶ "The poet writes under one restriction only, namely, that of the necessity of giving immediate pleasure to a human being—" वर्डस्वर्थच्या 'immediate pleasure' या शब्दांचा मम्मटाच्या 'सद्यः परनिर्वृति' या शब्दाशीं तुलना करावी. दोन्हींचा अर्थ अगदीं एकच आहे

amusement असे वर्णन करून तेंच काव्याचें नियामक तत्त्व असलें पाहिजे असे मत मांडलें आहे.

अर्वाचीन टीकाशास्त्रानें काव्यकलेंतील मर्म शोधण्यासाठीं व काव्याची योग्यता ठरविण्यासाठीं उपयोगी पडणाऱ्या तत्त्वाचा सर्वांगीण अभ्यास करून शास्त्रात कल्पनातीत भर घातली आहे हें कोणीहि मान्य करील. पण संस्कृत साहित्यशास्त्रात यातील महत्त्वाचे विषय बीजरूपानें का होईना दिसत आहेत हेंहि त्याचवेळीं मान्य केलें पाहिजे. अर्वाचीन टीकाकारानें हा अमूल्य ठेवा उपेक्षित केला तर ऐतिहासिक दृष्टीला तो पारखा होईल असे स्पष्ट म्हणावेसे वाटतें.

ग्रीकांचें साहित्यशास्त्र

प्लेटो—ग्रीस देशात प्राचीन काळीं साहित्याचा कला या दृष्टीनें अभ्यास करावयास प्रथम प्लेटोनें सुरवात केली. तो ज्या कालखंडात होऊन गेला (ख्रिस्तपूर्व ४२८ ते ३४८) त्या कालखंडात नैतिक प्रश्नाना फार मोठें स्थान असल्यामुळें साहित्याकडेहि त्यानें त्याच दृष्टिकोनातून पहिलें. यामुळें काव्यातील वर्ण्यविषयाचें त्याला जसें महत्त्व वाटलें तसें काव्याच्या इतर* गुणाचें वाटलें नाहीं. काव्याची योग्यता ठरविण्याचा एकच निकष प्लेटोनें प्रमाण मानिला. काव्यातील प्रतिपादन वस्तुजातातील सत्याशीं कितपत जुळतें आहे तें पाहून काव्याची योग्यता ठरविली पाहिजे असें त्याचें म्हणणें आहे. कला आणि नीतितत्त्वें यांच्यामध्यें त्याच्या मतें अत्यंत दृढ संबंध आहे. आणि यामुळें वाङ्मयादि कला या नीतितत्त्वाचा आविष्कार करण्याचीं साधनें होत असें त्याला वाटे. अर्थात् उत्कृष्ट वाङ्मय निर्माण व्हावयाचें असेल तर लेखकाचें शील उत्कृष्ट पाहिजे हें ओघानेंच आलें. वाङ्मयातील विचारसौंदर्य, आकारसौंदर्य, सवादित्व, लयबद्धता इत्यादि सारे गुण त्याच्या मतें उत्कृष्ट

* वर्ण्यविषय (matter), विषयप्रतिपादनाचा पद्धति (manner) व आनंद देण्याचें सामर्थ्य (capacity to please) हीं तीन साहित्यतत्त्वें होत.

शीलावरच साक्षात अवलंबून असतात व या गुणाचा अभाव अथवा त्यातील हिणकसपणा या गोष्टी विचारांतील व शीलातील हिणकसपणामुळेंच निर्माण होतात असें त्याचें नि:संदिग्ध प्रतिपादन आहे * याच दृष्टीनें साहित्याकडे पाहण्याचें ठरविल्यामुळें जीवनातील घटनाविषयीं साहित्यानें कोणतें सत्य आणि पथ्यकर ज्ञान प्राप्त करून दिलें हें पाहणें येवढेंच प्लेटोच्या मतें टीकेचें कार्य ठरतें. साहित्यावील 'सत्य' (truth) या कल्पनेवर प्लेटोनें फार भर दिला आहे. या निकषाचा काटेकोर उपयोग केल्यामुळें त्याच्या काळीं प्रचलित असलेलें बरे-चसें काव्य त्याला नीतिदृष्ट्या हिणकस वाटलें. होमरच्या महाकाव्यावरहि त्याचा हाच आक्षेप होता हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. ग्रीक कवींच्या काव्यातील वर्ण्यविषय ज्याप्रमाणें नीतितत्त्वाशीं विसंगत आहे त्याचप्रमाणें त्याची प्रतिपादनाची पद्धतीहि अनेक वैगुण्यानीं युक्त आहे असा त्याचा आरोप आहे. त्याच्यामतें, *कवि वस्तुजातातील सत्य यथार्थपणें वर्णित नाहीं तर त्या सत्याविषयीं त्याच्या मनांत ज्या कल्पना प्रादुर्भूत झाल्या असतील त्याचेंच तो वर्णन करितो. सत्याविषयीं ज्या कल्पना कवीच्या मनात उत्पन्न होतात त्याना* तो mental image असे नाव देतो. या कल्पनानाच¶ कवि शब्दरूप प्राप्त करून देत असल्यामुळें सत्याचा यथार्थ आविष्कार त्याला करिता येत नाहीं. यावरून कलात्मक सत्य व शास्त्रीय सत्य या दोन प्रकारच्या सत्यामध्यें काहींहि भेद नाहीं असें प्लेटोला वाटत असावें असें दिसतें.

साहित्याविषयीं प्लेटोची आणखी एक तक्रार आहे. तत्कालीन शोकपर्यवसायी नाटकामध्यें परिणामकारक दृश्यें निर्माण करण्यासाठीं दुराचारी व महत्त्वाकांक्षी व्यक्तींचीं चित्रें रेखाटलीं आहेत व सदाचारी व सच्छील व्यक्तींचीं

* "Excellence of thought, and of harmony, and of form, and of rhythm, is connected with excellence of character, with good nature .. *And defectiveness of form and rhythm and harmony are associated with* deficiencies of thought and of character ....."

¶ विज्ञानवादी बौद्धांच्या परिभाषेंत याना ' वासना ' अशी संज्ञा आहे.

चित्रें रंगविलीं नाहींत. यामुळें अशा नाटकाच्या वाचनानें वाचकाच्या बुद्धिमत्तेला अवसर न मिळतां त्याच्या विकारांचेंच तेवढें संवर्धन होईल अशी त्याला भीति वाटते.

ॲरिस्टॉटल.—प्लेटोनें ज्या साहित्यविषयक प्रणाली निर्मिल्या त्यांचाच आधार घेऊन ॲरिस्टॉटलनें (खिस्तपूर्व ३८४ ते ३२२) आपले विचार मांडले. त्यानें कांहीं प्रसंगीं प्लेटोच्या विचारांचा विस्तार केला व कांहीं प्रसंगीं त्याच्या विचारसरणींतील वैगुण्यें स्पष्टपणें दाखवून आपले सिद्धान्त प्रस्थापित केले. साहित्यशास्त्राच्या दृष्टीनें ॲरिस्टॉटलची कामगिरी फारच मोलाची आहे. त्यानें ज्या काव्यविषयक तत्त्वांचें प्रतिपादन केलें त्या तत्त्वांवरच अर्वाचीन टीका बहुशीं अवलंबून आहे हें लक्षांत घेतलें असतां ॲरिस्टॉटलचें महत्त्व कळून येईल. विषयप्रतिपादनाचें त्याचें कौशल्य अप्रतिम असल्यामुळें स्वतःच्या विचारसरणींत कोठेंहि कोणत्याहि प्रकारचें वैगुण्य राहूं नये एतदर्थ त्यानें फार काळजी घेतली आहे.

ॲरिस्टॉटलच्या मतें 'अनुकरण' अथवा 'पुनर्निर्मिति' हाच साहित्यादि ललितकलांचा आधार होय. अनुकरणप्रवृत्ति ही मानवांमध्यें स्वाभाविक असल्यामुळें व साहित्य हें मानवी व्यापाराचें एक महत्त्वाचें अंग असल्यामुळें काव्यनाटकादि ललितवाङ्मय अनुकरणामुळेंच निर्माण होत असतें. आणि अनुकरणशीलतेमुळें निर्माण होणाऱ्या वाङ्मयाचें प्रयोजन आनंदोत्पादन हें असतें.

ॲरिस्टॉटलच्या काळीं शोकान्त नाटकें (tragedies) फार प्रचलित होतीं. तत्कालीन नाटकांचा अभ्यास करून नाटकाच्या विविध अंगांसंबंधी त्यानें विगमन पद्धतीनें (Inductively) कांहीं नियम बसविले. नाटकांतील वर्ण्यविषयाचे घटक त्यानें शोधून काढले आणि बहुतेक सर्व नाटकांत कमि अधिक प्रमाणांत ज्यांचें अस्तित्व दिसून येतें अशीं तत्त्वें त्यानें नजरेस आणलीं. नंतर हीं तत्त्वें आधारभूत मानून इतर वाङ्मयाची परीक्षा करावयाची असें त्याच्या टीकापद्धतीचें स्वरूप सांगतां येईल. नाटकांतील विषयाचें विश्लेषण करून त्यानें पांच तत्त्वें शोधून काढिलीं. यांना 'पंचमहातत्त्वें' म्हणावयास

हरकत नाहीं.§ कथानक, स्वभावलेखन, शैली, रसपरिपोष, आणि रंगभूमीवरील प्रयोग (यांत संगीताचा अंतर्भाव आहे) हीं तीं पांच तत्त्वें होत. या पांच तत्त्वांपैकीं रंगभूमीवरील प्रयोगाचा व संगीताचा वास्तविक वाङ्मयाशीं कसलाच संबंध नाहीं. दुसरें असें कीं ॲरिस्टॉटलची पद्धति ही बहिरंगपरीक्षणाची पद्धति होती. काव्यकलेच्या अंतरंगाशीं तिचा फारसा संबंध न होता रचनाकौशल्य व आनंदोत्पादनाचें सामर्थ्य या दोन निकषांच्या द्वारें काव्याची योग्यता ठरविण्यास त्याची हरकत नाहीं.* वर दिलेल्या पांच तत्त्वांव्यतिरिक्त ॲरिस्टॉटलनें कथानकाची मांडणी, त्याचा विकास (development) उकल (solution), विष्कम्भक (episodes) इत्यादि अवांतर विषयांचीहि चर्चा केली आहे.

या बहिरंगपरीक्षणाच्या (formal criticism) पद्धतीच्या आधारानेंच अर्वाचीन टीका सुरू झाली व ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वांचा उपयोग करून वाङ्मय उत्कृष्ट किंवा निकृष्ट ठरविणें हें काम टीकाकारांनीं केलें.

परंतु या बहिरंगपरीक्षणाची पद्धति प्रणीत करणें येवढेंच काम त्यानें केलें नाहीं. प्लेटोनें वाङ्मयातील सत्याविषयीं जी प्रणाली मांडली होती तिच्यावर आक्षेप घेऊन वाङ्मयातील सत्य हें शास्त्रीय सत्यापेक्षा अत्यंत भिन्न असतें,

---

§ संस्कृत नाट्यशास्त्रांत कथानकाच्या विकासाचीं पांच तत्त्वें सांगितलीं आहेत त्यांना 'पंचसन्धि' म्हणतात. ते पांच सन्धि विश्वनाथानें पुढीलप्रमाणें दिले आहेत. मुख प्रतिमुख गर्भो विमर्श उपसंहृति । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः ॥ (सा. द. ६. ७०) त्याचप्रमाणें नाटकाचें अंतिम उद्दिष्ट साध्य होण्यासाठीं पांच साधनें वापरलीं जातात. यांना 'अर्थप्रकृतयः' अशी संज्ञा आहे. या अर्थप्रकृतिहि पुढीलप्रमाणें पांच आहेत– 'बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च' (सा. द. ६.६४) आरम्भ, प्राप्त्याशा, नियताप्ति आणि फलागम अशा पांच कार्यावस्था नाट्यशास्त्रानें मानल्या आहेत (सा.द. ६.७०.)

* "Is this work constructed in the best possible manner, having in view both the form of literature to which it belongs, and the general purpose of art, which is to give pleasure?" असें ॲरिस्टॉटलच्या निकषाचें स्वरूप आहे.

व या दोन सत्याना एकच निकष लावून चालणार नाहीं हा सिद्धात त्यानें प्रस्थापित केला. इतिहासात अगदीं निर्मळ सत्य लागतें सत्यार्थी थोडीहि प्रतारणा इतिहासात खपत नाहीं. परंतु इतिहासातील सत्य हें मर्यादित सत्य असून काव्यातील सत्य व्यापक असतें, काव्याचें प्रयोजन देखील इतिहासाच्या प्रयोजनापेक्षा उच्चतर असतें. इतिहास विशिष्ट घटनाचाच आविष्कार करीत असतो पण काव्यात मात्र चिरंतन आणि सार्वत्रिक तत्त्वाचा अविष्कार असल्यामुळें काव्यातील सत्य हें इतिहासातील सत्यापेक्षा अधिक व्यापक होय असें ॲरिस्टॉटलच्या म्हणण्याचें तात्पर्य होय.¶ अर्वाचीन काळींहि वाङ्मयातील सत्याच्या स्वरूपासंबंधीं जो विलक्षण घोटाळा कांहीं मंडळी करीत असतात त्याचें निराकरण ॲरिस्टॉटलनें वास्तविक दोन हजार वर्षांपूर्वीच करून ठेविलें आहे.

प्लेटो व ॲरिस्टॉटल यांची तुलना

प्लेटो व ॲरिस्टॉटल हे प्राचीन ग्रीसमधील फार मोठे साहित्यशास्त्रकार होऊन गेले. प्लेटो हा आदर्शवादी (Idealist) असून मानवी जीवनाचा अभ्यास करून प्राप्त झालेल्या तत्त्वाच्या आधारें वाङ्मयाची परीक्षा करणें हें त्याच्या टीकापद्धतीचें वैशिष्ट्य होय. कला आणि नीति याचा दृढ संबंध आहे हें त्याचें मत अत्यंत अर्वाचीन–म्हणजे अगदीं आजच्या–टीकाकाराना बहुशीं मान्य आहे.*

प्लेटो आदर्शवादी असल्यामुळें वाङ्मय हें उच्च प्रकारचें तात्त्विक सत्य (philosophic truth) आविष्कृत करण्याचें केवळ साधन आहे असें त्याचें

¶ "Poetry has a wider truth and a higher aim than history: for poetry deals rather with the universal, history with the particular."

* "The vital centre of our ethics is the vital centre of our art" हें मिडल्टन मरी या आजच्या टीकाकाराचें मत पहावें. प्रो. आयर्व्हिंग बॅबिटनें प्रणीत केलेल्या 'ह्युमॅनिझम' नावाच्या प्रणालीचें हेंच सार आहे. आय्. ए रिचर्ड्सनें कलेचा नीतीशीं साक्षात् संबंध आहे हें आग्रहानें मांडलें आहे.

म्हणणें आहे. तत्त्वज्ञानातील सिद्धान्तांना अनुसरून वाङ्मयाचा आविष्कार झाला आहे की नाहीं हें पाहणें येवढाच त्याच्या दृष्टीनें टीकेचा उपयोग होता. असा आग्रह धरल्यामुळें काव्यकलेंतील सौंदर्यतत्त्व अथवा आनंदोत्पादनाचें सामर्थ्य या गोष्टींकडे स्वाभाविकच त्याचें दुर्लक्ष झालें, आणि वस्तुजातांतील व्यावहारिक सत्य व काव्यातील सत्य यामधील भेदाचा त्यानें विचारहि केला नाहीं. कलेनें नीतितत्त्वाचा किती आविष्कार झाला आहे हें पाहणें हेंच त्याच्या मतें टीकेचें प्रधान कार्य होय. या आत्यंतिक मतामुळें त्याच्या टीका पद्धतींत एक मोठेंच वैगुण्य निर्माण झालें आहे. त्याच्या काळीं प्रचलित असलेल्या वाङ्मयातील चांगला भाग त्याला दिसलाच नाहीं, केवळ दूषणाचीच त्यानें चर्चा केली आहे. होमरच्या महाकाव्यातील केवळ अनीतिमूलक वाटणाऱ्या गोष्टींचाच त्यानें विचार केला आहे. त्यांतील चांगल्या गोष्टींचा त्यानें विचारच केला नाहीं. यामुळें ॲरिस्टॉटलला काव्यकलेचें जें मर्म समजलें तें प्लेटोला समजलें नाहीं तर त्यात नवल नाहीं याबाबतींत मात्र ॲरिस्टॉटल हाच बराचसा आधुनिक वाटतो.

प्लेटो आदर्शवादी असला तर ॲरिस्टॉटल यथार्थवादी (realist) आहे. त्याच्या काळीं जें वाङ्मय उपलब्ध होतें त्याचा सूक्ष्म अभ्यास करूनच त्यानें वाङ्मयाची परीक्षा करिताना उपयोगीं पडणारीं तत्त्वें शोधून काढलीं. त्याची टीकापद्धति नैतिक प्रयोजनाचा विचार करीत नाहीं. नैतिक प्रयोजनाचा विचार अगदीं स्वतंत्र रीतीनें करावयास पाहिजे असा त्याचा अभिप्राय दिसतो. अनुकरणशीलता हेंच ललित वाङ्मयाच्या उत्पत्तीचें नियामक तत्त्व असून नैतिक प्रयोजनाला येथे कांहीं स्थान नाहीं असे त्याचें मत आहे. आणि यामुळेंच मर्यादित क्षेत्रामध्यें अवलोकन करून ॲरिस्टॉटलनें जीं काव्याच्या बहिरंगपरीक्षणाचीं तत्त्वे प्रणीत केलीं तीं कालाच्या ओघांत मागें पडलीं, आणि प्लेटोनें वाङ्मयातील सत्याच्या कल्पनेवर व वाङ्मयाचा नीति तत्त्वाशीं दृढ संबंध असतो या विचारावर दिलेला भर कलेच्या प्रयोजनाविषयीं आज ज्या प्रणाली संमत झालेल्या आहेत त्यांना अनुसरूनच आहे.

केवळ कलात्मक निकष लावून वाङ्मयाची थोरवी ठरविता येणार नाहीं, काहीं साहित्यबाह्य निकषाचा टीकाकारानें उपयोग केलाच पाहिजे या आजच्या रूढ विचाराशीं प्लेटोच्या विचाराचें मोठेंच साम्य आहे.

ॲरिस्टॉटलच्या टीकापद्धतीचा युरोपमध्यें अठराव्या शतकापर्यंत जबरदस्त प्रभाव होता. इंग्लंडमध्यें एलिझबेथच्या काळीं होऊन गेलेल्या लेखकांनीं ग्रीक लेखकाचे आदर्श डोळ्यापुढें ठेविले होते व टीकाकाराची भिस्त सर्वस्वीं ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वावर व टीकापद्धतीवर होती. ॲरिस्टॉटलला वाट पुसल्याखेरीज त्याचें एक क्षणभरहि चालत नसे ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वांपैकीं जी तत्त्वें नवीन काळात वाङ्मयाला लावता येण्यासारखी आहेत तीं वाङ्मयाला लावून दाखवून त्याची तपासणी करणें यात टीकाकाराचें चुकलें नाहीं. पण त्याचीं सर्वच तत्त्वे जशींच्या तशीं, युगमानाचा मुळींच विचार न करिता नवीन वाङ्मयाला लावणें हा मात्र निःसंशय प्रमाद होता पण हा प्रमाद आधुनिकांपैकीं सुरवातीच्या टीकाकाराचा होता ॲरिस्टॉटलचा नव्हता. ॲरिस्टॉटलच्या प्रणालींतील काहीं सिद्धान्त कोणत्याही काळीं वाङ्मयाच्या परीक्षणासाठीं उपयुक्त ठरण्यासारखे आहेत त्या सिद्धान्ताच्या आधारें, प्रसंगविशेषीं त्याना परिस्थित्यनुरूप किंचित् मुरड घालून अथवा त्यात आवश्यक तेवढी सुधारणा करून, नवीन टीकाशास्त्रानें आपली प्रगति करून घेतली आहे हें नाकबूल करण्यात अर्थ नाहीं काहीं टीकाकार विलक्षण परंपराभिमानी बनले व काहीं परप्रत्ययनेयबुद्धि बनले यांत ॲरिस्टॉटलचा काहींहि दोष नाहीं. या परप्रत्ययनेय बुद्धीच्या टीकाकाराच्या विचारसरणी विरुद्ध इंग्लंडमधील पूर्वीच्या काहीं कवींनीं उघड उघड निषेध प्रदर्शित करून आपल्या प्रतिभेचा स्वैर संचार होऊं दिला हेंहि लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. तरामुद्धा ॲरिस्टॉटलनें निर्मिलेल्या परंपरेचा अभिमान एकंदर समाजात अत्यंत जाज्वल्य असल्यामुळें ॲडिसनसारख्या स्वतंत्र प्रज्ञेच्या आधुनिक टीकाकारालासुद्धां मिल्टनचें महाकाव्य ॲरिस्टॉटलच्या निकषावर घासून मोठें ठरवावें लागलें. एकंदरीत पाहता, सोळाव्या आणि सतराव्या शतकात इंग्लिश

व फ्रेंच लेखक आणि टीकाकार पूर्वसूरींच्या आधारावेरीज एक शब्दहि लिहिण्यास तयार नव्हते. टीकाकार ॲरिस्टॉटलवर इतके अवलंबून राहिले याचें एक कारण असें सागता येईल कीं, त्यांच्यापुढें ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वांखेरीज मार्गदर्शनासाठीं अन्य कांहींहि नव्हतें. आणि शास्त्रीय सिद्धान्ताचाच नेहमीं आधार घ्यावा या जुन्या काळीं प्रचलित असलेल्या विचाराला अनुसरून त्यानी ॲरिस्टॉटल हाच आपला धाटाड्या केला यांत नवल नाहीं!

लॉंगिनस—(इ. स. २१३ ते २७३) ख्रिस्तोत्तर कालातील हा एकच महत्त्वाचा ग्रीक टीकाकार होय. काव्यालंकारसूत्र लिहिणाऱ्या वामनानें 'रीति' (शैली) हाच काव्याचा आत्मा असें प्रतिपादिलें होतें. त्याचप्रमाणें लॉंगिनसनेंहि शैलीचें अनन्यसाधारण महत्त्व मानिलें आहे. भाषेला जें कांहीं सौंदर्य व मोठेपण प्राप्त झालें आहे तें केवळ शैलीमुळेंच असून विचारसौंदर्य, भावनांचा उद्रेक, भाषेच्या कांहीं विशिष्ट लकबी परिणामकारक रीतीनें वापरण्याचें कौशल्य इत्यादि अनेक गोष्टी साहाय्यभूत आहेत. या गोष्टींच्या आधारानें मनोज्ञ शैलीविषयीं नियम बसविता येतील असें त्याचें म्हणणें आहे. एकदां असे नियम बसविले म्हणजे त्याचें उल्लंघन करणें हा मोठाच दोष होय. कोणत्याहि कारणास्तव अशा दोषाची उपेक्षा होऊ नये; कारण, सदभिरुचीला असे दोष फार घातक होत, काव्याचें सौंदर्यच त्यामुळें नष्ट होत असतें. असे दोष कोणीहि केले तरी ते दोषच मानले पाहिजेत. मोठ्या माणसानें ते केले आहेत या सबबीवर कोणीहि त्याचें समर्थन करण्याचा प्रयत्न करू नये¶ असा लॉंगिनसचा स्पष्ट अभिप्राय आहे. लॉंगिनसच्या विवेचनाचें सार असें कीं एखाद्या कलाकृतीचें मर्म आणि कलावंताचें व्यक्तित्त्व या गोष्टींचा खरा आविष्कार शैलीमध्यें दिसून येतो. 'Style is the man' हें मॅथ्यू आर्नोल्डचें वचन लॉंगिनसच्या सिद्धान्ताला अगदीं अनुरूप आहे.

लॉंगिनसनें भाषाशैलीचें इतकें महत्त्व वर्णन केलें व शैलीतील दोषाची

¶ "Faults are none-the-less faults for being committed by genius."

विस्तृत चर्चा केली असली तरी काव्यकलेचें मर्म त्याला उमजलें होतें असें दिसत नाहीं. किंबहुना, त्याचा तो उद्देशच नसावा असें वाटतें. प्लेटो व ॲरिस्टॉटल याच्या टीकापद्धतींतील महत्त्वाच्या तत्त्वाचें योग्य आकलन त्याला झालें नव्हतें असा बेसिल वोर्सफोल्डचा अभिप्राय आहे. लॉंगिनसनें कवितेच्या बाह्यागाचाच तेवढा विचार केला असून काव्यकलेंतील सौंदर्यतत्त्वाचें ज्ञान वाचकाना करून देणें हें टीकाकाराचें महत्त्वाचें कार्य त्याला साधलें नाहीं

प्राचीन साहित्यशास्त्राचा उपयोग

अर्वाचीन काळातील टीका या प्राचीन शास्त्रज्ञांच्या प्रणालींच्या आधारानेंच निर्माण झाली असल्यामुळें त्यातील महत्त्वाचा भाग कोणता हें लक्षात घेणें आवश्यक आहे. प्लेटो व ॲरिस्टॉटल हे आधुनिक युरोपियन टीकाकाराचे परात्पर गुरु होत. अनेक आधुनिक प्रणालींचें मूळ त्यांच्या विचारसरणींत कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात सापडतें. संस्कृत साहित्यशास्त्रहि अत्यंत प्रगल्भ दशेला पोंचलें होतें व त्यांनीं निर्मिलेल्या प्रणाली अर्वाचीनाना अनेक बाबतींत उपयुक्त वाटल्या पाहिजेत. 'प्राचीन साहित्यशास्त्रातील पौर्वात्य व पाश्चात्य' विचारातील महत्त्वाचा भाग घेऊनच अर्वाचीन टीकाशास्त्राला इतकी प्रगति करून घेता आली आहे हें विसरता यावयाचें नाहीं. पूर्वसूरींच्या प्रणालींपैकीं ज्या आधुनिक काळातील विचाराना अनुरूप असतील त्याचा उपयोग अर्वाचीनानीं करावयास काहीं हरकत नाहीं. बदललेल्या युगमानाप्रमाणें त्याचे जे विचार आता निरर्थक व जीर्ण वाटत असतील त्याचा त्याग करावयासहि काहीं हरक्त नाहीं. पण नवीन टीकाशास्त्राचा आधार कोणता याचा मात्र त्यानीं विसर पडू देऊ नये.

टीकेचें स्वरूप, कार्य व व्याप्ति

वाङ्मयीन टीका हे शब्द इंग्रजींतील Literary criticism या शब्दासाठीं वापरले आहेत. वाङ्मय या शब्दानें इतिहास, तत्त्वज्ञान इत्यादि शास्त्रीय वाङ्मय अभिप्रेत नसून काव्य, नाटक, कादंबरी इत्यादि ललित वाङ्मयच अभिप्रेत आहे. ललितकलांपैकीं साहित्य या एकाच कलेचा विचार येथें प्रस्तुत आहे. चित्र, संगीत, शिल्प इत्यादि ललितकलाचा उल्लेख विषयप्रतिपादनाच्या ओघात आला तरी तो केवळ आनुषंगिक समजावा.

साहित्यशास्त्र व टीका

साहित्याच्या नाल्यावस्थेंत टीका निर्माण होणें शक्य नसतें. पुष्कळसे

साहित्य निर्माण झाल्यानतरच टीका निर्माण होऊ लागते. प्रथम वाङ्मय आणि नतर टीका असा क्रम असतो. प्रथम टीकेची तत्त्वे प्रस्थापित झाली व नंतर त्या तत्त्वाच्या अनुरोधानें वाङ्मय लिहिलें गेलें असा प्रकार केव्हाहि घडत नाही. आधीं भाषा आणि नतर व्याकरण हें ज्याप्रमाणें भाषेच्या बाबतींत खरें आहे त्याप्रमाणें आधीं वाङ्मय व नतर टीका हें टीकेच्या बाबतीत खरें आहे. उपलब्ध वाङ्मयाच्या भिन्न भिन्न प्रकाराचा अभ्यास करून एकाच तत्त्वाचें अथवा अनेक तत्त्वाचें अस्तित्व वाङ्मयात अनेक ठिकाणीं दिसत असलें व त्या वाङ्मयात काहीं आकर्षकपणा प्रतीत होत असला तर ते तत्त्व अथवा तीं तत्त्वें वाङ्मयाच्या चांगुलपणाला आवश्यक आहेत असा सिद्धान्त प्रस्थापित करणें हें साहित्यशास्त्राचें कार्य आहे. आद्य साहित्यशास्त्रकाराना या तत्त्वाचा साक्षात्कार झाला असे मुळींच नाहीं. त्यांनीं तीं तत्त्वे विगमन पद्धतीनें (Inductively) शोधून काढलीं. कोणत्याहि शास्त्राचा विकास अवलोकन (observation) व वर्गीकरण (classification) या गोष्टींचा आधार घेऊनच होत असतो. साहित्यशास्त्रानेंहि असेच केलें. याशिवाय वाङ्मयाला आधारभूत असलेल्या व त्याला मोठेपणा प्राप्त करून देणाऱ्या तत्त्वाचा शोध लागणें शक्य नाहीं. अनेक काव्याची प्रथम तपासणी करावयाची, त्याचे प्रकार निश्चित करून वर्गीकरण करावयाचें व हीं दोन कामे झाल्यानंतर अनेक काव्यात अथवा नाटकात दिसून येणारीं तत्त्वें शोधून काढावयाचीं. ॲरिस्टॉटलनें याच पद्धतीने आपले वाङ्मयविषयक सिद्धान्त प्रस्थापित केले. त्याच्या वाळीं उपलब्ध असलेल्या नाटकावील— आणि बहुतेक नाटके दु:खान्तच होतीं—विषयाचें विश्लेषण करून त्याचें वर्गीकरण करण्याचेच काम त्यानें प्रथम केलें. सस्कृत नाट्यशास्त्रानेंहि नेमके हेंच केलें. नतरच्या काव्यशास्त्रकारांनींहि काव्याच्या अभ्यासानें त्यातील आनदोत्पादकत्व कोणत्या गुणावर अवलबून असते व एखादें काव्य कोणत्या विशिष्ट तत्त्वाच्या अस्तित्वामुळें चागलें ठरतें व कोणत्या दोषामुळें तें त्याज्य ठरतें याचा शोध करून तत्त्वें प्रणीत केलीं.

साहित्यशास्त्र अशा प्रकारें व्यवस्थित व नियमबद्ध झालें. विषयाचें अवलोकन, विश्लेषण व वर्गीकरण आणि व्यवस्थापन अथवा प्रणालीकरण § हा जो शास्त्राच्या विकासाचा मूलनें क्रम सांगितला आहे त्या क्रमानुसारच साहित्यशास्त्राचाहि विकास झाला असें दिसून येईल.

साहित्यशास्त्रानें वरील पद्धतीनें जीं तत्त्वें शोधून काढिलीं असतील त्यांना विनियोग करणें हें वाङ्मयीन टीकेचें कार्य होय. कलाकृतीचा आस्वाद घेणें अथवा तिच्या योग्यतेविषयीं निर्णय देणें यांपैकीं कोणतेंहि काम टीकेला करावयाचें असलें तरी कांहीं आधारभूत तत्त्वांखेरीज अथवा निकषांखेरीज हें जमावयाचें नाहीं. हीं मूलभूत तत्त्वें साहित्यशास्त्रानें प्रणीत केलेलीं असतात. या तत्त्वांपैकीं सुपरीक्षित अशा कांहीं तत्त्वांच्या आधारानेंच वाङ्मयीन टीका आपला संसार थाटते. प्रत्येक कालखंडांत कांहीं नवीन तत्त्वें उपलब्ध होत असतात किंवा पूर्वीच्या तत्त्वांवर नवीन संस्कार होत असतात. या नवीन तत्त्वांच्या अथवा परिष्कृत केलेल्या जुन्या तत्त्वांच्या निकषावर तत्कालीन वाङ्मयाचें समीक्षण करणें हें टीकेचें कार्य होय. वाङ्मयाच्या मोठेपणाविषयीं दर युगांत कांहीं प्रणाली प्रचलित होत असतात; आणि साहित्याच्या कार्यासंबंधीं व स्वरूपासंबंधीं कांहीं दृढमूल झालेलीं व सर्वसंमत झालेलीं तत्त्वें परंपरेनें चालत आलेलीं असतात. नवीन परिभाषेंत बोलावयाचें झालें तर साहित्याचीं कांहीं 'मूल्यें' (values) असतात. या मूल्यांपैकीं योग्य प्रकारें पारखून घेतलेल्या व विद्वन्मान्य होण्यास पात्र असलेल्या कांहीं मूल्यांच्या आधारें वाङ्मय तपासणें हेंच टीकेचें कार्य होय. रेबेका वेस्ट म्हणते, "The literary criticism of every age is only the application to the particular instance of the theories about literature which are current at that moment." *

साहित्यशास्त्र आणि टीका यांमध्यें हा जो भेद आहे तो मनांत वागविला

§ (1) observation of subject-matter (2) analysis and classification (3) systematization.

* *Tradition and Experiment*, p. 179.

असता टीकेच्या कार्याविषयीं व व्याप्तीविषयीं जे गैरसमज उत्पन्न होतात ते नष्ट होण्यास मदत होईल असें वाटतें.

टीकेचें स्वरूप

विचार करण्याच्या शास्त्रीय पद्धतीला* अनुसरून कांहीं निश्चित तत्त्वाच्या आधारानें वाङ्मयाचें विवेकपूर्ण विश्लेषण करण्याची जी शक्ति तिला टीका असें म्हणतात. ललितकलाच्या मूलभूत तत्त्वाचा उपयोग करून कलाकृतीविषयीं निर्णय देणें हा टीकेचा व्यावहारिक अर्थ होय. कलाकृतींतील सौंदर्य तत्त्वाचें आकलन करणें वाचकास सुलभ जावें एतदर्थ ज्या गोष्टींचें ज्ञान आवश्यक असेल त्या गोष्टी टीकाकारानें स्पष्ट केल्या तरच त्याच्या निर्णयाचें चीज होईल. तात्पर्य, *टीका म्हणजे उत्कृष्ट गणल्या गेलेल्या वाङ्मयाचें उत्कृष्टत्व कशात आहे हें शोधून काढून त्याच्या आधारें कलाकृतीविषयीं निर्णय देणें.*

टीका करणें म्हणजे निर्णय देणें. 'निर्णय देणें' याच अर्थाच्या ग्रीक धातूपासून इंग्रजींतील criticism हा शब्द निघाला असल्यामुळें 'निर्णय' हा अर्थ त्याच्याशीं निगडित झालेला आहे. परंतु रूढार्थ मात्र धात्वर्थाहून फार भिन्न आहे. निर्णय देणें हा अर्थ बाजूला राहून 'छिद्रान्वेषण' 'दोषान्वेषण' हा टीकेचा अर्थ व्यवहारात रूढ झालेला दिसून येईल. टीकाकार म्हणजे दोष हुडकून काढून त्याची निर्भर्त्सना करणारे लोक—'व्रणार्त पशुच्या शिरावरि वर्णी उभे काकसे.' व्रणात चोंच खुपसणें हा जसा कावळ्याचा स्वभाव तसाच वाङ्मयातील दोषाकडे सूक्ष्म दृष्टीनें बघत राहणें हा टीकाकाराचा स्वभाव अशी कल्पना प्रसृत झाली. निर्णय देणें या कल्पनेचा विपर्यास होऊन सामान्यत: कलावताना धारेवर धरण्याचीच प्रवृत्ति टीकाकारामध्यें बोकाळलेली दिसून येते. यामुळें असा अर्थ निर्माण झाला असावा.

मॅथ्यू आर्नोल्डसारख्या टीकाकारांच्या मतें कलाकृतींतील वैगुण्यें शोधून काढून त्याची हेटाळणी करणें हा टीकेचा अर्थ नाहीं. कलाकृतींतील गुणाची

* ग्रॅहम वॉलास - 'Art of thought' ही कल्पना पहावी.

स्तुति करणे * असा टीकेचा अर्थ घ्यावा. 'एखाद्या वस्तूचें यथार्थ अवलोकन' म्हणजे टीका अशी त्यानें टीकेची व्याख्या केली आहे. 'जगात जें काहीं सर्वोत्कृष्ट असेल त्याचें ज्ञान करून घेणें व त्याचा प्रसार करणें ' ¶ ही त्याची आणखी एक व्याख्या आहे.

या दोन्ही व्याख्यांचें एकच स्वरूप समजावयाचें काय ? कोणत्याहि गोष्टीचें यथार्थ ज्ञान करून घेणें म्हणजेच निर्णय देणें असा अभिप्राय व्यक्त होत नाहीं काय ? रॉबर्टसन इत्यादि काहीं टीकाकारांच्या मतें 'तुलना करणें ' हाच टीकेचा अर्थ होय. ही तुलना तरी कशासाठीं करावयाची ? निर्णय देण्यास मदत व्हावी हा जर तुलना करण्याचा उद्देश असेल तर मॅथ्यू आर्नोल्डच्या व्याख्येंत अभिप्रेत असलेली निर्णयाची कल्पना व तुलनेची कल्पना या दोन्ही कल्पना एकच ठरतील पण वस्तु जर आहे तशी पहावयाची असें ठरलें तर तुलना तरी कशाशीं करावयाची ?

मॅथ्यू आर्नोल्डच्या मताप्रमाणें टीका म्हणजे पूर्वग्रह न बाळगता केलेलें रसग्रहण. टीकेचें हें स्वरूप मान्य केलें असता कोणत्याहि विघातक टीकेला 'टीका ' हें नावच देता येणार नाहीं. सी. टी. विंचेस्टरनें आर्नोल्डच्या मताप्रमाणेंच रसग्रहण म्हणजेच टीका असें मत माडलें आहे. पण रसास्वादाच्या जोडीला त्यानें कलाकृतीच्या मूल्यमापनालाहि महत्त्व दिलें आहे.§

टीका म्हणजेच तुलना असा विचार वर उद्धृत केला आहे. तत्त्वाचा शोध करावयास निघालेल्या सुरवातीच्या टीकाकारांना निश्चित तत्वप्रणालींच्या

* "The business of criticism is less to censure than to praise"

¶ "To see the object as in itself it really is" व "The endeavour to learn and propagate the best that is known and thought in the world." मॅथ्यू आर्नोल्डच्या 'On the Function of Criticism' या निबंधात या दोन्ही व्याख्या आल्या आहेत.

§ "Criticism may be broadly and provisionally defined as the intelligent appreciation of any work of art, and by consequence the just estimate of its value and worth."

अभावीं तुलना करणें भाग पडत असलें तरी विशिष्ट मर्यादेनंतर तुलनेचा उपयोग होऊ शकत नाहीं. नुसत्या तुलनेच्या आधारानें कलाकृतींविषयीं निर्णय देणें धोक्याचें ठरतें. नुसतेंच वर्गीकरण करावयाचें असेल तर तुलनेचा बराच उपयोग होऊ शकेल. पण अशी तुलना करून कलाकृतींमध्यें श्रेष्ठ कनिष्ठपणा सिद्ध करणें फारसें उपयुक्त ठरत नाहीं. दुसरें असें कीं, केवळ तुलना करावयाची असे ठरविलें तर कल्पनाशक्ति अथवा मनःप्रवृत्ति इत्यादि गोष्टींना टीकेमध्यें स्थानच उरणार नाहीं.

तात्पर्य, टीकेची सर्वसंमत अशी व्याख्या करता येणें कठिण आहे. कारण टीकेच्या प्रयोजनाविषयींच अत्यंत मतभिन्नता आहे. तरीसुद्धा टीका करणें म्हणजे कलाकृतीच्या योग्यतेविषयीं निर्णय देणें ही व्याख्या अनेकांना मान्य आहे. "Criticism is judgment, ideally as well as etymologically" असें जॉन डयूईनें म्हटलें आहे.¶

टीकेचें कार्य

टीकेच्या उद्दिष्टाविषयीं अथवा प्रयोजनाविषयीं पराकाष्ठेचीं भिन्न मतें असल्यामुळेंच टीकेची सर्वसंमत व्याख्या करता येणें शक्य नाहीं. मॅथ्यू आर्नोल्डच्या मतें, 'वस्तुजातातील उदात्त व उच्च तत्त्वाचें ज्ञान करून घेणें व असें ज्ञान करून घेतल्यानंतर यथार्थ व अभिनव विचाराची प्रणाली निर्माण करणें' हे टीकेचें कार्य होय. हें कार्य अत्यंत प्रामाणिकपणें व तत्परतेनें व्हावें. पण हें कार्य साधल्यानंतर टीकेनें अन्य कोणत्याहि गोष्टीचा विचारसुद्धा करू नये व सर्व व्यावहारिक प्रश्नाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करावें.

कवीच्या काव्यातील मर्म वाचकास प्रतीत करून देणें हें आर्नोल्डनें टीकेचें ध्येय मानलें आहे. यासाठीं कवीचें व्यक्तित्व, त्याच्या भोंवतालची परिस्थिति इत्यादि गोष्टी टीकेनें स्पष्ट कराव्या. थोडक्यात काव्याचें वाचन

¶ *Art as Experience*, p. 289. कार्ल एल्झीनेंहि अशीच व्याख्या केली आहे—"Criticism is the art or theory of judgments." "Criticism is a kind of judgment" अशी क्लासनें व्याख्या केली आहे.

विवेकपूर्वक व आस्वादपूर्वक व्हावे यासाठीं जी माहिती उपयुक्त असेल ती टीकेनें उपलब्ध करून द्यावी असें आर्नोल्डचें म्हणणें आहे.

आर्नोल्डनें हें जें टीकेचें कार्य वर्णिलें आहे त्यांत दोषदर्शनाचा अथवा निर्णयाचा उल्लेख देखील नाहीं. रसास्वाद घेणें हें महत्त्वाचें कार्य असलें तरी निर्णयाची जोड मिळाल्याखेरीज त्याला मोल चढत नाहीं. कलाकृतीच्या स्वरूपाचें यथातथ्य विश्लेषण झाल्यानंतर तिचें मूल्यमापन झालेंच पाहिजे. त्याशिवाय टीकेची सांगता होणार नाहीं. कलाकृतींतील सौंदर्यतत्त्वाचें, कलावंताच्या व्यक्तित्वाचें व त्याच्या भोंवतालीं असलेल्या परिस्थितीचें यथार्थ ज्ञान टीकेनें करून दिलेंच पाहिजे. पण हें साधल्यावर येथेंच न थांबता विवेकपूर्वक पारखून घेतलेल्या व विद्वत्संमत झालेल्या कोणत्या तरी मूल्याच्या साहाय्यानें कलाकृतीची योग्यता ठरविणें हें टीकेचें सर्वांत महत्त्वाचें प्रयोजन होय.

ब्रुनेतिएर या फ्रेंच टीकाकाराच्या मतें, विवरण करणें, वर्गीकरण करणें व शेवटीं निर्णय देणें असें टीकेचें त्रिविध प्रयोजन आहे. विवरण करणें हें जें ब्रुनेतिएरनें टीकेचें प्रयोजन दिलें आहे त्याचा अर्थ त्यानें असा केला आहे—टीकाकारानें लेखकाच्या व्यक्तित्वाची जाणीव करून दिली पाहिजे. कारण, कलाकृतीवरून लेखकाचें व्यक्तित्व समजेलच अशी खात्री नसते. पण लेखकाची ओळख करून दिली म्हणजे टीकाकाराचें काम संपलें असें समजण्याचें कारण नाहीं. लेखकावर भोंवतालच्या व्यक्तींचा मोठाच परिणाम होत असतो. त्याच्या समकालीनांच्या विचाराचा प्रभाव कलाकृतींत दिसल्याशिवाय राहत नाहीं. ज्या प्रकारांत त्याचें पुस्तक मोडतें त्या प्रकाराच्या विकासाच्या विशिष्ट अवस्थेंत त्यानें तें पुस्तक लिहिलेलें असतें. येवढ्यासाठीं लेखकाच्या भोंवतालची सर्व प्रकारची परिस्थिति स्पष्ट करणें हें टीकेचें एक प्रयोजन होय. वर्गीकरण करतांनाहि शास्त्रीय सिद्धान्त, नैतिक विचार व सौंदर्यतत्त्व या तीन तत्त्वांचा उपयोग करून घ्यावा असें ब्रुनेतिएर म्हणतो. शेवटचें प्रयोजन निर्णय देणें हें होय. कलाकृतीचें विवरण करणें व वर्गीकरण करणें हें जितकें महत्त्वाचें तितकेंच निर्णय देणें हें महत्त्वाचें आहे.

टीकेचें प्रयोजन व तिचें कार्य या दोन गोष्टी भिन्न आहेत असें ब्रुने तिएरचें म्हणणें आहे. हें टीकेचें कार्य कोणतें ? लोकमताला वळण लावणें, लेखकाना मार्गदर्शन करणें, आणि वाङ्मय व इतर कला यांचें स्वरूप शुद्ध राखणें हें त्याच्या मतें टीकेचें कार्य होय.

हेन्री जेम्सनें चांगल्या टीकाकाराचें कार्य पुढीलप्रमाणें वर्णिलें आहे. निरहंकार वृत्तीनें एखाद्या गोष्टीशीं समरस होणें, इतराच्या भावनांचें आकलन करणें, एखादा विचार आत्मसात् करणें, विषयाचें अत्यंत सूक्ष्म आकलन करून अवलोकनाची परिसीमा गाठणें व त्याचा बुद्धिप्रधान आविष्कार करणें, आणि विलक्षण जिज्ञासु वृत्ति बाळगून श्रान्त न होता व्यक्तींचा स्वभाव, इतिहास व कविप्रतिभा यांचें मर्म उकलून दाखविणें हें टीकाकाराचें कार्य होय.¶

टी. एस्. एलियटचें या बाबतींत असें म्हणणें आहे — प्रचलित कलाविषयक प्रश्नाचा सूक्ष्म अभ्यास करून त्या प्रश्नाच्या निर्णयासाठीं गतकालातील महत्त्वाच्या प्रणालीचा जो उपयोग करून घेऊं इच्छितो तो थोर टीकाकार समजावा * 'Experiment in criticism' या आपल्या निबंधात टीकाकाराच्या कार्याविषयीं त्यानें पुढील उद्गार काढले आहेत. "...his (critic's) work is twofold, to interpret the past to the present, and to judge the present in the light of the past" § ऐतिहासिक परिस्थितीचें वाचकास ज्ञान करून देऊन गतकालातील कलाकृतीचें मर्म उकलून दाखविणें व गतकालातील विचाराचा उपयोग करून चालू काळातील कलाकृतींची तपासणी करावी.

¶ "......to be infinitely curious and incorrigibly patient, with the intensely fixed idea of turning character, and history and genius inside out."

* *The Sacred Wood*, pp. 37-8. "The important critic is a person who is absorbed in the present problems of art and who wishes to bring the forces of the past to bear upon the solution of these problems."

§ *Tradition and Experiment*, p. 198.

टीकेच्या कार्याविषयीं वर जीं भिन्न मतें उद्धृत केलीं आहेत त्यांतील कांहीं परस्परविरुद्ध आहेत हें खरें. हा सारा अभिरुचीचा परिणाम होय. जो तो आपापल्या पूर्वग्रहाप्रमाणें या प्रश्नाचा विचार करीत असल्यामुळें अशीं भिन्न मतें प्रचलित झालीं तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. पण या सर्वांचा कांहीं बाबतींत समन्वय करतां येण्यासारखा आहे. अनेक टीकाकारांनीं लेखकाचें व्यक्तित्व व त्याच्या भोंवतालची विविध प्रकारची परिस्थिति यांवर भर दिला आहे, कांहींनीं कलाकृतीचें विश्लेषण व रसास्वाद हींच टीकेचीं कामें होत¹ असें आग्रहानें प्रतिपादिलें आहे; तर कांहींनीं निर्णय देणें हाच टीकेचा प्रकर्ष होय असें प्रतिपादिलें आहे. सूक्ष्म विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं टीकेचा खरोखर प्रकर्ष व्हावयाचा असेल तर वर दिलेल्या तीन कार्यांपैकीं कोणत्याहि कार्याची उपेक्षा होतां कामा नये. तीनहि कार्यें महत्त्वाचीं आहेत. किंबहुना एका कार्याचीं तीं तीन स्वरूपें आहेत असेंहि मानलें तरी चालेल. गतकालांतील वाङ्मयाचा विचार चालू असता टीकाकारानें ऐतिहासिक परिस्थितींतील मर्म जाणून घ्यावें, सौंदर्यतत्त्वानुरोधानें त्यांतील कलात्मकतेचा विचार करावा व कांहीं निश्चित मूल्यें प्रमाण मानून त्यांच्या आधारें त्याच्या मोठेपणाचाहि विचार करावा. विद्यमान काळांतील कलाकृतीसंबंधींहि असेंच करावें. रसास्वाद व निर्णय यांच्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून केवळ ऐतिहासिक घटनांचा विचार करणें निरर्थक होईल. ऐतिहासिक घटनांचा मुळींच विचार न करितां व निर्णयाचा विचारहि मनांत न आणतां रसास्वाद घेण्याचें ठरविलें तर ती संस्कारवादी व मनःपूत टीका होईल; आणि ऐतिहासिक परिस्थितीचें ज्ञान करून न घेतां व रसास्वादाची कल्पनाहि मनांत न आणितां केवळ निर्णय देणें हें कार्य मानिलें तर ती टीका कर्मकांडात्मक होईल व सुरवातीला वर्णन केल्याप्रमाणें केवळ दोषान्वेषण येवढेंच तिचें कार्य उरेल. म्हणून, कवीच्या

---

१ "The function of the critic is not to praise or blame, but to analyze" असें एडमंड गॉस याचें मत आहे.

भोंवतालची राजकीय, सामाजिक, धार्मिक अथवा नैतिक परिस्थिति, त्याच काळांतील वाङ्मयविषयक विविध प्रणाली इत्यादींचें ज्ञान करून घेणें; कवीच्या व्यक्तित्वाचें मर्म समजावून घेणें; त्याच्या काव्यांतील भावनांशीं तादात्म्य पावून सौंदर्यतत्वदृष्ट्या त्याचें रसग्रहण करणें; आणि चिरंतन व प्रचलित मूल्यांपैकीं कांहीं मूल्यें प्रमाण मानून त्याची योग्यता ठरविणें ही सर्व टीकेचीं कार्यें आहेत. या प्रकारच्या कार्यसमन्वयामुळें कोणत्याहि प्रकारच्या ऐकांतिक टीकेला प्राप्त होणार नाहीं व ' थोर ' ही पदवी त्या टीकेला लाभेल.

टीकेच्या पद्धति व प्रकार

टीकेचीं प्रयोजनें भिन्न मानिलीं गेल्यामुळें टीकेचे प्रकारहि भिन्न झाले. ऐतिहासिक घटनाचा परामर्श घेणारी टीका ऐतिहासिक टीका होय. याच पद्धतीनें शास्त्रांतील नियामक तत्वाचा आधार घेणारी टीका शास्त्रीय टीका होय. ऐतिहासिक पद्धतीनें शास्त्राचा, इतिहासाचा, वाङ्मयाचा किंवा इतर ललितकलांचा अभ्यास करिता येईल. त्याचप्रमाणें शास्त्रीय पद्धतीनें इतिहासाचा अथवा वाङ्मयाचा अभ्यास करितां येईल. पद्धतींच्या अनुसारानें हे टीकेचे प्रकार झाले.

वाङ्मयीन टीका हें अभिधान पद्धतीमुळें प्राप्त झालें नसून विषयाच्या अनुरोधानें प्राप्त झालें आहे. वाङ्मयीन टीका ही पद्धति नव्हे, तो टीकेचा प्रकार आहे. म्हणून इतर विषयाचा अभ्यास करिताना तिचा उपयोग करितां येणें शक्य नाहीं. उदाहरणार्थ, पदार्थविज्ञानशास्त्राचा अभ्यास ऐतिहासिक पद्धतीनें करिता येईल. किंवा इतिहासाचा अभ्यास शास्त्रीय पद्धतीनें करितां येईल. या ठिकाणीं पद्धतीचा उपयोग स्वेतर क्षेत्रांत झालेला दिसून येतो. पण वाङ्मयीन टीकेचा असा उपयोग करून घेतां येणार नाहीं. वाङ्मयीन टीकेचा वर्ण्यविषय वाङ्मय हाच होय हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. पण वाङ्मयाचा अभ्यास करण्यासाठीं मात्र कोणत्याहि पद्धतीचा उपयोग करून घेण्यास कांहींहि हरकत नाहीं. ज्यावेळीं ज्या पद्धतीचा उपयोग होण्यासारखा असेल त्यावेळीं त्या पद्धतींचा उपयोग अवश्य करावा. वाङ्मयाचा अभ्यास शास्त्रीय

पद्धतीनें करिता येईल, ऐतिहासिक पद्धतीनें करिता येईल, आस्वादपद्धतीनें करिता येईल, अथवा मानसशास्त्रीय पद्धतीनेंहि करितां येईल. मनोविश्लेषणशास्त्रावील (Psycho-analysis) प्रणालीचा उपयोग करून कलाकृतीचें परीक्षण करण्याचा शिरस्ता अलिकडे बराचसा रूढ झाला आहे हें सर्वांना माहीतच आहे.

तात्पर्य, टीकेच्या प्रक्रियेचा जो विधि (method of procedure) त्या विधीच्या अथवा रीतीच्या अनुरोधानें टीकेच्या तुलनापद्धति, ऐतिहासिक पद्धति, आस्वादपद्धति, चरित्रपद्धति, शास्त्रीय पद्धति इत्यादि अनेक पद्धति निर्माण झाल्या पद्धतींचा संबंध विषयाशीं नसतो. या पद्धतींपैकीं कोणत्याहि एका अथवा अनेक पद्धतींचा अवलंब करून वाङ्मयावर टीका करिता येते. यामुळें टीकेचे भिन्न प्रकार उत्पन्न झाले, व त्या त्या पद्धतीच्या नावानेंच ते प्रसिद्धीस आले. उदाहरणार्थ, ऐतिहासिक टीका, आस्वादक टीका, निर्णायक टीका, शास्त्रीय टीका इत्यादि. आस्वादक टीका याचा अर्थ रसग्रहणाच्या पद्धतीनें केलेली वाङ्मयीन टीका; त्याचप्रमाणें शास्त्रीय टीका म्हणजे शास्त्राचीं नियामक तत्त्वें उपयोगात आणून केलेली वाङ्मयीन टीका.

निर्णायक टीकाः— निर्णायक टीकेला इंग्रजींत Judicial Criticism म्हणतात. निश्चित तत्त्वप्रणालींचा उपयोग करून अथवा कोणत्याहि तत्त्वप्रणालीचा मुळींच उपयोग न करिता कलाकृतीचें मूल्यमापन करणें व तिच्या योग्यतेविषयीं निर्णय देणें हें कार्य करणाऱ्या टीकेला निर्णायक टीका म्हणावें.

रचनात्मक टीका— या प्रकाराला इंग्रजींत Inductive Criticism म्हणतात. कलाकृतींतील विषयांचा समुच्चय अथवा संकलन करून त्या विषयांची व्यवस्था लावावयाची अथवा त्याची रचना (arrangement) करावयाची हें या प्रकारच्या टीकेचें कार्य असतें. मूल्यनिरूपण करणें अथवा निर्णय देणें या गोष्टी अशा टीकेला मानवत नाहींत. ज्या कलाकृतीचा विचार प्रस्तुत असेल तिचें सूक्ष्म विश्लेषण करून वर्ण्यविषयाचें विवेचन करण्याचें काम ती करते अथवा कलाकृतींवर बाह्य परिस्थितीचा कोणता परिणाम झाला आहे इकडे ती विशेष लक्ष पुरविते. कलाकृतीचें विश्लेषण

अवलोकन व वर्गीकरण हीं दोनच साधनें टीकाकाराला उपलब्ध असतात. म्हणून अवलोकन (Observation) व वर्गीकरण (Classification) यावर आधारलेल्या शास्त्राच्या अभ्यासाचा विकास ज्या प्रकारानें होत असतो त्याच प्रकारानें वाङ्मयीन टीकेचाहि विकास होत असतो. उपलब्ध असलेल्या वाङ्मयांतील विषयाचें विश्लेषण करावयाचें, त्याचे प्रकार निश्चित करून मग वर्गीकरण करावयाचें अशीं दोन कामें प्रथम टीकेला करावीं लागतात. ॲरिस्टॉटलनेंहि त्याच्या काळीं उपलब्ध असलेल्या नाटकांतील विषयांचें विश्लेषण करून त्यांचें प्रथम वर्गीकरण केलें. संस्कृत नाट्यशास्त्रानेंहि यापेक्षा निराळें कांहीं केलें नाहीं. तात्पर्य, कोणत्याहि शास्त्राचा विकास ज्या क्रमानें होत असतो त्याच क्रमानें वाङ्मयीन टीकेचाहि विकास होत गेला आहे. शास्त्राच्या विकासाचा क्रम पुढीलप्रमाणें मूल्टननें सांगितला आहे---(१) विषयांचें अवलोकन (२) विश्लेषण व वर्गीकरण आणि (३) व्यवस्थापन.¶ मूल्टनच्या मतें वाङ्मयीन टीका अजून दुसऱ्या अवस्थेपुढें गेलेली नाहीं. कालांतरानें ती तिसऱ्या अवस्थेंत जाण्याची शक्यता आहे. वाङ्मयीन टीकेचा हा शास्त्रीय आधार होय. या प्रकारची टीका व निर्णायक टीका यामध्यें महत्त्वाचा भेद असा कीं, केवळ यथार्थ तत्त्वजिज्ञासा हें या टीकेचें स्वरूप असतें. काय आहे ! येवढाच प्रश्न ती विचारते. कसें असावें ? हा प्रश्न विचारण्याच्या भानगडींत ती पडत नाहीं. तें काम निर्णायक टीका करीत असते. थोडक्यात, वाङ्मयाच्या अभ्यासानें सामान्यतः सर्वत्र दिसून येणारीं तत्त्वें शोधून काढावयाचीं व वाङ्मयाचें विश्लेषण करावयाचें हें शास्त्रीय टीकेचें कार्य असून अशा तत्त्वांचा उपयोग करून निर्णय देण्याची जबाबदारी निर्णायक टीकेची होय. ज्या कलाकृतीवर टीका करावयाची तिचें सूक्ष्म विश्लेषण करावयाचें, वर्ण्यविषयाचें स्वरूप सांगावयाचें, बाह्य परिस्थितीचा कलाकृतीवर कशा रीतीनें परिणाम झाला आहे तें सांगावयाचें आणि ती विशिष्ट कलाकृति कोणत्या प्रकारांत अंतर्भूत होऊ शकेल हें ठरवावयाचें इत्यादि कार्यें करून शास्त्रीय टीका समाधान मानते.

¶ (1) Observation of subject-mater, (2) Analysis and Classification and (3) Systematization.

या प्रकारच्या शास्त्रीय टीकेचीं पुढील तत्त्वें मूल्टननें सांगितलीं आहेत. कोणत्याहि शास्त्राचा अभ्यास चालू असता कांहीं कल्पना (hypothesis) गृहीत धराव्या लागतात. वाङ्मयाच्या बाबतींतहि अभ्यासाला सुरवात करण्यापूर्वी अशाच कल्पना गृहीत धराव्या. या कल्पनांप्रमाणें काव्यांतील विषयाचा आविष्कार झाला आहे कीं नाहीं यावर त्या गृहीत कल्पनांची युक्तता अथवा त्याज्यता ठरावयाची असते. या ठिकाणीं टीकाकारानें शास्त्रज्ञाची भूमिका स्वीकारिली असे म्हणावयास हरकत नाहीं.

आता सें ब्व्हची टीकापद्धति पाहू. प्राणिशास्त्रांत (Zoology) ज्याप्रमाणें प्राण्याच्या जातींचा शास्त्रज्ञ अभ्यास करितो त्याप्रमाणें लेखकाचा अभ्यास टीकाकारानें करावा. त्याचा वंश व निवासभूमि (habitat) यांचें टिकाकारानें प्रथम ज्ञान करून घ्यावें. नंतर लेखकाच्या घराण्याचा अभ्यास करावा व त्याच्या मातापितरांचा (विशेषतः आईचा), भावंडांचा किंबहुना त्याच्या अपत्यांचाहि अभ्यास करावा. असा अभ्यास केला असता लेखकाच्या व्यक्तित्वांतील रहस्याचा उलगडा होईल. यानंतर त्याच्या भोंवतालच्या परिस्थितीचा, त्याच्या मित्रांचा आणि समकालीन लेखकांचा अभ्यास करावा. समकालीन लेखकांचा समूह हें एक मोठें कुटुंबच मानावें. या कुटुंबीयांचा लेखकावर अनेक दृष्टींनीं परिणाम होत असतो. येवढेंच काय, पण, त्याचे जे कोणी शत्रु असतील अथवा चाहते असतील त्यांच्या उद्गारांत कांहीं धागेदोरे निश्चित सांपडतात. आनुवंशिक परिस्थितीचा अभ्यास करून केलेल्या या प्रकारच्या शास्त्रीय पद्धतीला सें ब्व्हनें ‘ अतिरिक्त शास्त्रीय पद्धति ’ (Naturalistic Method) असें सार्थ नांव दिलें आहे. ही पद्धति शास्त्रीय असली तरी निरपवाद शास्त्राची (exact science) योग्यता तिला प्राप्त होणें शक्य नाहीं हें तो कबूल करितो. किंबहुना, टीका ही औषधी विद्येप्रमाणें योजकाच्या कौशल्यावरच अवलंबून राहील असेंहि तो म्हणतो.

तेन (Taine) या टीकाकाराची पद्धतीहि अतिरिक्त शास्त्रीय पद्धति आहे असें म्हणावेंसें वाटतें. सें ब्व्हनें प्राणिशास्त्राचा आधार घेतला तर तेननें

वनस्पतिशास्त्राचा (Botany) आदर्श डोळ्यापुढें ठेविला. वाङ्मय हें एखाद्या वनस्पतीप्रमाणें समजावें झाडाचा आणि फुलाचा ज्या पद्धतीनें शास्त्रज्ञ अभ्यास करितात त्याच पद्धतीनें टीकाकारानें वाङ्मयाचा अभ्यास करावा. तात्पर्य, मानवी वाङ्मयकृतींना वनस्पतिशास्त्रातील सिद्धान्त लावून दाखविणें हें टीकेचें उद्दिष्ट असावें. वाङ्मयाच्या विकासाचा क्रम ठरविणें व एखाद्या कालखंडात निर्माण झालेल्या कलाकृतींची सुव्यवस्था लावणें हें टीकाकाराचें कार्य होय. अशी एकदा व्यवस्था लावल्यानंतर प्रत्येक लेखकाचीं वैशिष्ट्यें विचारात घेऊन त्याचें व त्याच्या कलाकृतींचें वर्गीकरण करण्यात यावें. या व्यवस्थेंतील कोणत्याहि लेखकाच्या वाङ्मयावर पुढील तीन गोष्टींचा साक्षात् परिणाम होत असतो—(१) वांशिक परिणाम–यात स्वभावातील गुणदोषांचा अंतर्भाव होतो (२) राजकीय, सामाजिक आणि भौगोलिक परिस्थिति (३) कलाकृतीचा काळ.

आपल्या पद्धतीविषयीं तेन म्हणतो, " My sole duty is to offer you facts and show how these facts are produced " तेनच्या Philosophy of Art या ग्रंथाच्या भाषांतरकारानें प्रस्तावनेंत याचें पुढील प्रमाणें स्पष्टीकरण केलें आहे " These lectures consist of an application of the experimental method to art, in the same manner as it is applied to sciences " ¶

मूल्टननें शास्त्राच्या अभ्यासातील महत्त्वाच्या तत्त्वाचा आधार घेऊन वाङ्मयाचें परीक्षण करावें असें प्रतिपादन केलें असलें तरी वाङ्मय हें प्रथमतः वाङ्मयच असलें पाहिजे हें सत्य त्यानें डोळ्याआड केलें नव्हतें. पण से ब्व्ह व तेन यांनीं वाङ्मयाला प्राणिशास्त्राचें व वनस्पतिशास्त्राचें स्वरूप प्राप्त करून देऊन शास्त्रीयतेची परिसीमा गाठली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. या पद्धतीनें अनेक गोष्टींचें ज्ञान होण्याचा संभव असला तरी काव्यकलेचें मर्म व अथवा काव्याची थोरवी याचें ज्ञान मात्र कल्पांतींहि टीकाकाराला

¶ A *History of a Esthetics*, या मिसेस् कॅथरिन् गिल्बर्टच्या ग्रंथातील ४८० व ४८१ हीं पृष्ठें पहावा.

होणें शक्य नाहीं. गुलाबाच्या फुलाचा शास्त्रीय अभ्यास करणाऱ्याला त्याचा आकर्षक रंग व मोहक सुवास याचीच प्राप्ति झाली नाहीं तर त्यात नवल काय

टीका हें शास्त्र आहे काय ?

पण या पद्धतीची टीका 'शास्त्र' या पदवीला पात्र होईल कीं नाहीं हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. अवलोकन व वर्गीकरण या गोष्टींची मदत घेतल्या वाचून टीकेला प्रगति करता यावयाची नाहीं हें खरें असलें तरी यावर आधार लेल्या टीकेला 'शास्त्र' हें अभिधान देता येणें शक्य आहे काय ? व तें शास्त्र ठरलें तर गणितशास्त्र, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, मानसशास्त्र यांपैकीं कोणत्या शास्त्राशीं त्याचें स्वरूपसाम्य मानावें लागेल ? इत्यादि अनेक प्रश्न उपस्थित होतात.

या प्रश्नाचीं उत्तरें देण्यापूर्वी प्रथम शास्त्र म्हणजे काय हें पाहिले पाहिजे. जगातील कोणत्याहि क्षेत्रातील विशिष्ट गोष्टींसंबंधीं जें क्रमानुगत अथवा व्यवस्थित (systematic) ज्ञान त्यालाच शास्त्र ही संज्ञा आहे. त्या विशिष्ट क्षेत्रापुरतेंच संशोधन मर्यादित करून ज्ञान प्राप्त करून घेणें हें शास्त्राचें कार्य असतें. ज्ञानाच्या ज्या अनंत शाखा आहेत त्या सर्वांचा विचार करीत न बसता कोणती तरी एकच शाखा अवलोकनासाठीं व संशोधनासाठीं निवडून त्या शाखेचें संपूर्ण व सूक्ष्म आकलन करण्याचें काम शास्त्र करीत असतें. सामान्य माणसाच्या मनात वस्तुजाताविषयीं ज्या भ्रममूलक कल्पना प्रादुर्भूत होत असतात त्याना व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त करून देणें हेंच शास्त्राचें उद्दिष्ट होय. परंतु संशोधनासाठीं एकदा क्षेत्र निश्चित केलें म्हणजे मात्र शास्त्र त्या क्षेत्राबाहेर पाऊलहि टाकीत नाहीं. त्याचा सर्व संसार त्या क्षेत्रापुरताच मर्यादित असतो. ज्ञानाच्या विशिष्ट शाखेंत परिपूर्ण संशोधन केल्यानंतर जें ज्ञान प्राप्त होतें त्याला 'शास्त्रीय ज्ञान' म्हणावें. हें शास्त्रीय ज्ञान व्यवस्थित, एकरूप, संनिहित (organised) आणि सुसंबद्ध असतें. ज्ञान यथार्थ आणि निर्दोष व्हावें यासाठीं सूक्ष्म अवलोकन व संलक्षण या साधनाचा शास्त्र उपयोग करून घेत असतें.

वरील विवेचनाचा विचार केला असतां, टीका हें शास्त्र आहे असें

म्हणावयास हरकत नाहीं. साहित्याच्या सौंदर्याची व थोरवीची नियामक तत्त्वें शोधून काढणें हा त्या शास्त्राचा विषय होय. काव्यातील आनंदाची उत्पत्ति कोणत्या तत्त्वामुळें होते व तें मोठें कोणत्या तत्त्वामुळें ठरतें यांचें संशोधन व्यवस्थितपणें करण्याचें कार्य टीकाशास्त्र करितें. वाङ्मयाविषयीं अप्रबुद्ध माणसाच्या मनात ज्या कल्पना उत्पन्न होतात त्या अनिश्चित स्वरूपाच्या असतात. टीकाशास्त्राच्या तत्त्वाना निश्चित स्वरूप प्राप्त झालेलें असते. म्हणून तें माह्य ठरतें.

'प्रत्यक्षघटनाशास्त्रें' (Positive Sciences) व आदर्शवादी शास्त्र (Normative Sciences) असे शास्त्राचे दोन प्रकार मानितात. वस्तु जातांचें यथार्थ ज्ञान प्राप्त करून घेणें हें प्रत्यक्षघटनाशास्त्राचें कार्य असून गोष्टी कशा असाव्यात हें सांगण्याचें काम आदर्शवादी शास्त्राचें आहे. अशीं शास्त्रें काहीं ध्येयाची कल्पना मानतात. 'अमुक असावें' इत्यादि विचार यामुळेंच निर्माण होतात.

'वाङ्मयात अमुक गोष्टी असाव्यात,' 'विशिष्ट गोष्टी वाङ्मयात असल्या तरच तें श्रेष्ठ ठरतें' इत्यादि गोष्टी टीकाशास्त्र सांगत असल्यामुळें तें तर्कशास्त्राप्रमाणें आदर्शवादी शास्त्र होय. गणितशास्त्र अथवा विज्ञानशास्त्र इत्यादि शास्त्राप्रमाणें तें अवैकल्पिक शास्त्र नाहीं. गणितशास्त्राचे अथवा विज्ञानशास्त्राचे सिद्धान्त ज्याप्रमाणें सर्व काळीं व सर्व ठिकाणीं निरपवाद असतात त्याप्रमाणें अनेक काव्याचा अभ्यास करून ठरविलेलीं तत्त्वें निरपवाद असणें शक्य नाहीं. अभिरुचि ही गोष्ट परिवर्तनीय असते व एकाच काळीं भिन्न अभिरुचींचें अस्तित्व असू शकतें. त्यामुळें काहीं अशीं या अभिरुचीनें नियत होणारीं टीकाशास्त्राचीं तत्त्वें निरपवाद कशीं ठरणार ? वास्तव, गणित अथवा विज्ञान यासारख्या अवैकल्पिक अथवा निरपवाद शास्त्राप्रमाणें टीकाशास्त्र हें निरपवाद शास्त्र होणें शक्य नाहीं. टीकाशास्त्रातील सिद्धान्त गणितशास्त्रातील सिद्धान्ताप्रमाणें अबाधित नसतात

या दृष्टीनें पाहता टीकाशास्त्र हें तर्कशास्त्र अथवा नीतिशास्त्र यांच्या

प्रमाणें आदर्शवादी शास्त्र मानावें. नीतिशास्त्रात कृत्याकृत्यविवेक सागून अमुक मार्गानें गेलें असता मनुष्याचें हित होतें असें प्रतिपादन असतें. नीतिशास्त्राचीं हीं तत्त्वें अवलोकनावरच आधारलेली असतात. परंतु अवलोकनाच्या आधारें जीं तत्त्वें नीतिशास्त्र प्रस्थापित करीत असतें त्याना गणितशास्त्रांतील प्रमेयाप्रमाणें शाश्वत आणि अबाधित स्वरूप प्राप्त होत नाहीं. कांहीं कल्पना अचल असल्या तरी त्याचें स्वरूप कालांतरानें बदलतें व इतर अनेक चंचल असतात व कालौघात त्या नष्टहि होऊन जातात. याप्रमाणेंच टीकाशास्त्राचें आहे. टीकाशास्त्रानें प्रणीत केलेली तत्त्वें अनेक वेळा अतर्ग्राह्य बदलून जातात व कांहींचा तर पूर्ण त्याग करावा लागतो. पण वाङ्मयात कांहीं गुण असावेत, व ते गुण असले म्हणजे वाङ्मय थोर ठरतें; कांहीं दोष वाङ्मयात नसावेत, कारण, त्या दोषांच्या योगानें वाङ्मय हीन ठरतें इत्यादि गोष्टी टीकाशास्त्र सागत असल्यामुळें तें तर्कशास्त्र अथवा नीतिशास्त्र यांच्याप्रमाणें आदर्शवादी शास्त्र (Normative Science) मानावें. परंतु गणित अथवा विज्ञान इत्यादि शास्त्राप्रमाणें निरपवाद शास्त्र मानू नये.

टीका व ललितवाङ्मय

कलाकृति निर्माण करणाऱ्या कलावंताला फार मोठें कौशल्य लागतें. त्यामानानें टीकाकाराला कांहींच कौशल्य लागत नाहीं. यामुळें बौद्धिक आविष्काराच्या दृष्टीनें टीकेची योग्यता कलाकृतीच्या मानानें फार क्षुद्र मानावी असें अनेकांचें मत आहे. कवि व टीकाकार यांच्यामध्यें कवि निःसंशय थोर समजावा असें त्याचें म्हणणें आहे. काव्य करण्याचा अथवा इतर वाङ्मयप्रकारात कौशल्य प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न करूनहि ज्यांना त्या यावर्तीत यश मिळत नाहीं असे 'कवियशःप्रार्थी' लोक निराश होऊन शेवटीं टीका करू लागतात असा एक प्रवाद आहे. 'टीकाकार हा अपेशी कवि असतो '—' The critic is a failed poet ' असें आर. डब्ल्यू.

इमर्संनचे उद्गार आहेत. ललितवाङ्मय विकासशील असतें, त्याची सारखी वाढ होत असते. म्हणून तें टीका व विश्लेषण इत्यादि गोष्टींच्या पार पुढें गेलेलें असतें असें मूल्टनचें म्हणणें आहे. टीका ही कलाकृतीपेक्षा निकृष्ट होय असें स्टॅफर म्हणतो.

कवीच्या काव्यातील सौंदर्यतत्त्वाचें विवरण करणें हेंच टीकाकाराचें काम असल्यामुळें कवीपेक्षा टीकाकाराची योग्यता फार कमी मानावी असें आर्नोल्डचें म्हणणें आहे. कवीचें महत्त्व कमी कसें होईल हें पाहण्याकडेच टीकाकाराची प्रवृत्ति असते अशी शेर्पची तक्रार आहे. टीकाकाराचे दिवस आता सपले असून आता लेखकाचे दिवस आले आहेत असें तो म्हणतो.¶ आस्वादक टीकेचा पुरस्कार करणाऱ्या कोलरिजनें कविप्रतिभेविषयीं व काव्याच्या स्वरूपाविषयींच मूलभूत प्रश्न विचारावयास सुरवात केल्यामुळें टीकाकाराचें महत्त्व बरेचसें कमी झालें.*

आणखी एक तक्रार अशी आहे.—टीकाकार हे स्वभावतःच लेखकाचे विरोधी असतात. किंबहुना, टीकेच्या इतिहासाकडे पाहिलें तर टीकाकार लेखकाचे शाता जन्माचे वैरीच आहेत कीं काय अशी शंका येऊं लागते. इंग्लंडात जेफ्रे कपूतील टीकाकारांनीं मारेकऱ्याची भूमिका स्वीकारून अनेक प्रसिद्ध लेखकाची अक्षरशः कत्तल केली हा इतिहास प्रसिद्ध आहे. टीकाकार व कवि परस्परांचे मित्र असावेत ही सदिच्छा बाजूलाच राहून त्यांच्यामध्यें उभा दावा असल्याचेंच सामान्यतः दिसून येतें. निर्णायक टीकाकाराच्या इतिहासाकडे पाहिलें तर ही तक्रार बऱ्हवशीं खरी आहे हें मान्य करणें भाग

¶ "The critic has had his day it is time once more the poet should have his"

* *English Literary Criticism* या व्हॉनच्या पुस्तकातील प्रस्तावना पृ ८२ पहा "It makes the poet, not the critic, master of the situation It implies that the critic is no longer to give the law to the poet."

आहे. त्याच्या अंगीं नावीन्याचा विलक्षण तिरस्कार बाणलेला असल्यामुळें कोणी कांहीं नवीन गोष्ट केली व परंपरेचें थोडेंसे सुद्धा उल्लंघन केलें तर तें त्याना अगदीं खपत नसे यामुळें ते लेखकाची रेवडी उडविण्यास मुळींच कचरत नाहींत हें पूर्ण खरें आहे.

पण निर्णायक पद्धतीचा टीकाकारानीं असा विपर्यास केला असला तरी त्या पद्धतींतच मूलभूत अपरिहार्य दोष आहेत असे मात्र नव्हे. निर्णया शिवाय टीकेला मोल चढत नाहीं. ऐतिहासिक दृष्टि व रसास्वादाचें सामर्थ्य या दोन देणग्याचें लेणें टीकाकाराला लाभलेलें असेल तर त्याच्या निर्णयाचा तिरस्कार करण्याचें कारण पडणार नाहीं. किंबहुना, मार्गदर्शनाच्या दृष्टीनें त्याच्या उपयुक्ततेंत भरच पडेल.

निर्णायक टीकाकारानीं केलेल्या अक्षम्य प्रमादामुळें त्याच्या टीकाचा कांहीं दिवसानीं कंटाळा येणें स्वाभाविक आहे. पण असल्या दोषैकदृष्टीनें टीकेमध्यें एक प्रकारचें विचित्र आकर्षण असते हें नाकबूल करिता येणार नाहीं. सामान्य माणसाना लेखकाची हेटाळणी करणारी टीका फार आवडत असते. परंतु हें आकर्षण सुरवातीस कितीहि जबरदस्त असलें तरी थोड्याच वेळात प्रतिक्रियेला सुरवात होते हेंहि तितकेंच खरें आहे. त्यामुळें अखेर कवींचीच सरशी होते असें कोणी म्हटलें तर त्यात फारशी चूक नाहीं. उदाहरणार्थ, जेफ्रेनें वर्डस्वर्थ, बायरन, कीट्स इत्यादि कवींची विलक्षण चेष्टा केली. पण त्याचें काव्य रसिकाना आजहि फार मोलाचें वाटतें व उलट जेफ्रेची व त्याच्या जातभाईंची टीका लोक केव्हाच विसरून गेले

लेखकाच्या उत्साहावर विरजण घालून त्याच्या व्यक्तित्वाचा व स्वतंत्र प्रतिभेचा ऱ्हास करण्याचें काम टीका करीत असते असा एक दावा आहे जेफ्रेसारखे टीकाकार ज्या पद्धतीनें टीका करितात त्या पद्धतीमुळें कांहीं नवोदित, हळव्या मनाच्या कवींचा दारुण उत्साहभंग होऊ शकेल यात शंका नाहीं. परंतु अशा टीकेचे कांहीं प्रहार सहन केल्यानंतर त्याना ती पहिल्या तीव्रतेनें जाणवत नाहीं. प्रथम कवि संतापतात व 'टीकाकाराना आम्हाला

उपदेश करावयाचा अधिकारच काय, आम्ही कविता कशी लिहावी हें त्यानीं आम्हाला शिकविण्याची जरूर नाहीं ' इत्यादि उद्गार ते काढतात. ' अशी असावी कविता फिरून, तशी नसावी कविता फिरून ' इत्यादि गोष्टी टीकाकारानीं सांगू नयेत असें कवि म्हणू लागतात व टीकाकारानीं आपल्या प्रतिभेचे पखच तोडून टाकले अशी समजूत करून घेतात. पहिल्या प्रकरणात भवभूतीचे ' ये नाम केचिदिह ' इत्यादि जे उद्गार उद्धृत केले आहेत ते याच समजुतीचे द्योतक आहेत. पण एकंदरींत पाहता, कवीची प्रतिभा उच्च प्रकारची असेल व अभ्यासाच्या योगानें त्यानें काव्यकौशल्य प्राप्त करून घेतलें असेल तर पराकाष्ठेच्या प्रतिकूल टीकेनेंहि त्यानें चलित होण्याचें काहीं कारण नाहीं. छळवादी टीकाकाराचें नाव स्मृतिशेष होतें किंवा क्वचित् नष्टहि होतें, पण जातिवंत कवीचें काव्य मात्र काळाच्या ओघात वाहून जात नाहीं.

टीकेचा कसलाच उपयोग नाहीं व टीकेमुळें वाङ्मय क्षेत्रातील घटनाना थोडाहि पायबंद बसू शकत नाहीं असें हॅवेल्सचें मत आहे. पण टीकेचा उपयोग शून्य असेल तर टीकेमुळें आपल्या स्वातंत्र्यावर गदा येते व प्रतिभेच्या योग्य विलासाला अवसर सापडत नाहीं अशी कवींनीं तक्रार करण्याचें कारणच काय ? वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, टीका कितीहि पूर्वग्रहदूषित व फडक असली तरी ती ज्यावेळीं प्रत्यक्ष लिहिली जाते त्यावेळीं तिचा परिणाम वाचकावर व लेखकावर होत असतो हें नाकबूल करण्यात काहीं अर्थ नाहीं. म्हणून सर्वच टीका निरर्थक असून तिचा वाङ्मयावर कसलाच परिणाम होत नाहीं हें हॅवेल्सचें म्हणणें वस्तुस्थितीला धरून आहे असें वाटत नाहीं. वाङ्मयक्षेत्रातील प्रवाह अडविणें, त्याला निराळें वळण देणें अथवा त्याला विशेष गति प्राप्त करून देणें इत्यादि कामें टीका करू शकते असें केन, आर्नोल्ड, मयूकर इत्यादि लेखकाचें मत आहे§ असें गेले (Gayley) आणि स्कॉट यानीं नमूद केलें आहे. हें काम टीका अनेक प्रकारानीं करू शकते. अप्रसिद्ध असलेल्या एखाद्या लेखकाला ती उजेडात आणू शकते, आणि

§ *Methods and Materials of Literary Criticism.*

सुलट एखाद्या प्रतिभाशाली कवीची कैक वर्षे मुळींच दखल न घेऊन तो अप्रसिद्ध राहील अशी व्यवस्था ती करू शकते. विशिष्ट पद्धतीनें काहीं लेख कानीं लिहावें असें आपणास वाटत असतें. पण ते लेखक वाचकाच्या या इच्छेला धूप न घालता आपल्याच तोऱ्यात नेहमीं असतात अशा चढेल लेखकाना वठणीवर आणावयाचें काम टीका करू शकते. ऐकांतिक मताचा आग्रह धरिला नाहीं तर असें म्हणता येईल कीं, निरनिराळ्या प्रकारच्या टीकेचा भिन्न प्रमाणात परिणाम होऊ शकेल. विघ्नसंतोषी टीकाकारानीं केलेल्या शिवीगाळीच्या स्वरूपाच्या विघातक टीकेचा काहीं उपयोग होण्या सारखा नसेल तर निराळ्या एखाद्या विधायक पद्धतीची टीका उपयोगी ठरण्याचा संभव आहे. काहीं लेखकाना व्यंजना व पर्यायानें बोलणें समजतच नाहीं. अशाची संभावना करण्यासाठीं आस्वादक टीकेऐवजीं एखादा कडक उपायच योजावा लागेल.

वरील विवेचनाचें तात्पर्य असें कीं, टीकाकार व कवि यामध्यें श्रेष्ठकनिष्ठ भाव मानण्याचें काहीं कारण नाहीं. कवि व टीकाकार यांचें वैर असतें असेंहि मानण्याचें कारण नाहीं. टीकाकार अनेक प्रकारानीं कवीला मदत करू शकतो त्याच्या काव्यातील अस्पष्ट कल्पना स्पष्ट करून त्याच्या कृतीचें महत्त्व कसें जाणावें हें तो वाचकाला शिकवू शकतो आस्वादपद्धतीनें केलेली टीका हें काम उत्कृष्टपणें करू शकते. टीकाकार केवळ वाचकासच ज्ञानी करतो असें नाहीं, तर काहीं वेळा प्रत्यक्ष कवीच्या प्रामादिक कल्पनाचाहि तो निरास करतो कवित्वाचें काहीं लेणें लाभलेलें असल्याशिवाय काव्याचा आस्वाद घेणें टीकाकाराला शक्यच होणार नाहीं. म्हणून ललितवाङ्मय निर्माण करण्याची शक्ति व टीका करण्याची शक्ति यामध्यें काहीं विलक्षण मूलभूत विरोध आहे असें मुळींच नाहीं. जातिवंत कवि स्वतःच उत्कृष्ट टीकाकार असू शकेल कोलरिज स्वतः कवि होता व टीकाकारहि होता. हीच गोष्ट गटेची आहे. उलटपक्षीं असें म्हणता येईल कीं, खरी टीका निर्माण करणाऱ्या प्रत्येक टीकाकारास कवित्वाचा थोडा तरी अंश प्राप्त झाला असलाच

पाहिजे. नाहीं तर प्रथावर फिरकोळ 'अभिप्राय' लिहिण्यापलीकडे त्याच्या हातून कोणतेंहि महत्कार्य होणें शक्य नाहीं. 'Criticism is really creative in the highest sense of the word' या ऑस्कर वाइल्डच्या विधानातील मर्म हेंच आहे. वॉल्टर पेटरच्या टीका मूळ कलाकृतींइतक्याच किंबहुना अधिक सरस आहेत असे अनेक तज्ज्ञांनीं म्हटलें आहेच ना ?

टीकेचा ललितवाङ्मयावर अनेक प्रकारांनीं परिणाम होत असतो हें जसे खरें आहे तसेंच वाङ्मयाचाहि टीकेवर परिणाम होतो हेंहि खरें आहे. शतकात क्वचितच होणारा एखादा प्रतिभावान् थोर कवि मोंवतालच्या वाङ्मयाला किंबहुना टीकेलाहि वळण लावू शकतो. अशा थोर लेखकाच्या ऊर्जस्वल साहित्याचा परिणाम टीकेवर झाल्यावाचून राहणार नाहीं. अशा साहित्यात प्रतीत झालेल्या तत्त्वाच्या अनुरोधानें टीकाकार आपलीं तत्त्वें सुधारून घेत असतो. टीकाकाराच्या मनात असो अथवा नसो, उत्कृष्ट कृतीचा परिणाम त्याच्या विचारावर झालाच पाहिजे. डिकन्स व जॉर्ज ईलियट याच्या कादंबन्यांचा टीकेवर जबरदस्त परिणाम झाला होता हें तत्कालीन निबंधावरून व परीक्षणावरून दिसून येतें असे काहीं लेखकानीं नमूद करून ठेविलें आहे.

उलट एखादा अलौकिक बुद्धिमत्तेचा टीकाकार वाङ्मयाचा प्रवाह कोणत्या दिशेनें वाहत जाण्याचा संभव आहे हें दूरदृष्टीनें ओळखतो व त्या अनुरोधानें काहीं प्रणाली निर्माण करतो. याच प्रणालींचा उपयोग नंतर येणान्या पिढींतील ललितलेखक करून घेत असतात. याचें प्रत्यंतर म्हणजे ज्या कालखडात उत्कृष्ट टीका निर्माण होतात त्या कालखडात ललितवाङ्मयाची व्हावी तशी निर्मिति होत नाहीं, आणि श्रेष्ठ प्रतीचें ललितवाङ्मय ज्या काळात निर्माण होतें तो काळ वाङ्मयाला फारसा अनुकूल नसतो असें एक मत झालें आहे. ललितवाङ्मयाचा उत्कर्ष व टीकावाङ्मयाचा उत्कर्ष एकाच काळात होत नाहीं, तर आलटून पालटून त्याचा काळ येतो असे जे लोक म्हणतात ते स्वतःच्या मताच्या समर्थनार्थ अलेक्झांड्रियन युगातील ग्रीक वाङ्मयाचें, अठराव्या शतकातील इंग्लिश वाङ्मयाचें, व एकोणिसाव्या शतकातील फ्रेंच वाङ्मयाचें उदाहरण देतात.

अलेक्झाड्रियन युगांत (स्रिस्तपूर्व चवथें शतक) ग्रीक वाङ्मयात टीका-वाङ्मयाची बहुमोल भर पडली; याच्यापूर्वीच्या काळातच बहुतेक शोकान्त ग्रीक नाटकें लिहिलीं गेलीं. त्याचप्रमाणें इंग्लडात अठराव्या शतकात ॲडिसन, पोप, जॉन्सन, गोल्डस्मिथ इत्यादींनीं टीकावाङ्मय समृद्ध केलें. पण या काळात ललितवाङ्मय मात्र बेताचेंच झालें. पण याच्यापूर्वी एलिझबेथच्या काळात इंग्लडात विपुल ललितवाङ्मय निर्माण झालें होतें.

परतु एलियटच्या मतें अमुक काळ ललित वाङ्मयाचा व अमुक काळ टीकावाङ्मयाचा असें मानणें बरोबर नाहीं. एकाच काळात दोन्ही प्रकारचें वाङ्मय उत्कृष्ट निर्माण होऊ शकेल व त्याचा परस्परावर चागला परिणाम होऊ शकेल. दोन्ही गोष्टी एकमेकास पूरक असतात. इतकेंच नव्हे तर टीका-काराला ज्या प्रकारची जाणीव प्राप्त व्हावी लागते त्याच जाणिवेची कवीलाहि आवश्यकता असल्यामुळें, जो कवि तोच टीकाकार किंवा जो टीकाकार तोच कवि असेंहि घडण्याचा समव आहे.¶ कोल्रिज, गटे, शेली, वर्डस्वथ, स्विनबर्न, मॉरिस, मॅथ्यू आर्नोल्ड, वॉल्टर पेटर इत्यादि उदाहरणें एलियटच्या वरील विधानाचें समर्थन करीत नाहींत काय ? ललितलेखक असूनहि टीका काराची भूमिका स्वीकारणारे प्रो. फडके, माडखोल्कर, खाडेकर इत्यादि आजचे मराठी लेखक अथवा श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर, वामनराव जोशी इत्यादि दिवगत लेखक यांचीं नावें प्रस्तुत प्रकरणीं कोणासहि सहज सुचवील. 'भामिनी विलास ' हें नादमधुर काव्य लिहिणारा कविराज जगन्नाथ व काव्यशास्त्राची अत्यत सूक्ष्म व विद्वत्तापूर्वक चर्चा करणारा पण्डितराज जगन्नाथ या दोन्ही भूमिका एकाच व्यक्तीनें उत्कृष्टपणें वठविल्या नाहींत काय ? तात्पर्य, कवि आणि टीकाकार या दोन भूमिका परस्परांशीं विरागत आहेत असें मुळींच दिसत नाहीं

¶ *The Sacred Wood* (IV Ed) ' It is also fatuous to assume that there are ages of criticism and ages of creativeness ...... the two directions of sensibility are complementary, and as sensibility is rare, unpopular and desirable, it is to be expected that the critic and the creative artist should frequently be the same person "

मग, टीकाकार व कवि यांच्यामध्यें फार मोठा कलह असून या कलहात नेहमीं कवीचाच जय झाला व टीकाकाराचा पराभव होत गेला, किंबहुना आतां टीकेची जरूरच उरली नाहीं असें जें मत अनेक वेळां माडलें जातें त्याचें मर्म काय ? इंग्रजी टीकेपुरताच विचार केला असता असें दिसून येतें कीं, सुरवातीची टीका बरीचशी निर्णायक पद्धतीचीच होती व ती पुष्कळ वेळा भारी प्रखर असे. अशा टीकेचें पर्व जेफ्रेनंतर सपलें व कोलरिज इत्यादि कवींनीं आस्वादक टीकेचा अभिनव सप्रदाय सुरू केला. या संप्रदायाला Romanticism म्हणतात टीकाकार व कवि हे एकमेकाचे जणु शत्रु आहेत अशा समज जेफ्रे कपूंतील निर्णायक टीकाकारानीं करून घेतला होता. आस्वादक टीकाकाराची भूमिका सर्वस्वीं निराळी होती. कवि हा आपला खरा सुहृद् असून त्याच्या व्यक्तित्वाशीं व त्याच्या काव्याशीं समरस होऊन काव्यातील मर्म उकलून दाखविणें हेंच एक आपलें कर्तव्य आहे असें मानून तो टीका करीत असे. कवीचे दोष दाखविणें, अथवा त्याची विटंबना करणें हा त्याचा हेतूच नव्हता. स्वाभाविकच, या पद्धतीच्या टीकेंत कवीला मानाचें स्थान मिळालें, व त्याच्या कल्पनाचें यथार्थ विवरण करणें व प्रतिभेचें लेणें लाभलें असेल तर त्याच्या अस्पष्ट कल्पना काव्यात्मक रीतीनें अधिक स्पष्ट करणें हें टीकाकाराचें कर्तव्य ठरलें. टीकाकाराचें स्थान अशा प्रकारें कवीच्या खालीं गेलें. आता तो एखाद्या न्यायाधीशाप्रमाणें अथवा राकट पतोजीप्रमाणें कवी-कडे उग्र दृष्टीनें पाहीनासा झाला. हा कवींचा विजयच नाहीं काय ? आस्वादक टीकेचा सप्रदाय पूर्ण बद्धमूल झाल्यानतर ऐतिहासिक पद्धतीचें महत्त्व टीका-काराना पटू लागलें. कवीच्या काळाचा साक्षात् अभ्यास करून त्याच्या भोंव-तालच्या परिस्थितीचें आकलन टीकाकार करू लागल्याबरोबर त्याची दृष्टि आपोआप विशाल झाली, त्याच्या सकुचित भावनाचा लोप झाला व आपण कोणी सर्वसाक्षी, सर्वज्ञ व सर्वांचें नियमन करणारे परिणतप्रज्ञ पुरुष आहोंत हा त्याचा 'गर्वज्वर सकळही उतरला.' हाहि कवीचाच विजय नव्हे काय ?

टीकेची अशी अवस्थान्तरें झालीं हें खरें, व कवि-टीकाकार याचे युद्ध

सपलें आहे हेंहि खरें. तरीमुद्धा माणसाचा अहंकार व उन्मत्तपणा कल्पा तींहि पूर्णपणें नष्ट होणें शक्य नाहीं. आणि यामुळेंच त्याचा सर्वज्ञतेचा अभिमान अनेक प्रकारानीं टीकेंत आविष्कृत होत असतो. लेखकानें पुस्तक प्रसिद्ध केल्यानंतर ती सार्वजनिक मत्ता होते. ती अशी सार्वजनिक मत्ता झाल्यानंतर कोणासहि तिचें रूप न्याहाळून पाहून त्याविषयीं आपलें मत जाहीर करण्याचा जणु काहीं ताम्रपटच मिळतो. सामान्यत. असें होतें कीं, पुस्तकातील गुणाची भरपूर स्तुति केली तर त्यायोगें स्वत च्या ज्ञातेपणाश बाध येतो अशीच जणु टीकाकार समजूत करून घेतो व पुस्तक जितकें चागलें व गुणानीं परिपूर्ण तितका त्याचा हा समज बळावतच जातो 'माझ्या पेक्षा याला अधिक काहीं कळण्याची शक्यताच नाहीं, माझ्या ज्ञानापेक्षा याचें ज्ञान हिणकसच असलें पाहिजे' असा अहंकारी आत्मविश्वास बाळगून तो त्या लेखकाचीं विविध वैगुण्यें दर्शविण्याच्या तयारीनें लेखणी हातीं घरतो. लेखकाचीं वैगुण्यें दाखविलीं नाहींत व त्याची सर्व बाजूंनीं स्तुति केली तर आपल्याकडे ज्ञानाच्या दृष्टीनें कमीपणा येईल अशी जणु काय त्याला धास्ती वाटू लागते. 'स्तुति काय कोणीहि करील, दोष कोण दाखविणार?' अशी चिंता त्याला वाटू लागते. उत्तररामचरित नाटकात एक मार्मिक प्रसंग आहे. नगरात स्वत.विषयीं लोक काय बोलतात हें जाणण्याच्या हेतूनें रामानें एक दूत गुप्त रीतीनें नगरात पाठविला होता लोक रामावर अत्यंत संतुष्ट असून रामासारखा राजा झाला नाहीं असेच बोलत आहेत अशी बातमी तो दूत घेऊन येतो. त्यावर राम म्हणतो, "माझी स्तुति कळली, आता माझ्यात काहीं दोष लोकाना दिसला असेल तर तो साग म्हणजे तो घालविण्याचा मी प्रयत्न करीन." आपले दोष कळावेत या रामाच्या सद्भावनेचा टीकाकार आपल्या सोयीप्रमाणें अर्थ लावतात व 'इतरानीं गुण गायिले आहेतच, आता दोषाची चिकित्सा करणें हें काम माझ्या शिरावर येऊन पडलें आहे' अशी जगाचा उद्धार करावयास निघालेल्या महात्म्याचा आव आणून स्वत ची समजूत करून घेतात व उलटतपासणी करणाऱ्या वकिलाच्या थाटात लेखकाल

प्रश्न विचारू लागतात. लेखक दळव्या असेल तर गागरून जातो, आणि टीकाकाराचें काम साधतें पण तो जर, टीकाकाराप्रमाणेंच सर्वज्ञतेचा आव आणणारा चढेल लेखक असेल तर काव्यशास्त्रविनोद राहतो बाजूला आणि विविधनिंदाविस्तार सुरू होतो व ' चेष्टा वदू मग किती कपिच्या अगाधा ! ' असे उद्गार काढण्याची बिचाऱ्या वाचकावर पाळी येते.

वरील विवेचन केवळ ललित वाङ्मयापुरतेंच मर्यादित आहे असें समजण्याचें मुळींच कारण नाहीं. ललितेतर विषयावरील लेखन व त्यावरील टीका याचा परस्परसंबंध बहुतांशीं दूषितच असतो आणि याला कारण केवळ टीकाकाराची प्रवृत्ति हें नाकबूल करण्यात कांहीं अर्थ नाहीं. लेखकाची भूमिका कित्येक प्रसगीं केवळ आत्मप्रतिकाराची असते. ' मी इतके श्रम घेऊन ग्रंथ लिहिला; यात कांहीं चुका राहणें अगदीं शक्य आहे हें मीहि कबूल करितों. पण टीकाकारानें माझे केवळ दोषच दाखविले व तेसुद्धा माझें म्हणणें समजावून न घेताच ' असें तो आर्जवानें बोलत असतो आपला ग्रंथ विद्वज्जनांच्या पसंतीला उतरावा अशी त्याची मनापासून इच्छा असते व त्यामुळें त्याला टीकाकाराचा अनुनय करणें भागच पडतें. टीकाकार अवखळ असेल व जरा लब्धप्रतिष्ठित असेल तर लेखकाची अवस्था मोठीच अनुकंपनीय होत असते. कारण ' ज्ञाता ' असा शिक्का त्याच्या कपाळावर कोणत्या तरी कारणामुळें एकदा बसला तो पंडितमन्य झाला नाहीं तरच नवल कित्येक वेळा तर त्याचें ज्ञातेपण अथवा पांडित्य केवळ अपघातानें निर्माण झालेलें असतें. पण तें स्वयंभू असो कीं अपघाती असो, त्याचा इष्ट परिणामकारक झाल्याशिवाय राहत नाहीं. ' न कळता पद अग्निवरि पडे, न करि दाह असे न कधीं घडे ' हे कवीचे उद्गार वरील लब्धप्रतिष्ठित, आणि परिणतप्रज्ञतेचा टेंभा मिरविणाऱ्या टीकाकाराच्याहि बाबतींत खरे ठरतात. कित्येक वेळा टीकाकार लब्धप्रतिष्ठितहि नसतो किंवा परिणतप्रज्ञतेचा आवहि त्याच्यावर कोणी घेतलेला नसतो. अशा वेळीं तो स्वतःच मोठें अवसान आणून टीकेच्या रणांत उतरतो व सर्वांवर आपला दरारा बसावा यासाठीं सुरवातीसच मोठी डरकाळी फोडतो. लेचीपेची मंडळी

यामुळें हादरतात व आश्चर्यनिर्भर होत्साती टीकाकाराच्या वाक्रीडेकडे स्तिमित नयनानीं पाहू लागतात. मागें प्रो. मा. वा देशपांडे यांच्या 'पडके : व्यक्ति व वाङ्मय' या ग्रंथावर विविधवृत्तात श्री. माधव मनोहर यांनीं केलेली टीका बरीचशी याच मासल्याची होती.

दुसरें असें होतें कीं, वाङ्मयाच्या क्षेत्रात अर्ध्या घटकेच्या वडीलकीमुळें ज्याना कांहींना कांहीं लुडबुड करावयाचा मोका कोणत्या तरी कारणामुळें आलेला असतो अशी 'ज्येष्ठ', 'श्रेष्ठ' आणि 'ख्यातनाम' मंडळी नवीन लेखकाकडे प्रथमपासूनच जरा टापरून पाहत असतात. नवीन लेखकानें खरोखरच कांहीं बऱ्यापैकी लेखनकारागिरी दाखविली असली तरी 'हा कोण संप्रति नवा पुरुषावतार!' असा प्रश्न त्याच्यापुढें उभा राहतो. टीकाकाराला विधात्याकडून सौजन्याची थोडीशी देणगी मिळाली असली तर वरील प्रश्न स्वत:च्या मनाशीं विचारून तो थांबतो व किंचित् औदार्य प्रकट करून ग्रंथाची चिकित्सा करावयास बसतो. हें पुष्कळ बरें; कारण, कांहीं तरी तत्त्वनिष्पत्ति होण्याचा यामुळें थोडा तरी संभव असतो. परंतु, इतर कांहीं लोकांचा सौजन्य अथवा दाक्षिण्य या कल्पनाशीं दुरूनहि परिचय झालेला नसतो. ते उपेक्षा करण्याचेंच धोरण पतकरतात. उपेक्षा करणें याचाच अर्थ एखाद्याची दखल न घेणें. ही अवहेलना प्रत्यक्ष कडक टीकेपेक्षा अधिक दाहक असते. कारण, या ठिकाणीं लेखकाच्या व्यक्तित्वालाच मुळीं धुडकावून लावण्यात आलेलें असतें. अत्यंत विरोधी टीकेचाहि कांहीं वेळा फायदा होत असतो. तो असा कीं, लेखकाला त्यायोगें भरपूर प्रसिद्धि मिळते व 'पुस्तक किती भिकार लिहिलें आहे तें तरी घटकाभर पाहू' अशा अलिप्तपणाच्या भावनेनें कांहीं वाचक तरी तें पुस्तक वाचतात. व ते अगदींच गलथान नसतील व पुस्तक खरोखरच टाकाऊ नसताना केवळ टीकाकाराच्या मर्दुमकीमुळें ते तसें ठरलेलें असेल तर वाचनानंतर पुस्तकाविषयीं त्यांचा अनुकूल ग्रह होण्याचाहि संभव असतो. पण उपेक्षेपुढें मात्र विधात्याचीहि मात्रा चालणें शक्य नाहीं. या उपेक्षेचीं कारणें दोन असण्याचा संभव आहे. टीकाकार भारीच अहंकारी असला तर तो

यच्चयावत् जगाला कस्पटासमान लेखतो, किंवा तो नवीन लेखकाविषयीं मत्सरग्रस्त तरी असतो. 'बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः, प्रभवः स्मयदूषिताः' हें वचन लिहिणारा कवी फारच प्रतिभाशाली असला पाहिजे यात शंका नाहीं.

एखादा ज्ञाता मत्सरग्रस्त असला आणि नवीन लेखकाची उपेक्षा बुध्द्याच करावयाची असा त्यानें चंग बांधला असला तरी तो एकाकी असल्यामुळें फारसा धोका उत्पन्न होत नाहीं. पण कळप करून राहण्याची मानवाची जी उपजत प्रवृत्ति असते त्या प्रवृत्तीच्या आहारीं जाऊन अशी टीकाकार मंडळी कळप करून राहू लागली म्हणजे काहीं अनिवार परिस्थिति निर्माण होते. अशी टीकाकार मंडळी वेगळ्या आळींत राहिल्याचा भास नंतर होऊं लागतो. त्याची जात निराळी, त्याची आळी निराळी. या आळींत कोणी नवखा इसम वाट चुकून आला कीं, त्याच्यावर दोणमार करावयास त्याच्यापैकीं कोणीतरी पुढें येतो व त्याची धडगत लागत नाहीं असें दिसून आलेंच तर त्याचे आळीकर जातवाले इरेसरीनें पुढें येतात. टीकाकाराचा असा गट तयार झाला म्हणजे त्याला 'कंपूशाही' असें नांव इतराकडून दिलें जातें. पण अनभिज्ञ मानवानीं 'कंपूशाही' अशी त्यांची हेटाळणी करण्याचा कितीहि प्रयत्न चालविला तरी ते टीकाकार मात्र स्थितप्रज्ञाचा आव आणून औदासीन्य धारण करतात व विद्वत्परिषदेचेच आपण सदस्य आहोंत अशा तोऱ्यात संचार करीत असताना दिसतात. ठगाच्या टोळींत ज्याप्रमाणें एकनिष्ठेची शपथ (oath of allegiance) घ्यावी लागते असें म्हणतात त्याप्रमाणें या कंपूशाहींतहि होत असावें. अनेक लब्धप्रतिष्ठित आणि दपाध्मात टीकाकार स्वतंत्र रीतीनें जें करू शकत नाहींत तें कळप करून राहणाऱ्या या टीकाकाराना अक्षरशः चुटकीसरशी करून दाखविता येतें. या कंपूशाहीची बाधा झालेले मृदु भावनाचे लेखक झपाटल्याप्रमाणें होतात. प्रतिपक्षातील लेखकाची कलात्मक आणि शास्त्रीय पद्धतीनें संभावना कशी करावी याचें त्याना जणू बाळकडूच मिळालेलें असतें. पण आपल्याच आळींतील एखाद्या चिल्लर माणसानें काव्यासारखें दिसणारें काहीं लिहिलें कीं, त्याच्याभोंवती तेजोवलय निर्माण करून

त्याला अभिजात कवीची पदवी कशी प्राप्त करून देता येईल याचाहि ते पद्धतशीर प्रयत्न करीत असतात हें विसरता कामा नये. प्राचीन कवींच्या बाबतींत टीकाकारांचें सामान्यतः एकमत दिसतें. उदाहरणार्थ, कालिदास, भवभूति इत्यादि प्राचीन कवींच्या थोरवीच्या बाबतींत टीकाकार कधींहि साशंक नसतात. पण विद्यमान लेखकांच्या बाबतींत मात्र पराकाष्ठेचीं विचित्र व परस्परविरोधी मतें टीकाकार बाळगतात असा जो चमत्कार आपणास अनेक वेळा दिसून येतो,* त्याला लब्धप्रतिष्ठित टीकाकाराचा दर्प जसा कारणीभूत असतो तसाच किंबहुना त्याहिपेक्षा जास्त कंपूशाहीचा प्रभाव कारणीभूत असतो हें नाकबूल करण्यात काहीं अर्थ नाहीं.

टीकाकारांच्या कंपूशाहीची तक्रार आपल्याकडेच केवळ आहे असें नाहीं. सर्व देशांत कमि अधिक प्रमाणात ही गोष्ट दिसून येते. कंपूशाहीमुळें लेखकांना अथवा कलावंताना कसा अन्याय होतो याचीं काहीं उदाहरणें पुढें ' निर्णायक टीका ' या प्रकरणात पहावयास सापडतील. कंपूशाहीमुळें असा

एखाद्याचा 'कलात्मक' चखेडा (लेखकांचे भांडणतंटे व शिव्यागाळी इत्यादि गोष्टी नेहमीं कलात्मकच असतात असा एक समज भोळ्याभाबड्या लोकांत रूढ झालेला आहे.) झाला त्याच्या वाटेला न जाणें हेंच बरें. कारण लेखकाविषयीं त्याचा ग्रह पुस्तक वाचण्यापूर्वीच भयंकर कलुषित झालेला असतो. शत्रूविषयीं दूषित ग्रह होणें हा मानवी स्वभाव असल्यामुळें यांत कदाचित् कांहीं आक्षेपार्ह नसेल. पण पूर्वग्रह दूषित झालेला असतानाहि बळेंच टीका करावयास प्रवृत्त होणें हे मात्र आक्षेपार्ह आहे. टीका करीत असतां प्रथम मन साफ असून नंतर विवेचनाच्या ओघात केवळ पुस्तकातील विषया-पुरताच कडकपणा कितीहि उत्पन्न झाला तर तो क्षम्य असतो. कारण, या ठिकाणीं तत्त्वजिज्ञासेच्या पोटीं तो कडकपणा उत्पन्न झाला असण्याचा निदान संभव तरी असतो. पण पोटात लेखकाविषयीं जाज्वल्य तिरस्कार आहे हें चांगलें माहीत असूनहि टीका करणें हें शुद्ध आडदांडपणाचेंच होय. टीका-काराच्या अंगीं जो दोष नसावा असें विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आग्रहानें सांगतात त्याचा या ठिकाणीं परमोच्च प्रकर्ष झालेला असतो. म्हणजे, टीकेची उभारणीच दोषाच्या पायावर झालेली असते. पाया जर असा असला तर टीकेचा इमला काय मासल्याचा असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. वास्त-विक, ज्या लेखकाशीं आपला उभा दावा आहे त्याच्या लेखनाला स्पर्श केला नाहीं तर टीकाकाराचें किंवा वाङ्मयाचें सारें वैभव नष्ट झालें असें होण्याचा अगदीं संभव नसतो. बरें, टी करण्यास प्रवृत्त झाल्यानंतर लेख-काच्या असलेल्या चांगुलपणाची यथोचित स्तुति टीकाकारानें केली तर त्यांचें वैर कोणी विचारांतहि घेणार नाहीं. पण ती केवळ लेखनांतील दोष दाखवि-ण्यासाठींच केलेली टीका असेल तर अशा ची किंमत खास शून्यच ठरली पाहिजे. केवळ दोषदर्शन करीत असतांहि अपक्षपातित्वाचा आव त्यानें कितीहि आणला तरी जाणते वाचक त्यायोगें फसण्याची मुळींच शक्यता नाहीं. अशा टीकेपासून टीकाकाराचा कोणताहि फायदा होणार नाहीं. वाङ्म याच्या बाबतींत बोलावयासच को. बाकी, टीकाकाराचा एक फायदा होतो

रता. तो म्हणजे, स्वत.चें खाजगत वैर टीकेच्या निमित्तानें उकरून काढून सभ्यपणाच्या पांघरुणाखालीं लेखकाला कोपरखळ्या व कांहीं वेळा खेटरेंहि मारता येतात. पण या फायद्याचा टीकावाङ्मयाच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीनें लेशभरहि उपयोग नाहीं हें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. मराठीमध्यें अशा प्रकारचीं उदाहरणें वाटेल तेवढीं सांपडतील. जोंपर्यंत टिकाकाराची अशी भूमीका राहील तोंपर्यंत टिकावाङ्मय सुधारलें नाहीं तर त्यात कांहीं नवल नाहीं. वाङ्मयाच्या क्षेत्रात विविध मतप्रणालींवर आधारलेले संप्रदाय अवश्य असावेत. आपल्या संप्रदायाखेरीज इतर संप्रदायाच्या मताचें खंडन करण्याचा कोणासहि केव्हांहि अधिकार असलाच पाहिजे. असें खंडन कितीहि सडेतोड पणें झालें तरी त्यापासून कोणतीहि हानी नाहीं हें लक्षात ठेवावें. पण, ज्या वेळीं कोणत्याच प्रणालींचा उपयोग करून घ्यावयाची टीकाकाराची इच्छा नसते व खाजगी भांडणामुळें उत्पन्न झालेल्या संतापाचा आविष्कार करण्यासाठींच केवळ टीकेचा उपयोग करून घ्यावा असा त्याचा स्पष्ट उद्देश दिसून येतो त्यावेळीं " criticism is a sorry business and in the world of letters is likely to do more harm than good " हे अँड्रयू लँगचे उद्गार सार्थ वाटू लागतात.

वर टीकाकाराच्या ज्या कपूशाहीचा उल्लेख केला तिचा आणखी एका प्रकारें उपद्रव होत असतो. होतें असें कीं, कळप करून राहणारे टीकाकारच अनेक वेळा स्वत हि लेखक असतात. आजच्या मराठी वाङ्मयात हें अगदीं ठळकपणें दिसून येत आहे टीकाकार व ललितलेखक अशी दुहेरी भूमिका वठविणारी कसबी मंडळी आपल्या भाग्यानें या महाराष्ट्रात विपुल आहेत. अशी दुहेरी भूमिका वठविणें कोणत्याहि प्रकारें त्याज्य नाहीं हें मागें आपण पाहिलें आहे. कोलरिज कवीहि होता व टीकाकारहि होता. तेव्हां जो कवि असेल तोच टीकाकार असेल तर तें टीकेला उपकारकच ठरत असतें. मग, मराठींत टीकाकार लेखकहि असले तर त्यात बिघडलें कोठें असें टीकाकाराच्या वर्तीनें कोणीहि विचारण्याचा संभव आहे काव्याचा आस्वाद घेणें व लेखकाच्या भूमिकेशीं तादात्म्य पावणें हेंच ज्याचें ध्येय आहे असा टीकाकार

कवि असूं शकेल; व टीका बुद्धि ज्यांच्यामध्यें जागृत आहे अशा कवीहि सहृदयपणें दुसऱ्याच्या वाग्याचा आस्वाद घेऊं शकेल. या दोन्ही ठिकाणीं सहृदयत्व हा सामान्य गुण अभिप्रेत असतो, पण टीकाकाराची भूमिका वठवितांना एक स्वरूप व लेखकाची भूमिका वठवितांना दुसरेंच स्वरूप असा चमत्कार दिसू लागला म्हणजेच वादाचा प्रसंग येतो. टीकाकार टीका करितांना जीं तत्त्वें प्रमाण मानतो त्याच्या बरोबर उलट तत्त्वांचा आविष्कार त्याच्या लेखनांत होत असतो हाहि चमत्कार अनेक वेळां दिसून येतो. ललितलेखक जेव्हां टीकाकाराची भूमिका घेतो तेव्हा त्याला आपल्याव्यतिरिक्त इतर सर्व वाङ्मयांत भयंकर दोष दिसू लागतात व निर्णायक पद्धतीनें तो इतरांवर टीका करूं लागतो. आपण स्वतःहि ललितवाङ्मय लिहीत असतों, किंबहुना तो आपला सर्व अर्थानीं धदाच आहे हें बळेंच डोळ्यांआड करून तो इतरांच्या वाङ्मयांतील दोषांवर अगदीं हिरीरीनें तुटून पडतो. कोणी असें विचारील कीं, स्वतःच्या वाङ्मयांत दोष असले म्हणजे लेखकानें इतरांच्या वाङ्मयांतील दोषांवर टीका करण्यास हरकत कां असावी ! हरकत असावी असें कोण म्हणतो ? अडचण येवढीच असते कीं, इतरांच्या वाङ्मयांतील दोषांचा मार्मिक आविष्कार करणारा व टीकाकाराची भूमिका पतकरलेला लेखक स्वतःच्या लेखनांतील दोष इतरांनीं दाखविले असतां लगेच कावराबावरा होऊं लागतो व आदळआपट करूं लागतो; किंवा तो मारीच चढेल असेल तर आपल्याविषयीं कोणी कांहींहि बोललें तरी निर्लज्जपणानें तिकडे दुर्लक्ष करितो व आपला पूर्वीचाच उद्योग बेदरपणें चालू ठेवतो. लेखकाच्या लिखाणांत दिसणाऱ्या हीन प्रवृत्तींचा निरास करावयासाठीं टीका हें मोठें साधन आहे असें जे कोणी शास्त्रज्ञ म्हणतात त्यांच्या म्हण ण्याला व्यवहारांत अशा वाटाण्याच्या अक्षता मिळालेल्या अनेक वेळा दिसून येतात. आणि म्हणूनच कोणत्याहि टीकेचा वाङ्मयाला वळण लावण्याच्या दृष्टीनें कांहींहि उपयोग नाहीं असें हॅवेलॉकसारखे लेखक म्हणतात.¶ मराठींतील

¶ The literary movement is "never stayed in the least or arrested by criticism."

खरा. तो म्हणजे, स्वत:चें खाजगत वैर टीकेच्या निमित्तानें उकरून काढून सभ्यपणाच्या पांघरुणाखालीं लेखकाला कोपरखळ्या व कांहीं वेळा खेटरेंहि मारता येतात. पण या फायद्याचा टीकावाङ्मयाच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीनें लेशभरहि उपयोग नाहीं हें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. मराठीमध्यें अशा प्रकारचीं उदाहरणें वाटेल तेवढीं सांपडतील. जोंपर्यंत टिकाकाराची अशी भूमीका राहील तोंपर्यंत टिकावाङ्मय सुधारलें नाहीं तर त्यात कांहीं नवल नाहीं. वाङ्मयाच्या क्षेत्रात विविध मतप्रणालींवर आधारलेले संप्रदाय अवश्य असावेत. आपल्या संप्रदायाखेरीज इतर संप्रदायाच्या मताचें खंडन करण्याचा कोणासहि केव्हांहि अधिकार असलाच पाहिजे. असे खंडन किनीहि खडेतोड पणें झालें तरी त्यापासून कोणतीहि हानी नाहीं हें लक्षात ठेवावें. पण, ज्या वेळीं कोणत्याच प्रणालींचा उपयोग करून घ्यावयाची टीकाकाराची इच्छा नसते व खाजगी भांडणामुळें उत्पन्न झालेल्या संतापाचा आविष्कार करण्या साठींच केवळ टीकेचा उपयोग करून घ्यावा असा त्याचा स्पष्ट उद्देश दिसून येतो त्यावेळीं " criticism is a sorry business and in the world of letters is likely to do more harm than good " हे ॲंड्र्यू लँगचे उद्‌गार सार्थ वाटू लागतात.

वर टीकाकाराच्या ज्या कपूशाहीचा उल्लेख केला तिचा आणखी एका प्रकारें उपद्रव होत असतो होतें असें कीं, कळप करून राहणारे टीकाकारच अनेक वेळा स्वत हि लेखक असतात. आजच्या मराठी वाङ्मयात हें अगदीं ठळकपणें दिसून येत आहे टीकाकार व ललितलेखक अशी दुहेरी भूमिका वठविणारी कसबी मंडळी आपल्या भाग्यानें या महाराष्ट्रात विपुल आहेत अशी दुहेरी भूमिका वठविणें कोणत्याहि प्रकारें त्याज्य नाहीं हें मागें आपण पाहिलें आहे कोलरिज कवीहि होता व टीकाकारहि होता. तेव्हा जो कवि असेल तोच टीकाकार असेल तर तें टीकेला उपकारकच ठरत असतें. मग, मराठींत टीकाकार लेखकहि असले तर त्यात बिघडलें कोठें असें टीकाकाराच्या वतींनें कोणीहि विचारण्याचा संभव आहे काव्याचा आस्वाद घेणें व लेखकाच्या भूमिकेशीं तादात्म्य पावणें हेंच ज्याचें ध्येय आहे असा टीकाकार

कवि असू शकेल; व टीका बुद्धि ज्याच्यामध्यें जागृत आहे असा कवीहि सहृदयपणें दुसऱ्याच्या काव्याचा आस्वाद घेऊ शकेल. या दोन्ही ठिकाणीं सहृदयत्व हा सामान्य गुण अभिप्रेत असतो. पण टीकाकाराची भूमिका वठवितांना एक स्वरूप व लेखकाची भूमिका वठवितांना दुसरेंच स्वरूप असा चमत्कार दिसू लागला म्हणजेच वादाचा प्रसंग येतो. टीकाकार टीका करितांना जीं तत्त्वें प्रमाण मानतो त्याच्या बरोबर उलट तत्त्वांचा आविष्कार त्याच्या लेखनांत होत असतो हाहि चमत्कार अनेक वेळां दिसून येतो. ललितलेखक जेव्हां टीकाकाराची भूमिका घेतो तेव्हां त्याला आपल्याव्यतिरिक्त इतर सर्व वाङ्मयांत भयंकर दोष दिसू लागतात व निर्णायक पद्धतीनें तो इतरांवर टीका करू लागतो. आपण स्वतःहि ललितवाङ्मय लिहीत असतों, किंबहुना तो आपला सर्व अर्थानीं धंदाच आहे हें बळेंच डोळ्यांआड करून तो इतरांच्या वाङ्मयांतील दोषांवर अगदीं हिरीरीनें तुटून पडतो. कोणी असें विचारील कीं, स्वतःच्या वाङ्मयांत दोष असले म्हणजे लेखकानें इतरांच्या वाङ्मयांतील दोषांवर टीका करण्यास हरकत कां असावी ! हरकत असावी असें कोण म्हणतो ! अडचण येवढीच असते कीं, इतरांच्या वाङ्मयांतील दोषांचा मार्मिक आविष्कार करणारा व टीकाकाराची भूमिका पतकरलेला लेखक स्वतःच्या लेखनातील दोष इतरांनीं दाखविले असतां लगेच कावराबावरा होऊं लागतो व आदळआपट करूं लागतो; किंवा तो मारीच चढेल असेल तर आपल्याविषयीं कोणी कांहींहि बोललें तरी निर्लज्जपणानें तिकडे दुर्लक्ष करितो व आपला पूर्वीचाच उद्योग बेडरपणें चालू ठेवतो. लेखकाच्या लिखाणांत दिसणाऱ्या हीन प्रवृत्तींचा निरास करावयासाठीं टीका हें मोठें साधन आहे असें जे कोणी शास्त्रज्ञ म्हणतात त्यांच्या म्हण ण्याला व्यवहारांत अशा वाटाण्याच्या अक्षता मिळालेल्या अनेक वेळां दिसून येतात. आणि म्हणूनच कोणत्याहि टीकेचा वाङ्मयाला वळण लावण्याच्या दृष्टीनें कांहींहि उपयोग नाहीं असें हॉवेल्ससारखे लेखक म्हणतात.¶ मराठींतील

¶ The literary movement is "never stayed in the least or arrested by criticism."

झालें तर आघाडीवर असलेल्या मराठी लेखकापैकीं जे टीकाकाराची भूमिका मधून मधून स्वीकारताना दिसून येतात अशा बहुतेक लेखकाचा इतरांशीं कोणत्या तरी कारणांमुळें असरशः उभा दावा असतो असें दिसून येईल. प्रो. फडके व आचार्य अत्रे यांच्यामध्यें कांहीं वर्षांमागें जो अलौकिक व अतर्क्य काव्यशास्त्रविनोद झडला त्याचें स्मरण झालें असता अजूनहि रोमांच आल्याप्रमाणें होतें. वाङ्मयातील अग्रगण्य लोकांची ही अवस्था, मग इतर सटरफटर मंडळींची गोष्टच बोलावयास नको. साठमारी करणें हाच आपला व्यवसाय आहे असा टीकाकारानीं जर समज करून घेतला तर निर्माण होणाऱ्या टीकेला जागतिक टीकावाङ्मयातहि फार मोठें स्थान मिळालें पाहिजे हें काय सांगावयास पाहिजे ?

तात्पर्य, वैराचें प्रतिमोचन करण्यासाठीं उद्युक्त झालेल्या टीकाकाराच्या टीकेचा गंभीरपणें विचार करण्याचें यत्किंचित् कारण नाहीं. पण, दुर्दैवानें अशीच टीका केली म्हणजे टीकाकाराला बरें वाटतें व वाचकालाहि गुदगुल्या होतात असें दिसून येत आहे. पण कांहीं वाचकांना जरी अशा टीकेमुळें थोडा वेळ गुदगुल्या झाल्या तरी या प्रकारच्या विपरीत टीकेला त्याज्य मानावयाची ज्यांची मूलतः प्रवृत्ति असते अशा सामान्य वाचकाला व सुबुद्ध लोकांना टीकेच्या उपयुक्ततेविषयींच शंका वाटू लागली तर त्यांना दोष देता येणार नाहीं.

कपूशाहींत सामील असलेले टीकाकार जेव्हा स्वतःच लेखकाची भूमिका घेतात तेव्हांहि कांहीं स्पृहणीय प्रकार घडतो असें नाहीं. त्यांच्या लेखनांत अनेक दोष पदोपदीं दिसतात. एकदर लेखनाचा दर्जाहि यथातथाच. महाकवींची योग्यता आपल्याठायीं आहे असा गर्व ते मिरवीत असले तरी त्यांच्या लेखनाचें काटेकोर मूल्यमापन करावयाच्या भानगडींत न पडणेंच बरें. अशी वास्तविक अवस्था असताना, आपल्या दोषांचें कोणी दिग्दर्शन केलेलेंहि त्यांना खपत नाहीं इतके ते मृदु आणि भावनावश बनलेले दिसून येतात. कोणी प्रामाणिकपणें दोष दाखविले तरी ते स्वतःशीं एकदम संतापतात व

"मराठींत वेळोवेळीं मूळ धरणाऱ्या अनिष्ट प्रवृत्तींचा बीमोड करावयाचा असल्यास टीकेचा अंगीकार केल्यावाचून गत्यंतर उरत नाहीं! मग त्यासाठीं कितीहि शिव्याशाप सोसावे लागले, तरी त्यांची पर्वा करू नये! मायेला जशी व जितकी श्रेष्ठ लेखकांची जरूरी आहे, तशी व तितकीच सडेतोड टीकाकाराचीहि आहे!"*

टीकाकाराची सामग्री

टीका हा मुख्यतः बौद्धिक व्यापार आहे. निर्णय देणें हें टीकेचें सर्वांत महत्त्वाचें कार्य मानलें तर निर्णयाला आवश्यक ती पूर्वतयारी झाल्यावाचून निर्णय देणें शक्य होणार नाहीं. काव्याचें वाचन झाल्याबरोबर कोणाहि अप्रबुद्ध वाचकाच्या मनात तत्संबंधीं कांहीं विचार प्रादुर्भूत होतात व आपलें मत प्रकट करण्याची त्याला तळमळ लागून राहते हें खरें. पण हा निर्णय विवेकाच्या पायावर आधारलेला नसल्यामुळें केवळ 'माझें मत' या अहंकारानेरीज त्याला फारशी किंमत नसते. परंतु, अप्रबुद्ध आणि असंस्कृत वाचकाच्या मनांत निर्माण झालेली निर्णयाची कल्पना आणि प्रबुद्ध व सुसंस्कृत टीकाकाराच्या मनांत निर्माण झालेली निर्णयाची कल्पना यांमध्यें फार मोठें अंतर आहे हें विसरून चालावयाचें नाहीं. सामान्य वाचकाचा निर्णय केवळ संस्कारजन्य असतो. पण त्या संस्कारांचें स्वरूप लक्षात घेऊन व त्यांना ज्ञानाची जोड देऊन टीकाकार आपला निर्णय देत असतो. म्हणजेच आतां हा बौद्धिक व्यापार सुरू झाला. नुसतें 'वाटणें' याला किंमत न राहून त्या वाटण्याचें सयुक्तिकत्व विचारांत घेणें हें आतां महत्त्वाचें ठरलें.§

* "प्रतिभा," १ ऑगस्ट १९३६,

§ "The critic's mind must be a traind mined — mind which instinctively or as a conscious process is guided by principles or ideas" हें सी. ई. व्हॉननें मत पहावें.

ज्ञानाचा प्रत्यक्ष उपयोग करीत असताना दिसतो त्या यांत्रिक पद्धतीनें साहित्याच्या मूलभूत तत्त्वाचा कोणालाहि उपयोग करता येणार नाहीं. कारण, साहित्य हें काहीं यंत्र नव्हे. या ठिकाणीं शास्त्राचा उपयोग करितांना पदोपदीं विवेकाचा उपयोग केला नाहीं व साहित्यशास्त्रांतील तत्त्वें वाङ्मयाला यांत्रिक पद्धतीनें लावून दासविण्यास सुरवात केली तर निर्माण होणारी टीकाहि यंत्राप्रमाणेंच निर्जीव व काहीं प्रसंगीं भयानक झाल्यावांचून राहणार नाहीं. येवढ्यासाठीं साहित्यशास्त्रांतील अनेक तत्त्वांचें सम्यग्ज्ञान होणें जितकें आवश्यक आहे तितकेंच त्यांचा विनियोग कसा करावा यांचेंहि ज्ञान आवश्यक आहे. आणि शास्त्राचें परिपूर्ण ज्ञान होणें व त्याचा यथायोग्य विनियोग करण्याचें सामर्थ्य निर्माण होणें या गोष्टी केवळ बुद्धीच्या व विवेकाच्या द्वारेंच साध्य होण्यासारख्या आहेत. तात्पर्य, निर्णय देणें हें जर टीकेचें कार्य मानलें तर तें बुद्धिपूर्वक अभ्यासाशिवाय मुळींच शक्य होणार नाहीं. म्हणून सूक्ष्म मर्मग्राही बुद्धिमत्ता व विश्लेषणकौशल्य या गोष्टींची टीकाकाराला फार मोठी आवश्यकता आहे. काव्याचा 'हेतु' (कारण) कोणता हें स्पष्ट करीत असतांना मम्मटानें तीन तत्त्वांवर भर दिला आहे. शक्ति अथवा प्रतिभा, शास्त्रें आणि काव्यें यांच्या अवलोकनानें उत्पन्न होणारें नैपुण्य आणि काव्यज्ञ जे कोणी असतील त्यांच्यापासून मिळविलेल्या ज्ञानाच्या साहाय्यानें केलेला अभ्यास हीं तीं तीन तत्त्वें होत.§ काव्यशास्त्राच्या उपदेशाचें कवीला जेवढें महत्त्व वाटलें पाहिजे त्याच्या कितीतरी पट अधिक महत्त्व टीकाकाराला वाटलें पाहिजे. कारण काव्य ही कला आहे, आणि या कलेचा जो आविष्कार कलावंत करील तो साक्षात् त्याच्या प्रतिभेवर अवलंबून असतो. प्रतिभेच्या साहाय्यानें हा कलेचा आविष्कार होत असता कलावंत प्रत्येक गोष्ट शास्त्राच्या निकषावर नपाशीत बसत नाहीं. तें त्याला शक्यहि नसतें. म्हणजे याचा अर्थ असा कीं, साहित्यशास्त्रांतील तत्त्वें प्रथम पहावयाचीं आणि मग काव्याची ओळ लिहा-

§ शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

वयाची अथवा एखाद्या भावनेचा विलास दाखवावयाचा अज्ञातला काहीं प्रकार कलावत करीत नसतो पण सिद्ध झालेली जी काव्यकृति तिच्यात दिसून येणारा कलेचा विविध आविष्कार कोणत्या स्वरूपाचा आहे, तो काव्यशास्त्राच्या नियमाना धरून झाला आहे कीं नाहीं हें पाहणें हें टीकाकाराचें प्राथमिक कर्तव्य असल्यामुळें त्याला त्या तत्त्वाचें सपूर्ण ज्ञान झालेलें असलेंच पाहिजे असा आग्रह धरला तर तें अस्थानीं होणें शक्य नाहीं

यासाठीं साहित्यशास्त्रातील विविध प्रणालींचें ज्ञान टीकाकारानें अवश्य पैदा करून घेतलें पाहिजे. काव्यानदाचीं नियामक तत्त्वें कोणतीं, त्या आनदात बाधा उ पन्न करणाऱ्या गोष्टी कोणत्या याचें ज्ञान टीकाकाराला असलेंच पाहिजे काव्याच्या स्वरूपाविषयीं अथवा उद्दिष्टाविषयीं ज्या प्रणाली वेळोवेळीं निर्माण झाल्या असतील त्याचें टीकाकाराला मुळींच ज्ञान नसलें किंवा अर्धवट ज्ञान असलें अथवा त्याविषयीं प्रामादिक कल्पना त्याच्या मनात उत्पन्न झाल्या असल्या तर निर्णय देणें राहिलेंच, परतु काव्याचा आस्वाद घेणेंहि टीकाकाराला जमावयाचें नाहीं. आस्वादक टीकाकारालाहि काव्यकलेच्या अतरगाची म्हणजे काव्यातील सौंदर्यतत्त्वाची ओळख असावीच लागते. आणि याविषयींच्या ज्ञानाचा साक्षात्कार टीकाकाराला होतो असे कोणीहि म्हणणार नाहीं. हें ज्ञान परिश्रमानेंच मिळविता येणें शक्य आहे. यासाठीं विविध कालखडातील कलाकृतींचा विवेकपूर्वक अभ्यास झाला पाहिजे हें उघड आहे. हा अभ्यास करीत असता साहित्यशास्त्रात निरनिराळ्या काळीं ज्या विचारसरणी प्रचलित असतील त्याचें स्वरूप विशिष्ट प्रकारचेंच का याचें ज्ञान त्याला असणें आवश्यक आहे. कलाकृतीचें विश्लेषण* कसें करावयाचें याचें ज्ञान अभ्यासावाचून मिळावयाचें नाहीं. विश्लेषणाचे काहीं नमुने तरी त्यानें विशेष काळजीनें

* एलिझबेथ ड्यचे पुढील मत पहा—"Knowledge must be there, to be sure but to it the man of taste brings a kind of *intellectual wisdom, a general spirit of discrimination and* good judgment.. ......"—*Enjoyment of Literature. p* 224

अभ्यासिले पाहिजेत. काव्यातील गुणाचें अथवा दोषाचें विवेचन करण्यापूर्वी ते गुण अथवा ते दोष कोणते याचें त्याला परिपूर्ण ज्ञान पाहिजे नाहीतर त्याला वाटेल तो गुण व त्याला वाटेल तो दोष अशी विचित्र आपत्ति उत्पन्न होईल. गुण कोणते व दोष कोणते हें अगदीं स्वतन्त्र रीतीनें ठरविण्याइतकी त्याची बौद्धिक तयारी जरी असली तरी त्या क्षेत्रात इतरांनीं त्याच्या पूर्वीच काहीं महत्त्वाची कामगिरी केली असण्याचा संभव आहे. शास्त्रीय अथवा ऐतिहासिक संशोधन करणारा मनुष्य कितीहि बुद्धिमान असला तरी त्याच्या पूर्वी झालेल्या संशोधनाचें ज्ञान त्यानें करून घेतलेंच पाहिजे. त्याचप्रमाणें याहि बाबतींत आहे. या पूर्वार्जित ज्ञानाचा फायदा जर टीकाकारानें घेतला नाहीं तर स्वतःचें ' नवीन ' संशोधन असें तो ज्याला म्हणतो ते पूर्वी कोणीतरी त्याच्यापेक्षाहि अधिक परिणामकारक रीतीनें आणि शास्त्रीय रीतीनें सांगून टाकलें असण्याचाहि संभव असतो. हा मात्र अभ्यासाच्या अभावीं आपल्या 'स्वतन्त्र' प्रज्ञेबद्दल स्वतःचेंच ढोलकें जोरजारानें बडवीत बसतो. खरें म्हटलें तर अगदीं नवीन आणि स्वतन्त्र विचार सांगण्याची प्रतिभा फारच थोड्या भाग्यशाली पुरुषांच्या वाट्याला दैवयोगानेंच येत असते. पण ज्याची प्रज्ञा शंभर नंबरी आहे व ज्याची प्रतिभा अलौकिक आहे अशा अलौकिक पुरुषानाहि स्वतःच्या क्षेत्रात इतरानीं पूर्वी जीं प्रमेयें माडलीं असतील त्याचें साक्षात् व परिपूर्ण ज्ञान करून घ्यावेंच लागतें. आद्यशंकराचार्यांना स्वतन्त्र प्रज्ञा नव्हती असें विधान करणारा माणूस मानसिक रोगाच्या इस्पितळातच पाठविला पाहिजे. ज्याची बुद्धिमत्ता पाहून मीं मी म्हणणाऱ्या मदावलिप्त लोकांचें गर्वहरण व्हावें त्या परिणतप्रज्ञ पुरुषानेंहि प्राचीनांच्या प्रमेयांचा संपूर्ण अभ्यास करून व त्याचें खंडन करून नंतर स्वतःचे सिद्धान्त प्रस्थापित केले. संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांपैकीं अनेक विलक्षण बुद्धिमान होते यात काडीइतकीहि शंका नाहीं. तरीसुद्धा, ज्या विषयासबंधीं त्यानीं सिद्धान्त मांडले त्याच विषयात इतरानीं प्रणीत केलेलीं तत्त्वें पूर्ण अभ्यासिल्याशिवाय त्यानीं एकहि पाऊल टाकलें नाहीं. आणि त्यानीं जें केलें तेंच टीकाकारानीं करावयास पाहिजे. नाहीतर

स्वतंत्र प्रज्ञेचा टेंभा मिरवीत असता स्वतःच्या विचारापैकीं प्रत्येक विचार पूर्वी कोणीतरी सविस्तर आणि अधिक आकर्षक रीतीनें मांडला होता, किंबहुना इतरांनीं शास्त्रीय रीतीनें ज्याचें यथास्थित खंडन केलें होतें तेच विचार आपण 'नवीन' म्हणून पुन्हा मांडले आहेत असेंहि त्याला दिसून येण्याची शक्यता आहे. पण अज्ञानी असण्याचाहि एक फायदा असतो. आपण सर्वस्वी नवीन विचार मांडले आहेत व आपली प्रज्ञा पराकाष्ठेची स्वतंत्र आहे असा *रगेलपणा त्यायोगें माणसाला मिरविता येतो. पण खऱ्या ज्ञानाला आणि संशोध*नाला यापेक्षां अधिक घातक असें अन्य कांहींहि नाहीं. म्हणून, स्वतंत्र बुद्धिमत्तेचा खोटा डौल मिरवीत न बसता टीकाकारानें 'पूढिलांचे' काय काय सिद्धान्त आहेत यांचा समग्र अभ्यास केलाच पाहिजे. त्याच्या अज्ञानामुळें पूर्वीच प्रस्थापित झालेला व जाणत्या लोकांना पूर्ण परिचित *असलेला एखादा* सिद्धान्त 'नवीन' किंवा 'स्वतंत्र' असा शिक्का मारून त्यानें लोकांपुढें टाकला तर त्याचें हसें कां होऊं नये? "जर्धी कांहीं कांहीं हरि कवि असे शब्द शिकलों, तर्धी मी 'सर्वज्ञ' द्विपसम मदें याच भरलों" असें ताठरपणें म्हणणाऱ्या माणसाचें अज्ञान चवाठ्यावर आलें म्हणजे जें काहीं होत असतें तें टीकाकारानें कधींच होऊं देऊं नये. एखादी गोष्ट आपणांस माहीत नसली म्हणजे ती खरोखरच नसते अशी खुळी कल्पना कोणीहि बाळगूं नये. 'न एष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति' हें मार्मिक वचन त्यानें कधींहि विसरूं नये. आणि म्हणून ज्या विषयावर टीकाकार विवेचनात्मक *लिहिण्यास* प्रवृत्त झाला असेल त्या विषयावरील पूर्वी प्रणीत झालेल्या सिद्धान्तापैकीं सर्वच सिद्धान्तांचें साकल्यानें ज्ञान करून घेतां येणें जरी त्याला स्वतःच्या हिणकस बुद्धिमत्तेमुळें अथवा अन्य काहीं कारणामुळें जमलें नाहीं तरी त्यांतील *अत्यंत* महत्त्वाच्या प्रत्येक सिद्धान्ताचा त्यानें अभ्यास केलेला असलाच पाहिजे. जर *त्यानें तसा अभ्यास केलेला नसेल तर त्यानें आणखी थोडे दिवस जरूर* थांबावें. यामुळें जगाच्या वाङ्मयाची कोणतीहि हानी होणार नाहीं याची त्यानें खात्री बाळगावी. पण अर्धवट ज्ञानाच्या किंवा संपूर्ण अज्ञानाच्या दुबळ्या

आधारावर काहीं तरी सिद्धांत मांडून लोकांनीं स्वतंत्र प्रज्ञेबद्दल आपली चौकांत पाठ थोपटावी अशी समजूत त्यानें केव्हांहि करून घेऊं नये

आपल्या इकडे महाराष्ट्रांत मौलिकता (originality) या गुणाविषयीं अनेक लोकभ्रम उत्पन्न झाले आहेत. जो कोणी त्या त्या विषयांतील उपलब्ध सामग्रीचें ज्ञान करून न घेता आपण परिणतप्रज्ञ आहोंत या जोशांत काहीं खास स्वतःचें असें अभिनव तत्त्वज्ञान सांगेल त्याच्या लिखाणाला ' मौलिक ', हें विशेषण लावावयास हरकत नाहीं असा ठेका प्रत्यक्षपणें जाहीर रीतीनें कोणी धरीत नसला तरी बऱ्याच लोकांचा असा समज मात्र झालेला दिसतो. ' तुमचें स्वतःचें मत काय आहे तें सांगा ' असा आग्रह सुरू झाल्यामुळें काहीं मंडळी 'स्वतःचें' मत सांगूं शकतात. म्हणजे असें कीं, विचार पूर्वी इतरांनीं मांडले असले तरी ते वास्तविक प्रथम कोणी मांडले तें उघड न करिता अशा काहीं विलक्षण कौशल्यानें मांडावेत कीं, त्या विषयाचें मुळापासून अध्ययन करण्याची ज्याची बौद्धिक कुवत नाहीं अशा अप्रबुद्ध माणसाला ते विचार अत्यंत मौलिक असून प्रथमतःच मांडण्यांत आले आहेत असा विश्वास वाटावा. या कलात्मकतेमुळें सामान्य वाचकाची फसगत झाली तर त्यांत काहीं नवल नाहीं. पण जाणते वाचकहि अपुऱ्या वाचनामुळें अनेक वेळा फसतात व ' स्वतःचे ' विचार मांडणाऱ्या लेखकाचा अथवा टीकाकाराचा विजय होतो. आणि असल्या विचाराचा प्रभाव लेखका घर जबरदस्त झाला म्हणजेच ' प्रतिमासाधन ' वादासारखीं कुलंगडीं उपस्थित होत असतात. पण मौलिकतेचा असला हव्यास न बाळगला तरी चालणार नाहीं काय? तत्त्वसंशोधन झालें म्हणजे झालें. तें कोणत्या उपायानें झालें हें पाहण्याचें कारण काय? पण तत्त्वसंशोधन करण्याऐवजीं ' हें मी सांगितलें ' अशी अहंकाराची भावना जोंपर्यंत मानवी हृदयांत थैमान घालीत आहे तोंपर्यंत असेंच चालणार. अहंकार बाळगला तरीहि चालेल. पण जें सांगावं याचें तें खरोखरच नवीन आहे कीं नाहीं हें तरी काळजीपूर्वक पहावयास नको काय! कित्येक वेळा आपण लिहितों तें नवीन नसून तें पूर्वी कोणी व

कोठे सांगितलें आहे तेंहि लेखकाला चांगलें माहीत असतें पण आपल्या या ज्ञानांत तो इतरांना मात्र मुळींच सहभागी करणार नाहीं कारण, मग त्याच्या विचारांना ' मौलिक ' आणि ' अभिजात ' या पदव्या कशा मिळणार? वास्तविक, वाङ्मयाच्या विविध प्रणालींविषयीं पाश्चात्य राष्ट्रांत इतक्या सूक्ष्मपणें अभ्यास झाला आहे व वाङ्मयाच्या अंगाचें, उपांगाचें व त्या उपांगाच्याहि उपांगाचें येवढें परिपूर्ण व शास्त्रीय ज्ञान आज उपलब्ध आहे कीं, ज्ञानाच्या या क्षेत्रांत इतरांच्या मागून कांहीं शतकांनीं पाऊल टाकणाऱ्या आपल्या सारख्या पश्चाद्बुद्धि लोकांना अगदीं खरोखर ' नवीन ' असें सांगण्यासारखे जवळजवळ कांहींहि उरलेलें नाहीं. अशा स्थितींत जें ज्ञान अगोदरच प्रगल्भ पोंचलें आहे व ज्याचा प्रसार सर्वत्र झाला आहे -अशा ज्ञानाचें स्वरूप अनभिज्ञांना करून देणें येवढें काम आपल्या टीकाकारांनीं केलें तरी त्याचे ते समाजावर मोठेच उपकार आहेत असें कबूल करावें लागेल. पण केवळ बहुसंख्य लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन स्वतःच्या मौलिकतेचा डांगोरा पिटणाऱ्या लब्धप्रतिष्ठितांचें कलात्मक कौशल्य लोक अभ्यास करूं लागल्या शिवाय आणि विपुल वाचन करूं लागल्याशिवाय उघडकीला येणार नाहीं. म्हणून तत्त्वसंशोधनाच्याच मार्गी असलेल्या टीकाकारानें आपल्या विषयांतील पूर्वीच प्रचलित असलेल्या अनेक प्रणालींचें साक्षात् ज्ञान करून घेऊन तें समाजाच्या पुढें मांडावें. हें त्याचें कर्तव्यच होय!

टीकाकारानें अशा प्रकारें विपुल व मूल्यग्राहि ज्ञान प्राप्त करून घेतलें असतां काव्याच्या रसास्वादांत कांहीं वैगुण्य येईल असें वाटण्याचें मुळींच कारण नाहीं ¶ गायनकलेची मनुष्यमात्रावर (कांहीं अपवाद वगळून) जबरदस्त मोहनी असते हें सत्य आहे. आतां, नादलुब्ध रसिकाला संगीत-शास्त्रातील महत्त्वाच्या विचारांचें ज्ञान झालें तर संगीताच्या आस्वादांत कांहीं

¶ " Taste cannot stand firm without Knowledge " हें एलिझबेथ ड्रयू या बाईनें मत या बाबतींत लक्षात घेण्यासारखें आहे.

फरक पडेल काय ? गायकानें अमुक राग आळविला अथवा अमुक रागाचें मिश्रण केलें इत्यादि गोष्टींचें शास्त्रीय ज्ञान झालें तरी त्यायोगें शास्त्रज्ञान होण्यापूर्वी संगीताची जी मोहनी होती तिच्यात थोडेंतरी वैगुण्य येऊ शकेल काय ? मुळींच येणार नाहीं. उलट, आता त्याचा रसास्वाद विवेकपूर्वक झाल्यामुळें त्याचें आकर्षण विशेषच वाढेल तात्पर्य, कलाकृतीचा जो आस्वाद रसिक घेत असतात त्यात ज्ञानामुळें कोणताहि बिघाड उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. जी गोष्ट संगीतकलेची तीच चित्रकलेची. चित्र मुळात नयनाना आल्हाद देणारें असलें तरी रंगसंगतीचें अथवा प्रमाणबद्धतेचें ज्ञान जर पाहणाराला झालेलें असलें तर चित्राच्या सौंदर्याची हानी तर होणार नाहींच, उलट पाहणारा अधिक तन्मयतेनें त्याकडे पाहील. खेळाचें उदाहरण घेऊ क्रिकेटच्या खेळात खेळणारा मनुष्य जे फटके मारतो ते पाहणें मोठें करमणुकीचें असतें. पण खेळातील मर्म अगोदरच माहीत असलेल्या दर्दी माणसाला खेळणाऱ्याच्या कौशल्यापासून सामान्य प्रेक्षकाला होणाऱ्या आनंदापेक्षा कितीतरी अधिक आनंद होईल. कारण त्याचा आनंद समजदार असतो. हेंच विवेचन वाङ्मयालाहि लाविता येईल. काव्यादि वाङ्मयप्रकाराच्या स्वरूपाचें ज्ञान प्राप्त झाल्यामुळें टीकाकाराला त्याचा आस्वाद योग्य प्रकारें घेता येणार नाहीं हा समज संपूर्णपणें चुकीचा आहे. साहित्यशास्त्रातील विविध तत्त्वे व निरनिराळ्या काळीं प्रचलित असलेल्या वाङ्मयविषयक प्रणाली यांच्या ज्ञानामुळें रसास्वादात वैगुण्य उत्पन्न न होता तो अधिक मनोज्ञ होईल यात शंका नाहीं. एखाद्या कल्पनेनें सामान्य माणसाला बरें वाटतें, पण तसें तें कां वाटावे हें मात्र त्याला समजत नाहीं. त्या कल्पनेंतील, अथवा अलंकारातील मर्म ज्याच्या लक्षात आलें त्याचा आस्वाद सामान्य माणसाच्या आस्वादापेक्षा अधिक प्रशस्त नाहीं काय ? रसपरिपोष, शब्दातील ध्वनि (Suggestion) अथवा रसावर अधिष्ठित झालेला ध्वनि, शैलीला आकर्षकपणा आणणाऱ्या गोष्टी, लयबद्धता, किंवा समप्रमाणता (Symmetry) इत्यादि गोष्टींचें यथार्थ ज्ञान ज्याला झालें असेल त्यालाच

काव्याचा आस्वाद योग्य रीतीनें घेता येईल. अप्रबुद्ध मागसाला हें समाधान टीकाकाराच्या मदतीनेंच मिळालें तर मिळेल.

साहित्यशास्त्रांतील तत्त्वाचें यथार्थ ज्ञान हें ज्याप्रमाणें टीकाकाराला अत्यंत आवश्यक आहे त्याचप्रमाणें वाङ्मयातील निरनिराळ्या परंपरांचें व संप्रदायांचेंहि ज्ञान आवश्यक आहे. संप्रदाय म्हणजे कंपूशाही नव्हे हें कोणींहि विसरू नये. वाङ्मयाचें उद्दिष्ट कोणतें असावें याविषयीं मतभिन्नता निर्माण झाल्यामुळें वाङ्मयात अनेक संप्रदाय निर्माण होतात. या संप्रदायापैकीं काहीं संप्रदायांनीं स्वतःचें निश्चित तत्त्वज्ञान बनविलेलें असतें. या संप्रदायापैकीं काहींचें अथवा आपल्याखेरीज इतर सर्व संप्रदायाचें तत्त्वज्ञान टीकाकाराला मान्य होण्यासारखें नसलें तरी त्याचें म्हणणें तरी काय आहे हें त्यानें मुळातून समजावून घेतलें पाहिजे. 'मुळातून' हा शब्द मुद्दाम वापरला आहे कारण असें कीं, कित्येक वेळा एखाद्या संप्रदायाविषयीं कोणा टीकाकाराला आत्यंतिक तिरस्कार वाटत असतो. अशा टीकाकार मानवी स्वभावातील अपरिहार्य वैगुण्यामुळें त्या संप्रदायाविषयीं काहीं विकृत मतें प्रसृत करण्याचा संभव असतो. हीं विकृत मतें त्या संप्रदायाला मान्य असलेली अविकृत मतच आहेत असा गैरसमज परिपूर्ण ज्ञानाच्या अभावीं होऊ शकतो. असा गैरसमज होऊ नये येवढ्यासाठीं विशिष्ट संप्रदायाचे शत्रु त्याविषयीं काय म्हणतात हें न पाहता त्याच संप्रदायाचे अधिकृत 'ऋषि' काय म्हणतात हें पहावें. अथवा हें जमलें नाहींच तर निदान त्याचे प्रामाणिक पुरस्कर्ते काय म्हणतात हें पहावें. अद्वैतमताची सिद्धि करीत असताना व प्रतिपक्षीयाचें खंडन करिताना शंकराचार्यांनीं जी भूमिका स्वीकारिली होती तीच भूमिका स्वीकारण्याचा टीकाकारानें शक्य तो प्रयत्न करावा. प्रतिपक्ष्याचें म्हणणें त्याच्याच शब्दात मांडून व त्याला कोणताहि अन्याय न करिता त्याचें खंडन करणें हें काम दुस्तर असलें तरी तेंच टीकाकारानें आपलें ध्येय मानावें व तें साध्य करून घेण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करावा. एखाद्या संप्रदायाचे जे उघड उघड शत्रु आहेत अशी टीका

काराची खात्री असेल त्यांनीं त्या संप्रदायाचें केलेलें स्पष्टीकरण अत्यंत दक्षतेनें पहावें व त्यांनीं त्या संप्रदायाचें खंडन सुरू केल्याबरोबर सारखें साशंक रहावें; आणि शक्य नळावताच मूळ संप्रदायाचें तद्विषयक अधिकृत मत पहावें. इतकी खबरदारी प्रत्येक वेळेस घेता येईलच अशी खात्री नाही, पण निदान प्रयत्न तरी करून पहावयास काय हरकत आहे? 'नोच्चार्यो' विफलोऽपि दूषण-पद दुष्यत्सु कामो ल्वु: हें टीकाकाराचें ब्रीद असावें.

वाङ्मयातील भिन्न परंपरांचें व संप्रदायांचें ज्ञान झाल्यामुळें टीकाकार ऐकांतिक मतें धारण करणार नाहीं. त्याची मूळची वृत्ति संकुचित असेल तर तिचा निरास होण्यास यानें मदतच होईल. वाङ्मयाच्या बाबतींत टीका कारानीं वेळोवेळीं जे घोर प्रमाद केले त्यांपैकीं बहुतेक प्रमाद भिन्न पर-परांच्या ज्ञानाच्या अभावामुळेंच झाले आहेत असें दिसून येईल.

विद्यमान काळातील आपल्याभोंवतीं प्रचलित असलेल्या भिन्न संप्रदायांचें ज्ञान टीकाकाराला आवश्यक आहे हें आपण पाहिलें. याचप्रमाणें गतकालातील परंपरांचें ज्ञानहि त्याला असावयास पाहिजे. कोणत्याहि देशातील वाङ्मय एकाएकीं आकाशातून पडल्याप्रमाणें निर्माण होत नसतें. अनेक परंपरांमुळें त्याचें स्वरूप ठरत असतें. अन्य देशातील वाङ्मयाचा परिणाम कोणत्याहि देशातील वाङ्मयावर होत असतो. त्याचप्रमाणें त्याच देशातील मागील वाङ्मयातील महत्त्वाच्या परंपरांचाहि त्याच्यावर फार मोठा परिणाम होत असतो हें विसरता यावयाचें नाहीं. आपण बहुशः परंपरांत मुरलेले असतों, हें लक्षात ठेवून टीकाकारानें या परंपरांचा अभ्यास केला पाहिजे. मराठी वाङ्मयाचा विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, ज्ञाने श्वराच्या काळापासून थेट पेशवाईच्या अखेरीपर्यंत कांहीं ध्येयें डोळ्यापुढें ठेवूनच बरेचसें वाङ्मय निर्माण झालें. भागवत संप्रदायाच्या विचाराचा जबर-दस्त पगडा कित्येक शतकें मराठी वाङ्मयावर होता. संत मंडळींनीं आपलीं जीवनविषयक मूल्यें निश्चित केलेलीं होतीं व त्याच्याच आधारानें त्यांचीं वाङ्मयविषय मूल्येंहि निश्चित झालेलीं होतीं. नाटकें व केवळ काव्यानंदाच्या

ल्रल्सेनें लिहिलेलें काव्य यासारखें ललितवाङ्मय सहाशें वर्षांच्या कालखडांत फारच क्वचित् निर्माण झालें या घटनेला फार मोठा अर्थ आहे हा परपरेचा प्रभाव आहे. बाहेरच्या देशातील इतर परपराचा प्रभाव मराठी वाङ्मयावर गेलीं पन्नास वर्षें दिसू लागलेला असला तरी वर सांगितलेल्या खास आपल्या परपराचा प्रभाव चुटकीसरशीं नष्ट होईल अशी कल्पना कोणीहि करून घेऊ नये. या परपराचें ज्ञान टीकाकाराला करून घेता आलें नाहीं तर गतकालतील वाङ्मयाविषयीं त्यानें दिलेला निर्णय पराकाष्ठेचा प्रामादिक असेल यात कोणतीहि शका नाहीं. पण विद्यमान वाङ्मयाविषयींच्या निर्णयाचें स्वरूपहि दूषित होईल. विशेषेंकरून ऐतिहासिक पद्धतीनें वाङ्मयाचा अभ्यास करणाऱ्या टीकाकारानें व वाङ्मयाचा इतिहास लिहिणाऱ्या टीकाकारानें परपराकडे थोडेंहि दुर्लक्ष करता कामा नये. असख्य व्यक्तींच्या ठायीं दिसून येणाऱ्या भावना म्हणजे अन्य कांहीं नसून श्रद्धा, अज्ञान, कांहीं गोष्टींचा स्वीकार व कांहींचा तिरस्कार, आकांक्षा आणि परपरेच्या प्रभावानें प्रस्थापित झालेल्या सकेताची जाणीव इत्यादि विविध गोष्टींचा समन्वयच होय असे जॉन डयूई या प्रख्यात तत्त्वज्ञाचें आणि कलाकोविदाचें मत आहे.¶ कोणत्याहि वाङ्मयावर समाजातील गतकालीन परपराचा परिणाम का होत असतो हें यावरून कळून येईल. महाराष्ट्रातील बहुसख्य सुसस्कृत लोकाच्या मनावर अध्यात्मवादाची छाप कां बसलेली आहे यातील मर्म महाराष्ट्राच्या गेल्या आठशें वर्षांच्या परंपरामध्यें सापडेल. महाराष्ट्राचा पिडच अध्यात्मविचारानीं बनलेला आहे हें अमान्य करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. भौतिक कल्पनाचा प्रादुर्भाव पाश्चात्योंच्या सहवासा नतरच इकडे जोरानें झाला. तत्पूर्वी समाजाचें मन आध्यात्मिक विचारानींच बहुशीं भारलेलें होतें. ही वस्तुस्थिति आहे. अध्यात्मविचाराचा समाजावर

¶ *Experience and Nature*, p 219 "The mind that appears in individuals is nothing but a system of belief, recognitions, and ignorances, of acceptances and rejections of expectancies and appraisals of meanings which have been instituted under the influence of tradition"

पगडा बसणें इष्ट किंवा अनिष्ट या वादाचा विचार येथें प्रस्तुत नाहीं. 'काय आहे' तें सांगितलें. 'काय असावें' हा स्वतंत्र प्रश्न आहे पण काय आहे हें समजल्याखेरीज वाङ्मयावर वर्चस्व गाजविणाऱ्या प्रभावाचें टीकाकाराला ज्ञान कसें होणार ? येवढ्यासाठीं परंपराचा अभ्यास त्यानें करावयास पाहिजे असा आग्रह आहे. आपल्या घरीं, स्वैपाकघरात, देवघरात, माजघरात, परसात व अंगणात थगदीं परवा परवापर्यंत आपल्या परंपरांचीं अनेक प्रतीकें उज्ज्वळ माध्यानें वावरत होतीं हें कोणास ठाऊक नाहीं ? एकंदर सर्वत्र घरगुती वातावरण काहीं निराळ्याच विचारांनीं भारलेलें असे आता तीं प्रतीकें लुप्त व्हावयास लागलीं आहेत व ते विचारहि निवळून चालले आहेत. पण त्यांच्या सावल्या अजून आपल्या अंगणात रेंगाळताना दिसत आहेत. काहीं दिवसांनीं कदाचित् तीं प्रतीकें व ते विचार स्मर्तव्यशेष होतील आपण त्याला तयार असलें पाहिजे. पण त्याचा आपल्या वाङ्मयावर गेलीं कित्येक शतकें मोठा परिणाम झाला व अजूनहि होत आहे हें वस्तुस्थितीचें कथनच आहे. साने गुरुजी, आचार्य भागवत, विनोबा भावे, आचार्य जावडेकर इत्यादि आजची मंडळी आजहि आध्यात्मिक विचाराच्या आहारीं गेलेली दिसत आहे याचें कारण काय असा प्रश्न विचारणाऱ्यांना आपल्या महाराष्ट्रांतील खास आपल्या परंपराचा अभ्यास करावयास सांगितलें म्हणजे झालें. त्या परंपराचा अभ्यास टीकाकारानें वरवर केला तरी काळोखात चाचपडत फिरणाऱ्या त्याच्या मनाला काहीं नवीन विचाराचा साक्षात्कार खास होईल पाश्चात्यांच्या सहवासामुळें आपणांतील लब्धप्रतिष्ठित लोक जरी अतर्बाह्य भौतिकवादी बनू पाहत असले तरी आपला पिंड फारच निराळ्या प्रवृत्तींनीं बनलेला आहे. आपले संस्कार आणि आपल्या परंपरा आजकालच्या नाहींत. त्यांना हजार वर्षांचा इतिहास आहे हजार वर्षें ज्या परंपरांनीं आपला प्रभाव समाजाच्या सर्व थरात गाजविला त्या परंपरा आजहि वाङ्मयावर प्रभाव गाजविताना दिसून आल्या तर त्यात नवलाचें काहींहि नाहीं !

म्हणून, नवीन जें काहीं निर्माण होणार तें परंपरावरच अधिष्ठित होणार

हें चित्तात नीट वागवून टीकाकारानें समजूतदारपणानें त्या परंपराचा अभ्यास करावा असे वर सांगितलें. पण या बाबतींत टीकाकारानें एक सावधगिरी बाळगणें अगत्याचें आहे. परंपराचा उचित अभिमान वागविणें हें योग्य आहे. पण त्या अभिमानातील औचित्य नष्ट होऊन आंधळ्या दुरभिमानात त्याचा अधःपात होणार नाहीं याविषयीं त्यानें सदैव दक्ष असलें पाहिजे. परंपरेचें असामान्य महत्त्व मान्य करूनहि प्रत्येक पिढीचा नवीन दृष्टिकोन असण्याची शक्यता त्यानें उपेक्षित करता कामा नये. थोडक्यात, टीकाकारानें अतिरेक वर्ज्य मानावा आणि अभिमानाला विवेकाची जोड द्यावी. पूर्वजांनीं प्रणीत केलेल्या विचारांची व त्यांच्या भावनांची मदत घेणें हें केव्हांहि चांगलें. पण त्यांनीं उच्चारलेला प्रत्येक शब्द देववाणीप्रमाणें अबाधित मानून आंधळेपणानें चालणें हें मात्र त्याज्य. या आंधळेपणाचे तोटे जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात दिसून येतात. गॅलिलिओचा नवीन संशोधनाबद्दल समाजानें केलेला छळ हें या दुरभिमानाच्या दुष्परिणामाचें एकच उदाहरण आहे असें मुळींच नाहीं. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात एखादा गॅलिलिओ असतोच असतो. वाङ्मयाच्या क्षेत्रातहि आंधळ्या दुरभिमानानें थोडे अनाचार केले नाहींत. परंपरेविषयींच्या आत्यंतिक दुरभिमानामुळेंच निर्णायक टीकाकारांनीं एका काळीं टीकाक्षेत्रात धुमाकूळ घातला होता हें सर्वांच्या परिचयाचें आहे. परंपराच्या दुरभिमानाचा असा एक तोटा होत असतो कीं, वर्तमानकाळाकडे पूर्ण दुर्लक्ष्य करून माणसें केवळ भूतकाळातच मनानें वावरू लागतात व विद्यमान काळाचा सर्व प्रकारानीं अधिक्षेप करू लागतात हाहि मानवी स्वभाव असल्यामुळेंच ‘ पुराणमित्येव न साधु सर्वं ’ असें स्पष्टपणें सांगण्याचा कालिदासावर प्रसंग आला. गतकालाच्या आठवणींनीं पूर्णपणें भारून गेल्या मुळें कार्लाईल भोंवताली घडत असलेल्या घटनांच्या बाबतींत पूर्ण उदासीन असे. कित्येक शतकामागे घडलेल्या गोष्टी त्याला स्पष्टपणें दिसत पण समोर घडणाऱ्या गोष्टी मात्र त्याला दिसत नसत अशी जी. के. चेस्टर्टन या प्रसिद्ध टीकाकारानें कार्लाईलविषयीं जी तक्रार केली आहे तिच्यातील मर्म हेंच

आहे.¶ नावीन्याविषयींचा विलक्षण तिरस्कार हा अतिरिक्त परंपराभिमानाचा साक्षात् परिणाम असतो. डॉ. जॉन्सन एरवी महापंडित खरा. पण जें काहीं जुनें तें त्याला सोन्याप्रमाणें वाटत असे; आणि जें जें नवीन तें तें त्याला परा काष्ठेचें तिरस्करणीय वाटत असे. नाविन्याविषयींच्या या तिरस्कारामुळेंच जॉन्सननें त्याच्या काळीं उदयाला आलेल्या नवीन लेखकांची सपाटून निर्भर्त्सना केली. सर्व प्रकारच्या कलांना या प्रवृत्तीची झळ सोसावी लागली आहे हें लक्षात घेतलें असता परंपरेच्या अभिमानाचें दुरभिमानात व नावीन्याच्या तिरस्कारात पर्यवसान होऊं नये यासाठीं टीकाकार जितकी दक्षता बाळगील तितकी थोडीच !

आपल्या स्वतःच्या काळांतील आपल्याच समाजात प्रचलित असलेले विचार व गतकालातील परंपरा यांचें ज्ञान झाल्य शिवाय टीकाकाराच्या टीकेला मोल चढणार नाहीं असे वर विधान केलें आहे. पण त्यानें इतर देशातील वाङ्मयाकडे अथवा वाङ्मयीन परंपराकडे दुर्लक्ष केलें तरी चालेल असा मात्र याचा मुळींच अर्थ नाहीं. वाङ्मयावर जे अनेकविध परिणाम होत असतात त्यात परदेशातील वाङ्मयाचा होणारा परिणामहि अंतर्भूत केलाच पाहिजे. दारें, कवाडें बंद करून घरातल्या घरात वाङ्मय निर्माण होत असतें असे कोणीहि मानू नये. चालू घडकेला तर यांत्रिक शोधाच्या अतिरेकामुळें सारें जग आपल्याच परड्यात आल्यासारखें झालें आहे. इतर राष्ट्रांशीं फारसा संबंध जेव्हा येत नव्हता अशा अगदीं मागच्या काळीं इतरांच्या वाङ्मयाची उपेक्षा करणें परवडत असे. पण आता तें परवडणार नाहीं. म्हणजे, तसें करणें केवळ आत्मघातकीपणाचेंच ठरेल. एखादी भाषा ज्याप्रमाणें भोंवतालच्या भाषांच्या सहवासानें आपलें स्वरूप बदलत असते त्याप्रमाणें वाङ्मयसुद्धा इतर देशातील वाङ्मयाच्या सहवासानें

¶ *Past and Present, Intro.* "He sees much more vividly and humanly the things that he has not seen, the events of veiled centuries and obscure ties than he sees the events that are really happening around him in the streets of London."

आपलें रूप बदलत असतें हा सिद्धान्त टीकाकारानें कधींहि विसरू नये. मराठी वाङ्मयावर हिंदी, बंगाली, गुजराथी इत्यादि देशी भाषांतील वाङ्मयाचा सारखा परिणाम होत आहे हा परिणाम कसा आणि किती झाला आहे हें पाहिल्या वाचून टीकाकाराचें चालणार नाहीं. यासाठीं इतर देशी भाषांतील वाङ्मयांत कोणत्या प्रणाली रूढ आहेत याचें त्यानें कामचलाऊ का होईना पण ज्ञान पैदा केलें पाहिजे. हें ज्ञान त्यानें कोणत्याहि उपायानें पैदा करावें. फक्त आपली माहिती बरोबर आहे याची मात्र खात्री करून घ्यावी. नाहींतर निराळीच आपत्ति ओढवण्याचा संभव आहे. ज्ञानाचा प्रसार होण्याऐवजीं अज्ञान मात्र प्रसृत होईल, व अज्ञ लोकांचा बुद्धिभेद होईल. इंग्रजी भाषेचा व वाङ्मयाचा मराठी भाषेवर व वाङ्मयावर केवढा जबरदस्त परिणाम झाला आहे हें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. संस्कृत साहित्यशास्त्राचा व संस्कृत वाङ्मयाचा आवश्यक तेवढा अभ्यास केल्याशिवाय टीकाकारानें टीकाक्षेत्रात पाऊलहि टाकू नये हें खरें आहे. पण प्रचलित काळीं, इंग्रजी ललितवाङ्मयाचा व टीका वाङ्मयाचा संपूर्ण अभ्यास करणें हें अगदीं निकडीचें होऊन बसलें आहे हा कालमहिमा आहे. इंग्रजी वाङ्मयाचा व्यापक अभ्यास ही टीकाकाराच्या बाबतींत आता आवडीची गोष्ट राहिली नसून अपरिहार्य आणि आवश्यक गोष्ट झाली आहे हें त्यानें कधींहि विसरू नये. मराठींतील सर्व नवीन वाङ्मयीन प्रणालींचें मूळ शोधण्यासाठीं टीकाकाराला इंग्रजीचे पाय धरलेच पाहिजेत ' इंग्रजी वाङ्मयात काय झालें तें पाहण्याची जरूर काय ? मराठींत काय झालें तें पाहिलें म्हणजे झालें ' हें विधान नुसतें पोरकटपणाचेंच नाहीं तर मूर्खपणाचेंहि आहे. इंग्रजींतील टीकावाङ्मयाचा व ललितवाङ्मयाचा संसार फार जुना आहे. अर्वाचीन मराठीचा संसार आत्ता कोठें सुरू झाला आहे. व इंग्रजी भाषेच्या संसारातील गोष्टींचें उघड उघड अनुकरण करूनच मराठीच्या संसाराचा विस्तार होत आहे हें नाकबूल करण्याचें कारण नाहीं. ज्याचें मूळ इंग्रजीमध्यें सापडणार नाहीं, व ज्याची चर्चा इंग्रजीमध्यें विस्तारानें व शास्त्रीय रीतीनें पूर्वीच झालेली नाहीं असा एकहि महत्त्वाचा विचार अर्वाचीन

विद्वानांनीं व पंडितांनीं मराठीच्या द्वारें माडलेला नाहीं. कोणास ही अतिशयोक्ति वाटेल. पण तशी ती मुळींच नाहीं. आपलें सर्व नवीन वाङ्मय संपूर्णपणें परभृत आहे. वाङ्मयाच्या ज्या नवीन प्रणाली आहेत असें आपण म्हणतों त्यांच्यापैकीं एकहि महत्त्वाची प्रणाली आपल्या विद्वानांनीं प्रणीत केलेली नाहीं. वाङ्मयाचा प्रत्येक नवीन प्रकार, वाङ्मयाच्या स्वरूपाविषयीं अथवा ध्येयाविषयीं प्रत्येक नवीन विचार, महत्त्वाचा प्रत्येक नवीन वाद अथवा प्रश्न जसाच्या तसा इंग्रजींतून अथवा अन्य एखाद्या पाश्चात्य भाषेंतून घेण्यापलीकडे आपल्याकडील विद्वान म्हणविणाऱ्या लोकांनीं कोणतीहि मर्दुमकी केलेली नाहीं. हें विधान अनेकांना अवघड वाटेल हें खरें असलें तरी तें केवळ सत्यच ओरडून सांगत आहे. प्रसंगच उपस्थित झाला तर याचें माप भरपूर पुराव्यानिशीं मराठी विद्वानांच्या पदरांत घालणें मुळींच अवघड नाहीं. या अप्रिय चर्चेचा उद्देश इतकाच कीं, इंग्रजी व तत्सम इतर पाश्चात्य भाषांचा व वाङ्मयाचा मराठीवरील हा जबरदस्त परिणाम लक्षांत घेऊन टीकाकारानें सर्व नवीन प्रणालींच्या मूलगामी अभ्यासासाठीं इंग्रजी टीकावाङ्मयाचा व इंग्रजीच्या द्वारें इतर पाश्चात्य भाषांतील वाङ्मयाचा प्रत्यक्ष अभ्यास करण्यावाचून आतां गत्यंतर उरलें नाहीं !

आजच्या घटकेला अशी स्थिति आहे कीं, ज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेंत शास्त्रज्ञांनीं अमोल भर टाकलेली आहे. सामान्य माणसेंहि आतां 'बहुश्रुत' होऊं लागलेलीं आहेत. ज्ञान मिळविण्याचीं साधनेंहि विपुल झालीं आहेत. जें ज्ञान पूर्वी शास्त्रज्ञांच्या कपाटांत दडून बसलेलें असे त्या ज्ञानाचा आतां सार्वजनिक प्रसार झाला आहे. प्रत्येक शास्त्रांत जें नवीन ज्ञान प्रतिदिनीं पैदा होत आहे तें ज्ञान बाळबोध भाषेंत अनेक तज्ज्ञांनीं मुद्दाम प्रसृत केलें जात आहे. हें सांगण्याचा हेतु असा कीं, खूप माहिती करून घ्यावी अशी तळमळ आतां लोकांना लागू लागलेली आहे. अनेक विषयांचें थोडें थोडें संचित करून ठेवण्याची प्रवृत्ति दिवसेंदिवस वाढतच जाणार. सामान्य वाचक याप्रकारें बहुश्रुत होण्याची मनीषा बाळगीत असतां ज्ञानाचा संचय करून तें वाढविण्याची टीकाकाराची जबाब-

शास्त्रांतील सिद्धान्त अवगत झाले आहेत असा भास उत्पन्न करावयाचा असा हास्यास्पद प्रकार पदोपदीं होऊं लागले. हें होऊं नये असें वाटत असेल तर टीकाकारानें त्या त्या शास्त्राचा परिचय करून घेणें अगत्याचें आहे असें दिसून येईल. अर्वाचीन काळच्या शास्त्रीय वातावरणात टीकाकाराला उजळ माथ्यानें वावरावयाचें असेल तर त्यानें यथार्थपणें बहुश्रुत झालें पाहिजे. नवीन समाजशास्त्रीय सिद्धान्त व समाजवादी संप्रदायाचे सिद्धान्त यांची त्याला तोंडओळखहि नसेल तर लेखकानें पानापानात ज्या हास्यास्पद चुका करून ठेवल्या असतील त्या त्याला उमजणार नाहींत व अशा रीतीनें अज्ञानाचा प्रसार करणें हा जो लेखकानें गुन्हा केलेला असेल त्याला उत्तेजन दिल्याचा आरोप टीकाकारावरहि करावा लागेल.

आता एक आक्षेप असा येईल कीं, अर्वाचीन काळात शास्त्रीय ज्ञानात इतकी विलक्षण भर पडलेली आहे की, सर्व शास्त्राचें संपूर्ण राहिलेंच पण चुटपुटतें ज्ञान मिळविण्यासाठीहि मर्यादित शक्तीच्या मानवाला आणखी काहीं जन्म घ्यावे लागतील. 'अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं, स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः' हें कविवचन अगदीं सार्थ आहे. अशा स्थितींत या सर्व ज्ञानाचा परिचय करून घेण्याचा आग्रह धरणें शुद्ध वेडेपणाचेंच होईल! आक्षेपकाचें म्हणणें काहीं अशीं बरोबर आहे. एकाच टीकाकाराला सर्व शास्त्राचें संपूर्ण ज्ञान प्राप्त करून घेता येणे शक्य नाही. तीव्र बुद्धिमत्तेच्या माणसालाहि हें शक्य होणार नाहीं. फार तर इतकें करिता येईल कीं, आपल्या इच्छेनें ज्ञानाचें कोणतें तरी एक क्षेत्र निवडून त्या क्षेत्रातील यच्चयावत् ज्ञान आत्मसात् करावयाचें व जगाच्या बौद्धिक शर्यतींत आपण अगदींच मागें न पडावें यासाठीं इतर काहीं क्षेत्रातील ज्ञानाचा थोडा फार परिचय

दारी शतगुणित झाली असली पाहिजे हें सांगावयाची जरूर आहे काय? म्हणून, *टीकाकारानेंहि नवीन शास्त्रीय ज्ञानाचा जेवढा भाग आत्मसात् करणें* शक्य आहे तेवढा अवश्य करावा. " We want much general knowledge to hide our particular ignorance " हे टी. एस्. एलियटचे अत्यंत मार्मिक उद्गार टीकाकारानें आपल्या हृदयावर कोरून ठेवावे. अर्वाचीन जगात निरनिराळ्या शास्त्रात ज्या नवीन प्रणाली झाल्या असतील त्यांची टीकाकाराला जवळून ओळख असली पाहिजे असें वरील विवेचनाचें सार आहे. ललितवाङ्मयात यापैकीं अनेक विचार कलेच्या द्वारें आविष्कृत करण्याकडे आधुनिकतम लेखकाचा कल दिसून येऊ लागलेला आहे. ललित वाङ्मयात ही जी नवीन प्रवृत्ति सुरू झाली आहे ती यापुढें कमी न होतां *वाढतच जाणार यांत आता कांहीं शंका राहिली नाहीं.* उदाहरणार्थ, *अलिकडे* मनोविश्लेषणात्मक कादंबऱ्या लिहिण्याची पद्धति मराठींतहि रूढ होऊ लागली आहे. मनोविश्लेषणशास्त्र हें अगदीं नवीन शास्त्र आहे. म्हणून ज्या कादंबऱ्यावर अथवा काव्यावर ' मनोविश्लेषणात्मक ' असा शिक्का मारण्यात येत असतो (अनेक वेळा स्वतः लेखकच हें काम करीत असतो) त्या कादंबऱ्यात अथवा काव्यात खरोखर मनोविश्लेषण आहे काय, तें शास्त्रीय सिद्धान्ताना अनुसरून आहे काय, अथवा लेखकानें खास स्वतःचें नवीन शास्त्र बनविलें आहे काय हें जाणावयाचें असेल तर स्वतः टीकाकाराला मनोविश्लेषणशास्त्राचीं मूलभूत तत्त्वें माहीत असलींच पाहिजेत असा आग्रह धरणें वाजवी होणार नाहीं काय? नाहीं तर असें होईल, मनोविश्लेषणशास्त्रावरील एखाद्या ग्रंथाच्या जाहिरातीवरून अथवा त्यावरील वर्तमानपत्री अभिप्रायावरून लेखकानें त्या शास्त्राच्या सिद्धान्ताचे ज्ञान करून घ्यावयाचें, आणि टीकाकारानें तर इतकेंहि न करिता कादंबरींत त्या शास्त्राचें लेखकानें आपल्या बृहस्पतितुल्य ज्ञानानें जें कांहीं प्रदर्शन केलें असेल त्यावरून त्या शास्त्राचीं मूलतत्त्वें शोधावयाचीं व ' सूक्ष्म मनोविश्लेषण हा या कादंबरीचा विशेष होय ' असें गुळमुळीत विधान करून लेखकाची स्तुति करावयाची व स्वतःला स्व

शास्त्रातील सिद्धान्त अवगत झाले आहेत असा भास उत्पन्न करावयाचा असा हास्यास्पद प्रकार पदोपदीं होऊं लागले. हे होऊं नये असे वाटत असेल तर टीकाकारानें त्या त्या शास्त्राचा परिचय करून घेणें अगत्याचें आहे असे दिसून येईल. अर्वाचीन काळच्या शास्त्रीय वातावरणात टीकाकाराला उजळ माथ्यानें वावरावयाचें असेल तर त्यानें यथार्थपणें बहुश्रुत झालें पाहिजे. नवीन समाजशास्त्रीय सिद्धान्त व समाजवादी संप्रदायाचे सिद्धान्त यांची त्याला तोंडओळखहि नसेल तर लेखकानें पानापानांत ज्या हास्यास्पद चुका करून ठेवल्या असतील त्या त्याला उमजणार नाहींत व अशा रीतीनें अज्ञानाचा प्रसार करणें हा जो लेखकानें गुन्हा केलेला असेल त्याला उत्तेजन दिल्याचा आरोप टीकाकारावरहि करावा लागेल.

आता एक आक्षेप असा येईल कीं, अर्वाचीन काळात शास्त्रीय ज्ञानात इतकी विलक्षण भर पडलेली आहे कीं, सर्व शास्त्रांचें संपूर्ण राहिलेंच पण चुटपुटतें ज्ञान मिळविण्यासाठींहि मर्यादित शक्तीच्या मानवाला आणखी कांहीं जन्म घ्यावे लागतील. 'अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं, स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः' हें कविवचन अगदीं सार्थ आहे. अशा स्थितींत या सर्व ज्ञानाचा परिचय करून घेण्याचा आग्रह धरणें शुद्ध वेडेपणाचेंच होईल! आक्षेपकार्चे म्हणणें कांहीं अंशीं बरोबर आहे. एकाच टीकाकाराला सर्व शास्त्रांचें संपूर्ण ज्ञान प्राप्त करून घेता येणें शक्य नाहीं. तीव्र बुद्धिमत्तेच्या माणसालाहि हें शक्य होणार नाहीं. फार तर इतकें करिता येईल कीं, आपल्या इच्छेनें ज्ञानाचें कोणतें तरी एक क्षेत्र निवडून त्या क्षेत्रातील यच्चयावत् ज्ञान आत्मसात् करावयाचें व जगाच्या बौद्धिक शर्यतींत आपण अगदींच मागें न पडावें यासाठीं इतर कांहीं क्षेत्रांतील ज्ञानाचा थोडा फार परिचय करून घ्यावयाचा. एकाच टीकाकाराला हें सर्व शक्य नसल्यामुळें विशेषीकरण (specialization) करण्याखेरीज मार्ग नाहीं. त्या त्या शाखेंत तज्ज्ञ असलेल्या टीकाकारानीं ज्ञानवृद्धीच्या लालसेनें परस्पराशीं सहकार्य केलें तर वरील आक्षेपापासून उत्पन्न होणाऱ्या अडचणींचा अवश्य परिहार होईल. पण

संपूर्ण ज्ञान शक्य नाहीं म्हणून ज्ञानच मिळवावयाचें नाहीं असा हेका धरणें सर्वथा अनुचित होय।

ज्ञानाचा इतका बडिवार माजविल्यानंतर सारें कांहीं संपलें असें समजण्याचें कारण नाहीं. टीकाकाराची अभिरुचि (Taste) ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. ऐतिहासिक ज्ञान, शास्त्रीय ज्ञान, वाङ्मयांतील विविध प्रणालींचें ज्ञान या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत यांत कसलीच शंका नाहीं. पण काव्याचा आस्वाद घेणें या गोष्टीची टीकेच्या पूर्णतेच्या दृष्टीनें आवश्यकता असल्यामुळें नुसत्या कोरड्या ज्ञानाचा उपयोग कलाकृतीविषयीं निर्णय देण्याकडे जरी करून घेता आला तरी काव्याचें मर्म ओळखून त्यांतील सौंदर्याची ओळख करून घेणें व रसाचा आस्वाद घेणें या गोष्टी अभिरुचीवाचून साध्य करून घेता येणार नाहींत. याचा अर्थ असा कीं, स्वतः टीकाकारांत कांहीं प्रमाणांत तरी रसज्ञता अवश्य पाहिजे. लोकांची अभिरुचि शुद्ध करावयाचें काम जर त्याला करावयाचें असेल तर स्वतःच्या अभिरुचीला त्यानें प्रथम वळण लाविलें पाहिजे हें उघड आहे. या अभिरुचीच्याच पोटीं सहृदयता हा गुण निर्माण होत असतो. सहृदयतेच्या अभावीं काव्यांतील सौंदर्यतत्त्वाचें ज्ञान टीकाकाराला होणें शक्य नाहीं. आणि काव्यांतील सौंदर्याचा आस्वाद घेणें सहृदयतेच्या अभावीं टीकाकाराला जमलें नाहीं तर त्याची टीका तेवढ्यापुरती अपूर्ण राहिली असेंच मानावें लागेल. यामुळेंच संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनीं सहृदयतेचें इतकें महत्त्व वर्णिलें आहे. सहृदयता किंवा रसिकता अंगीं नसेल तर संगीत शास्त्राची परिपूर्ण माहिती करून घेऊनसुद्धां गुराची मोहनी उत्पन्न होणार नाहीं. त्याचप्रमाणें साहित्यशास्त्रांतील सर्व ज्ञान कोळून प्याल्यानंतर अंगीं रसिकता नसेल तर काव्यांतील लावण्य टीकाकारास प्रतीत होणें शक्य नाहीं. वनस्पतिशास्त्राच्या अभ्यासानें फुलांच्या जाती समजतील व त्यांचे अवयव कोणते तेहि कळेल. पण गुलाबाच्या फुलाच्या मोहक रंगानें संतुष्ट होण्यासाठीं अथवा त्याच्या उन्मादक सुगंधानें तृप्त होण्यासाठीं रसिकतेचीच आवश्यकता आहे. शास्त्रीय ज्ञानाच्या साहाय्यानें इंद्रधनुष्यांतील रंगाच्या छटांचा अनुक्रम

सांगतां येईल; पण त्या अलौकिक दृश्यानें चक्षुरिंद्रियाचें तर्पण व्हावयाचें असेल तर रसिकताच हवी. शरीरविज्ञानशास्त्रातील सर्व बारकावे आत्मसात् करून मानवी शरीररचनेचें संपूर्ण ज्ञान प्राप्त करून घेतलें असलें तरी लावण्यलतिकेच्या दर्शनानें भान हरपून जाणें ही गोष्ट रसिकतेवाचून शक्य नाहीं! तात्पर्य, ज्ञानाची महती मान्य करूनहि रसिकतेची जोड टीकाकाराला मिळा लेली असलीच पाहिजे हें सहज पटेल. रसिकतेच्या अभावीं नुसतें ज्ञान घेटाम्याससारखें रुक्ष पडितासमाणेंच रुक्ष होय!

रसिकतेच्या जोडीला सहानुभूतीची देणगी टीकाकाराला मिळालेली असेल तर त्याला लेखकाचे विचार व त्याच्या भावना समजावून घेणें सुलभ होईल. लेखकाच्या भावना काय आहेत इकडे लक्षच द्यावयाचें नाही असा टीकाकारानें पण केला असला तर टीकाकार व लेखक यांच्यामध्यें सुरवाती पासूनच वितुष्ट येऊ लागतें व एकदा दूषित ग्रह झालेले असले म्हणजे ते सहसा नाहींसे होत नाहींत. लेखकाविषयीं सहानुभूतीचा लेशहि टीकाकारामध्यें नसेल तर त्यानें टीका करण्याच्या भानगडींत न पडणेंच बरें. कारण सहानुभूतीचा अभाव ही गोष्ट पदोपदीं रसास्वादाच्या आड येते व यामुळेंच कलाकृतीविषयींचा निर्णय एकतर्फी व अशास्त्रीय होण्याचा संभव असतो.

दूषित पूर्वग्रहामुळें रसास्वादांत व निर्णयातहि मोठेंच वैगुण्य उत्पन्न होत असल्यामुळें 'अलिप्तता' अथवा 'तटस्थता' (detachment) हा गुण टीकाकारानें अंगीं बाणवावा असें मॅथ्यू आर्नोल्डचें¶ मत आहे. व्यवहारात या गुणाचा संभव जरा बेताचाच असतो. कारण कितीहि प्रयत्न केले तरी

¶ '*The function of Criticism at the Present Time*' या आपल्या प्रसिद्ध निबंधात आर्नोल्डनं हें मत पुढीलप्रमाणें मांडलें आहे " The rule may be summed up in one word—*disinterestedness*. And how is criticism to show disinterestedness? By keeping aloof from what is called 'the practical view of things;'......By steadily refusing to lend itsef to any of those ulterior, political, practical, considerations about ideas........" (*Selections from Matthew Arnold's Prose*, p. 9.)

मध्यू आर्नोल्डनें वर्णिलेलें ताटस्थ्य प्राप्त करून घेणें अशक्यच आहे व्याव हारिक गोष्टींकडे पूर्णपणें दुर्लक्ष केलें तरच हा गुण लाभू शकेल वास्तविक, राजकीय अथवा सामाजिक मताचा विचार न करिता केलेली टीका एका प्रकारें पूर्वग्रहापासून होणाऱ्या दुष्परिणामातून मुक्त होईल हे खरें पण, केवळ लेखकाच्या लेखनाचाच विचार करावयाचा असा कितीहि निर्धार टीकाकारानें केला तरी लेखकाच्या सांप्रदायिक विचाराकडे पूर्ण दुर्लक्ष करणें व्यवहारात तरी अशक्य आहे असें दिसून येईल टीकाकाराचे काहीं पूवग्रह तरा नेहमींच राहणार ते फारसे दूषित नसले व लेखकाविषयींच्या सहानु भूतींत त्यानें बिघाड उत्पन्न होत नसला म्हणजे झालें. तात्पर्य 'अलिप्तता' या गुणाचा स्वीकार मर्यादितच असावा, कारण, अलिप्ततेचें पर्यवसान उदा सीनतेंत होण्याची पूर्ण शक्यता आहे व औदासीन्य निर्माण झालें तर टीका काराला लेखकाविषयीं सहानुभूति कशी निर्माण होणार व त्याच्या कृतींशीं तो सहृदयतेनें समरस तरी कसा होणार? टीकाकाराच्या मनात लेखकाविषयीं दूषित पूर्वग्रह नसावेत हें मान्य होण्यासारखे आहे पण लेखकाविषयीं जिव्हाळा अथवा आपुलकी टीकाकाराला वाटली तर त्यात दूषणीय असें काय आहे? किंबहुना या जिव्हाळ्यामुळेंच टीकाकार लेखकाशीं यथोचित रीतीनें समरस होऊ शकतो, व ही समरसता रसास्वादाला अत्यंत आवश्यक असते हें विसरून चालावयाचें नाहीं यामुळें आर्नोल्डचा अलिप्ततावाद जसाच्या तसा मान्य करणें हितावह होणार नाहीं टीका करीत असताना व्यक्तिविषयक गोष्टींची चर्चा होऊ नये इतक्यापुरता अलिप्ततावादाचा स्वीकार करावयास हरकत नाहीं पण त्या अलिप्ततेचें उदासीनतेंत रूपांतर होण्याचा संभव असला तर मात्र विचार करावा लागेल *

* या बाबतीत जर्मन महाकवि गटे याच पुढील उद्‌गार चिंतनीय आहेत "I am more and more convinced that, when one has to vent an opinion on the actions or on the writings of others, unless this be done from a certain one—sided enthusiasm or from a loving interest in the person and the work, the result is hardly worth gathering up"

टीकाकाराच्या अंगीं कोणते गुण असावेत याची आय्. ए. रिचर्ड्‌सनें विस्तृत चर्चा केलेली आहे. त्याच्या मताप्रमाणें तीन गुण टीकाकारामध्यें अवश्य असले पाहिजेत (१) अनुभवाचें आकलन करण्यात तो चतुर असला पाहिजे, त्याच्या ठिकाणीं तऱ्हेवाईकपणा असू नये आणि ज्या पुस्तकाचें तो परीक्षण करीत असेल त्या पुस्तकाला अनुरूप अशी त्याच्या मनाची अवस्था असली पाहिजे (२) जे अनुभव त्याला आलेले असतील त्यांच्यातील अंत स्थ वैशिष्ट्य लक्षात घेऊन त्या अनुभवामधील भेद त्याला समजावून घेता आले पाहिजेत, आणि (३) तत्त्वाचें किंवा मूल्याचें स्वरूप योग्य प्रकारें जाणण्याचा त्याला अधिकार प्राप्त झाला असला पाहिजे. रिचर्ड्‌सचा मानसशास्त्रावर फार मोठा भर असल्यामुळें अनुभवाचें मानसशास्त्रीय पृथक्करण व्हावयास पाहिजे असा त्याचा आग्रह आहे ¶

'चव्यापैकीं टीकाकार' असे ज्याला म्हणवून घ्यावयाचे असेल त्याच्या ठायीं आणखी एक गुण असावा असे रिचर्ड्‌सचें म्हणणें आहे 'डोकें ठिकाणावर असणें' (sanity) हा तो गुण होय. हीन टीकाकाराच्या टीकेचाहि काहीं वेळा मोठा उपयोग असतो. तो असा कीं, काहीं लोक काय व कोणत्या पद्धतीनें विचार करीत असतात हें तरी आपणास कळतें, व खऱ्या टीकेला त्यामुळें तेज चढतें

टीकेच्या पद्धति

१ तुलनापद्धति

टीका हा एक प्रकारचा निर्णयच आहे असें टीकाकार सुरवातीपासून मानीत आले आहेत. आता, निर्णय देण्याच्या प्रत्येक प्रसंगीं काहीं शंका या

¶ *Principles Literary Criticism*, P. 115 '. . but too often he (critic) is needlessly ignorant of the general Psychological form of the experiences with which he is concerned He has no clear ideas as to the elements present or as to their relative importance "

उद्भवणारच. एखादी गोष्ट खरी आहे, नीतीला धरून आहे, उपयुक्त आहे किंवा सौंदर्यतत्त्वानें युक्त आहे असे अनेक प्रश्न आपल्या मनात निर्माण होत असतात. या प्रश्नांची उत्तरें कशी द्यावयाचीं ? याचें उत्तर असे कीं, ज्या गोष्टीच्या चांगलेपणाविषयीं आपल्या मनात कसलाच संदेह नाहीं अशा गोष्टीशीं तुलना करूनच हें ठरवावें. ज्या गोष्टीच्या स्वरूपाविषयीं आपण कोणत्याहि प्रकारें साशंक नसतो त्या गोष्टीमध्यें व चर्चाविषय झालेल्या गोष्टींत जर संवाद दिसून आला तर त्या विवाद्य विषयासंबंधीं निर्णय देण्याची शक्यता उत्पन्न होईल. हेंच विधान कलेच्या क्षेत्रात लावून दाखवावयाचें झालें तर असें म्हणता येईल कीं, जी कलाकृति उत्कृष्ट आहे अशी आपली खात्री झालेली असेल त्या कृतीशीं इतर कृतींची तुलना करून तिचें उत्कृष्टत्व अथवा निकृष्टत्व ठरवावें. या न्यायानें टीका करणें म्हणजेच तुलना करणें असा अर्थ उत्पन्न होतो. ज्ञानाच्या सर्व क्षेत्रांत मतभिन्नता व तुलना या तत्त्वाचें सदैव अस्तित्व असल्यामुळें तुलना म्हणजेच टीका असे रॉबर्टसनचें म्हणणें आहे.¶ कलाकृतींतील महत्त्वाच्या गोष्टी केवळ नमूद करून टीकेचें कार्य भागणार नाहीं. एखादी कलाकृति इतर कलाकृतीपेक्षा कोणत्या बाबतींत अधिक चांगली आहे हें स्पष्ट करण्याची जबाबदारी जर टीकाकारावर पडत असेल तर तुलनेवाचून ही जबाबदारी त्याला पार पाडता येणें शक्य नाहीं. एकाच प्रकारात अंतर्भूत झालेल्या इतर कृतींशीं तुलना करूनच टीकाकाराला निर्णय देता येईल. एडमंड गॉस यानें टीकेचे दोन प्रकार मानले आहेत— तौलनिक टीका व अलिप्त (impersonal) टीका. तौलनिक टीका त्याच्या मतें स्वतंत्र ललितकृतीपेक्षा फारशी निकृष्ट मानण्याचें कारण नाहीं.

दोन व्यक्तींत अथवा दोन कलाकृतींत दोन कारणासाठीं तुलना होऊ शकेल—एक दुसरीपेक्षा श्रेष्ठ आहे हें ठरविण्यासाठीं अथवा दोहोंतील मूलभूत

¶ " Criticism is a process that goes on over all the field of human knowledge, being simply comparison or clash of opinion. "

भेद शोधून काढण्यासाठीं. दोन कलाकृतींतील भिन्नता नेमकी कशात आहे हें शोधून काढणें टीकाकाराच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. एखाद्या कलाकृतीचें परीक्षण चालू असतां दुसऱ्या एखाद्या प्रतिभाशाली कवीच्या कृतीशीं अथवा अन्य प्रकारच्या पद्धतीशीं तुलना केली नाहीं तर कवीविषयीं अथवा त्याच्या कृतीविषयीं निश्चित मत देण्याच्या बाबतींत टीकेला थोडीसुद्धा प्रगति करता येणें शक्य नाहीं. तात्पर्य, तुलनेखेरीज कोणत्याहि लेखकाची अथवा वाङ्मयप्रणालीची किंवा कलाप्रकाराची सांगोपांग चर्चा करता येणार नाहीं. आणि म्हणूनच टीका करणें याचाच अर्थ तुलना करणें असें मत प्रचलित झालें.

पण गुणाची तुलना करणें व त्या गुणाचें प्रमाण निरनिराळ्या लेखकात किती आहे हें पाहणें या गोष्टी फार भिन्न होत हें ध्यानात ठेविलें पाहिजे. गुणाची तुलना अवश्य व्हावी; पण ते गुण किती प्रमाणात आहेत याची मात्र तुलना होऊ नये. गुणाची तुलना कोणत्या ना कोणत्या तऱ्हेनें होणें ही गोष्ट टीकाशास्त्रांत अपरिहार्य आहे. पण 'अमक्या लेखकात हा गुण इतक्या प्रमाणात नाहीं' असें तुलनेचें पर्यवसान झालें तर त्या तुलनेचा काहींहि उपयोग होणार नाहीं. प्रत्येक टीकाकाराला विशिष्ट लेखक अथवा विशिष्ट कलाकृति इतरांपेक्षा अधिक प्रिय असणें ही गोष्ट टाळता येणार नाहीं. प्रत्येकाचे काही पूर्वग्रह हे सदैव राहणारच. म्हणून एखादा लेखक एखाद्या कलाप्रकारात कोणत्या कारणामुळें श्रेष्ठ ठरला याची काहीं तरी कल्पना अवश्य असावयास हवी. कलाकृतींचें वर्गीकरण जरी शास्त्रीय पद्धतीनें न झालें तरी कोणत्या तरी प्रकारचें वर्गीकरण करता आल्यावाचून टीकाकाराचें चालावयाचें नाहीं. त्याचप्रमाणें श्रेष्ठ कलावंत ओळखण्याच्या काहीं खुणाहि त्याला माहीत असल्या पाहिजेत. टीकेच्या प्राथमिक अवस्थेंत वाङ्मयाच्या परीक्षणाचीं तत्त्वें उपलब्ध नसल्यामुळें तुलनेखेरीज दुसरा मार्गच टीकाकाराना नसतो.

निश्चित झालेल्या तत्त्वाच्या ज्ञानाच्या अभावींहि टीकाकार काहीं लेखकाना इतरांपेक्षा अधिक महत्त्व देतो व इतरांची उपेक्षा करतो अथवा त्याच्याकडे अगदीं थोडें लक्ष देतो असें अनेक वेळा दिसतें. यावरून विशिष्ट लेखकांच्या

गुणाविषयींची कल्पना टीकाकाराच्या मनात तयार झालेलीच असते असें अनुमान करावयास हरकत नाहीं. ही कल्पना अर्थातच तुल्नेमुळें निर्माण होते तेव्हा टीकाशास्त्राच्या बाल्यावस्थेंत अशी तुल्ना करण्यावाचून गत्यंतर नसतें हें स्पष्ट होईल.

पण टीकेचीं तत्त्वें एकदा प्रस्थापित झालीं व त्याला सर्वमान्यता मिळाली कीं तुल्नेची फारशी आवश्यकता उरण्याचें कारण नाहीं टीकाशास्त्र प्रौढ झाल्यानंतर वास्तविक तुलना करण्याची गरज पडू नये पण मानवी मनाच्या स्वाभाविक लघुतेमुळें दोन लेखकांची व दोन कलाकृतींची तुल्ना करून एक दुसऱ्यापेक्षा सरस अथवा नीरस ठरविण्याचा मोह टीकाकारांना आवरत नाहीं तुल्ना सुरू झाली तेव्हापासून या मोहाला टीकाकार बळी पडले आहेत व आजहि त्यांतून त्यांची मुक्तता झाली नाहीं हें दुर्दैवानें खरें आहे. यामुळें असें होतें कीं, कलावंताची त्याच्या गुणाप्रमाणें श्रेणी लावण्याचा टीकाकारांना हव्यास उत्पन्न होतो, व कांहीं वेळा अत्यंत पोरकट, अशास्त्रीय व हास्यास्पद तुल्ना टीकाकार करितात. दोन लेखकांची तुल्ना करीत असतां ते दोन्ही एकाच प्रकारचे लेखक आहेत की नाहात याचा विचारही न करिता तुल्ना होऊं लागली म्हणजे ती हास्यास्पद झाल्यावाचून कशी राहील? एलिझबेथच्या काळीं इंग्लिश टीकाकारांनीं अशा अत्यंत पोरकट तुल्ना केल्या होत्या असें सी. ई. व्हॉन यानें नमूद केलें आहे. त्या टीकाकारांनीं शेक्सपियरची ओव्हिडशीं तुल्ना केली, एलिझबेथची ॲकिलीज या ग्रीक लेखकाशीं तुल्ना केली. आणि सर्वांत मोठा विनोद असा कीं, एका बहाद्दरानें होमर या महाकवीची तुल्ना विल्यम वॉर्नरशीं केली. टीकाशास्त्राच्या बाल्यावस्थेंतील या पोरकट तुल्ना होत हें खरें असलें तरी या बाबतींत टीकाकाराकडून आजहि प्रमाद होत नाहींत असे मात्र मुळींच नाहीं वाङ्मयक्षेत्रात विशिष्ट लेखकाचें निश्चित स्थान कोणतें हें ठरविण्याची 'आवड' टीकाशास्त्राच्या अपरिपक्व अवस्थेंत शोभून दिसली. कारण तत्त्वें शोधून काढण्याची ती धडपड होती. पण प्रौढ अवस्थेंतहि पोरकटपणा होऊं लागला तर तो त्याज्यच मानावयास

पाहिजे कोणत्या गुणामुळें व कोणत्या पद्धतीमुळें काव्यातील 'परनिर्वृत्ति' उत्पन्न होणें हें ठरविण्याचा प्रयत्न तुलनेच्या साहाय्यानें पहिल्या टीकाकारानीं केला यात त्याचें फारस काहीं चुकलें नाहीं पण एका लेखकाच्या गुणाची बेरीज व दुसऱ्या लेखकाच्या गुणाची बेरीज याचा विचार करून ज्याचे गुण जास्त तो लेखक मोठा अशी त्यानीं कल्पना केली हा त्याचा नि संशय प्रमाद झाला

हा दोष कोणत्याहि काळीं समूळ नष्ट होईल असा भरवसा कोणींहि बाळगू नये. कारण, मानवी स्वभावातील तें एक वैगुण्य आहे तव्हा तुलना अपरिहार्य आहे असें मानलें तरी यावाबतींत काहीं गोष्टींचा विचार अवश्य व्हावयास पाहिजे. एकच वाङ्मयप्रकार लिहिणाऱ्या लेखकाची, अथवा एकच प्रकारात अतर्भूत होणाऱ्या वाङ्मयाची, अथवा एखाद्या विशिष्ट गुणासाठींच प्रसिद्ध असलेल्या लेखकाची त्याच गुणासाठीं प्रसिद्ध असलेल्या दुसऱ्या लेखकाशीं तुलना करावीशी वाटली तर ती करून पहावी पण भिन्न वाङ्मयप्रकार लिहिणाऱ्या लेखकाची तुलना होऊ नये, त्याचप्रमाणें भिन्न प्रकारच्या वाङ्मयाचीहि तुलना होऊ नये, व ज्या गुणासाठीं एखादा लेखक मुळींच प्रसिद्ध नाहीं त्या लेखकाशीं त्या विशिष्ट गुणासाठींच प्रसिद्ध असलेल्या लेखकाची तर मुळींच तुलना करू नये अशा तुलनेपासून कोणत्याहि प्रकारची फलनिष्पत्ति होण्याचा थोडाहि संभव नाहीं तो श्रमाचा व लेखनसाहित्याचा अपव्ययच होय! उदाहरणार्थ, ट्रॅजेडी लिहिण्यासाठींच केवळ प्रसिद्ध असलेल्या नाटककाराची केवळ कॉमेडी लिहिण्यासाठीं प्रसिद्ध असलेल्या नाटककाराशीं तुलना करून काय मिळणार? त्याचप्रमाणें महाकाव्याची भावगीताशीं तुलना करून टीकाशास्त्रात कोणती नवीन भर पडणार? राजकवि तांबे याच्या भावगीतातील भावनाचा काव्यमय आविष्कार व गेयता या गोष्टी महाभारतात नसल्यामुळें महाभारतापेक्षा तांब्याचीं भावगीतें सरस आहेत असे कोणी विधान केलें तर तें हास्यास्पद ठरणार नाहीं काय? त्याचप्रमाणें 'गीतगोविंद' हें जयदेवाचें काव्यहि लालित्यगुणामुळें कोणत्याहि महाकाव्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे असें कोणी म्हटलें तर काय होईल? तुलनेसाठीं 'लालित्य' हा एकच गुण घेतला म्हणजे

'गीतगोविंद' काव्य जगांतहि सर्वश्रेष्ठ ठरावयास कांहींच हरकत नाहीं. पण 'गीतगोविंद' या काव्याची तुलनाच करावयाची असेल तर 'लालित्य' याच गुणासाठीं प्रसिद्ध असलेलें काव्य निवडलें पाहिजे. तात्पर्य, ज्याच्यामध्यें तुलना करावयाची त्या ललितकृतींचा प्रकार एकच असावयास पाहिजे. या दृष्टीनें पाहतां, भावगीतें लिहिणाऱ्या दोन कवींची तुलना होऊं शकेल; महाकाव्यें लिहिणाऱ्या कवींची तुलना होऊं शकेल; लावणीकाराची तुलना होऊं शकेल. प्रकाराच्या बाबतींत आणखीहि सूक्ष्मता दाखविता येईल. सॉनेट्स लिहिण्यासाठीं प्रसिद्ध असलेल्या मिल्टनची व वर्ड्स्वर्थची तुलना होऊ शकेल. पण ती सॉनेट्सच्याच बाबतींत होईल हें विसरू नये. म्हणजे, असें कीं, वर्ड्स्वर्थच्या सॉनेट्सची मिल्टनच्या 'पॅरडाइज लॉस्ट' या महाकाव्याशीं तुलना करिता येणार नाहीं. वर्ड्स्वर्थच्या सॉनेट्समध्यें व इतर काव्यामध्यें शांतरसाचा जो आविष्कार झालेला दिसतो तो मिल्टनच्या महाकाव्यात दिसत नसल्यामुळें मिल्टनपेक्षा वर्ड्स्वर्थ श्रेष्ठ असें म्हणता येणार नाहीं. याचप्रमाणें केवळ गेयत्वाबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या दोन भावगीतवाल्या कवींची तुलना होऊ शकेल पण ती गेयत्वाच्याच बाबतींतच होईल. तात्पर्य असें कीं, तुलना करावयाची ती दोहोंमध्यें जो समान गुणविशेष असेल त्याच बाबतींत करावी दोन कवींमध्यें जर समानधर्मत्व नसेल तर केलेली तुलना पूर्ण निरुपयोगी समजावयास हरकत नाहीं. दुसरें असें कीं, काहीं अंशात थोडेसे समानधर्मत्व असण्याचा संभव असतो. याचा फायदा घेऊन त्या भागापुरतीच तुलना करावयाची व एकाला दुसऱ्यापेक्षा श्रेष्ठ ठरवावयाचें हेंहि दूषणीयच होय. ज्या गुणाची तुलना करावयाची तो गुण प्राधान्येंकरून असला पाहिजे. तो गौण असता कामा नये. उदाहरणार्थ, एखादा मनुष्य उत्कृष्ट गायक आहे तो हौशीसाठीं मधून मधून टेनिसहि खेळतो. दुसरा एक मनुष्य टेनिसच्या खेळांत प्रवीण आहे. या टेनिसपटूची गायकाशीं तुलना करून गायकापेक्षा टेनिसपटु श्रेष्ठ आहे हें ठरविण्याचा कांहीं उपयोग आहे काय ? याच तुलनेच्या पद्धतीनें गायक टेनिसपटूपेक्षा श्रेष्ठ आहे असें ठरवितां येणें कठिण

नाहीं ! क्ष इसम टिळकाच्यापेक्षा जास्त सुपारी खात असे म्हणून तो टिळकाच्यापेक्षा श्रेष्ठ असें म्हणण्यासारखेंच हें आहे

तुलना करात असता वर वर्णिलेले धोके नेहमी उत्पन्न होत असतात एकच विशिष्ट गुण प्राधान्यानें ज्यांच्यामध्यें वसत आहे अशाच कवींची अथवा लेखकांची तुलना व्हावयास हरकत नसते पण निरनिराळ्या गुणांच्या प्रकर्षासाठींच प्रसिद्ध असलेल्या लेखकांची तुलना होऊ नये. आणि कांहीं भागापुरतीच तर मुळींच तुलना करू नये. कारण, आपला आवडता लेखक श्रेष्ठ ठरविण्याच्या नादात टीकाकार त्याच्यामध्यें जे गुण उत्कटत्वानें असतील तेवढेच टिपून घेऊन ज्याच्यामध्यें ते गुण तितक्या उत्कटत्वानें नसतील अथवा मुळींच नसतील अशा लेखकाशीं तेवढ्या गुणापुरतीच तुलना करण्याचा संभव असतो. अशा पक्षपाती तुलनेनें कोणताहि लेखक सर्व जगात श्रेष्ठ ठरविण्याची शक्यता खास आहे.

तुलनापद्धतीचा सागून सवरून उपयोग करून केलेल्या टीकेचा एक प्रसिद्ध नमुना प्रो. मा. का. देशपांडे यांच्या 'प्रो. फडके—चरित्र आणि वाङ्मय' या ग्रंथात पहावयास सापडेल.* सुरवातीसच टीकाकार म्हणतात, "प्रो. फडके यांची कांहीं नामवन्त पाश्चात्य नव्या जुन्या लेखकांशीं तुलना (जाड टाइप माझा) करून त्यांतील कोणत्या लेखकाचें वाङ्मय व फडके यांचें वाङ्मय यांत साधर्म्य आहे व कोणत्या बाबतींत विरोध दिसून येतो यांचें संक्षिप्तपणें दिग्दर्शन करून कांहीं बाबतींत फडके नामाङ्कित युरोपीय लेखकापेक्षाहि कसे सरस आहेत तें मी दाखविणार आहें." टीकाकाराची भूमिका तुलना करण्याची आहे हें अगदीं स्पष्ट आहे. अर्थातच स्वत:च्या म्हणण्याप्रमाणें ज्या लेखकाच्या वाङ्मयात व फडके यांच्या वाङ्मयात साधर्म्य आहे असेच लेखक त्यांनीं तुलनेसाठीं निवडावेत असें कोणास वाटेल. पण इतरांच्या वाटण्यावर काय आहे ? फडके हे 'कलेसाठीं कला' या तत्त्वाचे

* प्रो. फडके—चरित्र आणि वाङ्मय, प्रकरण १६ वें, पृ ३८४ ते ३९६ पहावीं

'मराठींत एकमेव पुरस्कर्ते आहेत' व 'त्याच्या वाङ्मयाचें मर्म समजून घ्यावयाचें असेल तर त्याची ही कलाविषयक दृष्टि प्रामुख्यानें नजरेसमोर ठेविली पाहिजे' असा सावधगिरीचा इशारा देऊन प्रो. देशपांडे यांनीं तुलनेसाठीं जो लेखक निवडला तो दुसरा तिसरा कोणी नसून 'कलेसाठीं कला' हें तत्त्व ज्याला सर्वस्वीं अमान्य आहे व 'कलावन्त हा जागरूक समाजशिक्षक असावा' असें ज्याचें स्पष्ट मत आहे असा एच्. जी. वेल्स! म्हणजे केवळ 'सौंदर्यनिर्मिति करणें' येवढेंच ध्येय बाळगणाऱ्या लेखकाची समाजजागृति हेंच ध्येय डोळ्यापुढें ठेवून वाङ्मय लिहिणाऱ्या लेखकाशीं या ठिकाणीं तुलना केली आहे. फडके हे सपूर्णतया कलावादी आहेत. लालि त्याच्या सर्व प्रकारात त्याचें लक्ष केंद्रित झालेलें आहे. उलट, वेल्सला तर लालित्याचें फारसें महत्त्व वाटत नसून कादबरीचा उपयोग समाजाच्या हिता साठींच झाला पाहिजे हें त्याचें ध्येय. अशा स्थितींत कथानकाची मांडणी, सवाद इत्यादि गोष्टींकडे व लालित्याकडे वेल्सचें दुर्लक्ष झालें तर त्यात काहीं नवल आहे? मराठी सताच्या वाङ्मयात तरुण-तरुणींच्या वैषयिक प्रेमाचा आविष्कार नाहीं अशी तक्रार व वेल्सच्या कादबऱ्यात लालित्यादि गुण नाहींत ही तक्रार या दोन तक्रारींत काहीं प्रकारभेद आहे काय? संतमडळींच्या काव्यात आधुनिक फॅशनचा शृगार नाहीं हें ठाऊक असतानाहि एखाद्या आधुनिक शृगारिक काव्याची त्याच्याशीं तुलना करण्याचा कोणी प्रयत्न करू लागला तर तें बरोबर होईल काय? त्याचप्रमाणें वेल्स हा लेखक केवळ समाज-सुधारणेच्या भावनेनें कादबरीच्या द्वारें लेखन करतो व लालित्य हें त्याचें ध्येय नाहीं हें पूर्णपणें माहीत असतानाहि केवळ लालित्यासाठींच प्रसिद्ध असलेल्या व समाजसुधारणा हें ललितवाङ्मयाचें ध्येय कधींहि होऊं शकणार नाहीं असा उद्घोष करणाऱ्या प्रो. फडक्यांची त्याच्याशीं तुलना करणें कितपत इष्ट आहे? 'लालित्य' हें मूल्य ज्यानें प्रमाण मानलें असेल असा टीकाकार या गुणाचें भरपूर अस्तित्व प्रो. फडके यांच्यामध्यें आहे या सबबीवर त्यांना वेल्सपेक्षा श्रेष्ठ लेखक ठरवील, तर उलट, समाजसुधारणा हें ज्याचें मूल्य आहे असा

लेखक वेल्सपेक्षां प्रो. फडके याना केव्हांहि निकृष्टच ठरवील हें सांगण्याची जरूरी नाहीं. तात्पर्य असें कीं, या ठिकाणीं तुलना करीत असतां साधर्म्य या अत्यंत महत्वाच्या गुणाची टीकाकारानें उपेक्षा केली आहे व म्हणून प्रो. फडके व वेल्स या जोडींतील तुलना हास्यास्पद ठरलेली आहे. वेल्सपेक्षा प्रो. फडके अधिक लालित्यपूर्ण लेखन करितात म्हणून ते वेल्सपेक्षां श्रेष्ठ हें सिद्ध करण्यापासून काय फायदा झाला? हीच तुलना पुढें चालू करावयाची असेंच ठरविलें तर प्रो. फडके हे टॉल्स्टॉय, इब्सन, रोमें रोलां, बर्नार्ड शॉ इत्यादि सर्व लेखकांच्यापेक्षां किती तरी पटींनीं श्रेष्ठ आहेत असें सिद्ध करणें अवघड जाणार नाहीं! आणि यासारखा योडासा प्रकार प्रो. देशपांडे यानीं करून टाखविला आहेहि. हार्डीनें निसर्गवर्णनांचा अतिरेक केला आहे म्हणून प्रो. फडके त्याच्यापेक्षां श्रेष्ठ; जेन ऑस्टिन व्यक्तिदर्शनाचे बाबतींत फडक्यांची बरोबरी करीत नाहीं म्हणून फडके श्रेष्ठ; दुर्जनांचीं चित्रें डिकन्सनें भडक रंगविलीं आहेत यामुळें, व कादंबरीरचनेचें कौशल्य त्याला साधलेलें नसल्यामुळें त्याच्यापेक्षां फडके श्रेष्ठ; ललितवाङ्मयलेखनांत आर्थर क्विलर कूच फडक्यांच्या पासगालाहि पुरणार नाहीं आणि व्यक्तिदर्शनकौशल्यांत क्विलर कूचची फडक्याच्याबरोबर 'तुलनाच होऊं शकणार नाहीं;' 'योग्य व समर्पक गोष्टींची निवड करून थोडक्या शब्दांत मनावर ठळक' परिणाम करण्याचें फडक्यांच्या लेखणींतील कसब झोलाजवळ नाहीं म्हणून फडके एमिल झोलापेक्षां श्रेष्ठ इत्यादि इत्यादि. तुलनापद्धतीचा इतका हास्यास्पद दुरुपयोग झाल्याचें अन्य उदाहरण माझ्या वाचनांत नाहीं हें प्रामाणिकपणें कबूल केलें पाहिजे. प्रत्येक लेखकाचा एकेक गुण घेऊन त्याच्याशीं तुलना करण्याच्या मोहाचा हा परिणाम आहे. झोला हा 'नॅचॅरलिझम्' चा पुरस्कर्ता असल्यामुळें प्रत्येक घटनेचें अथवा दृश्याचें त्यानें पाल्हाळिक वर्णन केलें असलें तर तें त्याच्या प्रणालीला धरूनच आहे. त्याच्या कादंबऱ्यांत पाल्हाळ असतो व फडक्यांच्या कादंबऱ्यांत तो नसतो म्हणून फडके श्रेष्ठ हें तत्त्वज्ञान सामान्य माणसांच्या आकलनापलिकडे आहे हें नम्रभावानें कबूल केलें पाहिजे.

झोलामध्यें इतर कांहींच गुण नाहींत काय ? एखादा समानधर्मा लेखक निवडून त्याची साकल्यानें चर्चा करून मग तुलना करणें इष्ट असतें. कोणत्या तरी लेखकाचा एकच कमकुवतपणा विचारांत घेऊन फक्त तेवढ्यापुरती तुलना करणें अयोग्य आहे. पाल्हाळाच्याच बाबतींत बोलावयाचें झालें तर अनेक वर्णनें करीत असतां बाणभट्टानें भारी पाल्हाळ लाविला आहे हें कोणीही कबूल करील. यामुळें प्रो. फडके बाणभट्टापेक्षां श्रेष्ठ आहेत असें विधान करावयाचा एखाद्या शाळकरी पोराला मोह झाल्यावाचून राहणार नाहीं. व याच न्यायानें कांहीं तरी खुसपट शोधून काढून फडक्यांना कालिदास—भवभूतीपेक्षाहि *निश्चित* श्रेष्ठ ठरवितां येईल. फडक्यांनीं निसर्गवर्णनें केलीं त्याप्रमाणें भवभूतीनें न केल्यामुळें भवभूतीपेक्षां फडके श्रेष्ठ; आणि लहान मुलाच्या खोडकरपणाचें कालिदासानें शाकुंतलाच्या सातव्या अंकांत जें वर्णन केलें *आहे त्यापेक्षा* '*दौलत*' *कादंबरींतील अरुल्लितेचें वर्णन कितितरी पटींनीं* उत्कृष्ट असल्यामुळें कालिदासापेक्षां फडके कितितरी पटींनीं श्रेष्ठ !

यांतील विनोदाचा भाग सोडून दिला तरी तुलनापद्धतीचा अवलंब कांहीं मर्यादेंतच करितां येईल हें वरील विस्तृत विवेचनावरून कळून येईल असें वाटतें. तोल सोडून जर तुलनापद्धतीचा अवलंब केला तर वरीलप्रमाणें अनेक आपत्ति उत्पन्न होण्याचा नेहमींच संभव असतो. कलेच्या बाबतींत अशीं कांहीं ठिकाणें असतात कीं, तेथें तुलनेचा आधार घेतांच येत नाहीं. अत्यंत श्रेष्ठ प्रतीची जी कला असेल तिच्या बाबतींत तुलनेचा कोणताहि उपयोग नसतो. दोन सर्वोत्कृष्ट कलाकृतींमध्यें याच कारणामुळें तुलना करणें इष्ट नसतें. दोन्ही कृति आपापल्या परीनें उत्कृष्टच असतात. त्यांच्यांत तुलना करून सरस—नीरस ठरविणें अनेक वेळा मोठेंच जोखमीचें असतें उदाहरणार्थ, 'किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगात्' हा भवभूतीचा अमर श्लोक व शाकुन्तलाच्या सहाव्या अंकांतील 'कार्या सैकतलीनहंसमिथुना' हा नितान्तरमणीय श्लोक यांमध्यें तुलना करून एक सरस व दुसरा कमी सरस असें ठरवितां येईल काय ! जी गोष्ट एखाद्या श्लोकाची तीच संपूर्ण कलाकृतीची,

अत्युत्कृष्ट अशा दोन कलाकृतींची तुलना करण्याच्या भानगडींत टीकाकारानें न पडणेंच बरें. " The highest art is the region of equals. " या विधानांतील मर्म हेंच आहे ¶

अर्वाचीन काळीं तुलनापद्धतीला शास्त्रीय स्वरूप देण्याचा, तिला व्यव रिथत करण्याचा व तिचा व्याप वाढविण्याचा प्रयत्न झाला हें खरें असलें तरी एकंदरींत सामान्य टीकाकारांनी केलेल्या तुलना प्राय दूषणीयच अस असतात. आणि टीकाकार जाणता असला तरी या बाबतींत त्यालाहि स्पृहणीय यश प्राप्त होण्याचा संभव बेताचाच असतो कलात्मकतेनें परिपूर्ण असलेल्या परंतु भिन्न प्रवृत्तींचा आविष्कार करणाऱ्या दोन उत्कृष्ट कृतींत तुलना कशी करावयाची हा अत्यंत बिकट प्रश्न आहे यांत शंका नाहीं.

तुलनेसंबंधीं उत्पन्न होणाऱ्या या प्रश्नाची टी. एम्. ग्रीननें विस्तृत चर्चा केली आहे.* प्रस्तुत प्रकरणीं ती उद्बोधक होईल. ग्रीनचें म्हणणें असें— आकारसौंदर्य अथवा बाह्यसौंदर्य, कलात्मक प्रकर्ष व कलात्मक पूर्णता§ हे तीनहि गुण ज्यामध्यें सारख्याच प्रमाणांत आहेत अशीं दोन उत्कृष्ट चित्रें आहेत अशी आपण कल्पना करू. अशीहि आणखी कल्पना आपण करू कीं, त्या दोन्ही चित्रांत वर्ण्य विषयाचा यथातथ्य आविष्कार झालेला आहे. वादासाठीं आपण आणखी असें गृहीत धरू कीं, त्या चित्रांत जीवितविषयक तत्त्वज्ञानांतील दोन अत्यंत परस्परविरुद्ध दृष्टिकोनांचा आविष्कार झालेला आहे. अर्थात् हा आविष्कारहि सारख्याच कलात्मकतेनें युक्त आहे. एका चित्रांत मानवाचा जगताच्या अधिष्ठात्री देवतेशीं असलेला संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला असून दुसऱ्या चित्रांत मात्र एक निसर्गरमणीय दृश्य

¶ ".. .. between things unique, there is no possibility of subordination or comparison " हे मिडल्टन् मरी या प्रसिद्ध टीकाकाराचे उद्गार पहावे.

* *The Arts and the Art of Criticism* pp 468-9

§ यांच्या इंग्रजी संज्ञा— formal beauty, artistic perfection व artistic integrity.

आहे. मानवाचें या जगात स्थान कोणतें याचा त्यात आविष्कार झाला आहे. आता प्रश्न असा कीं, टीकाकारानें या दोन चित्रांपैकीं कोणतें उत्कृष्ट ठरवावयाचें? दोन चित्रात भेद आहे तो तत्त्वज्ञानातील विचारसरणीचा किंवा जीवितविषयक दृष्टिकोनाचा भेद आहे. म्हणजे याठिकाणीं असें होणार कीं, तुलना करणारा टीकाकार धार्मिक आणि आध्यात्मिक मनोवृत्तीचा असेल तर तो पहिलें चित्र निवडील व तो निसर्गप्रेमी असेल तर दुसऱ्या चित्राला तो श्रेष्ठ स्थान देईल आणि ज्याच्या ठिकाणीं या दोन्ही प्रवृत्तींचा अभाव आहे असा एखादा टीकाकार यातलें कोणतेंच चित्र उत्कृष्ट न मानता त्याच्या स्वतःच्या कलादृष्टीप्रमाणें दुसरेंच एखादें चित्र श्रेष्ठ ठरवील. अशा स्थितींत टीकाकारानें केलेली तुलना दूषणीय ठरली तर त्यात कांहींच आश्चर्य नाहीं. वर वर्णिलेल्या उत्कृष्ट कलाकृतींचें मूल्य तुलनेच्या साहाय्यानें ठरवू पाहणें ही गोष्ट टीकाशास्त्राच्या प्रगतीला उपकारक नसून घातकच आहे असें ग्रीनच्या विवेचनाचें सार आहे.

म्हणून तुलनेची टीकाशास्त्रात होणारी मदत विचारात घेऊनहि तिच्या मर्यादा मान्य केल्याच पाहिजेत. तुलना हें अनेक साधनांपैकीं एक साधन आहे. या साधनाचा उपयोग प्रमाणाबाहेर होता कामा नये अशी टीकाकारनें खबरदारी घेतली पाहिजे. तुलनापद्धतीचा आधार घेऊन लेखकाचे *गुणानुक्रम* ठरविणें यासारखी दुसरी हास्यास्पद गोष्ट नाहीं. निरनिराळ्या लेखकांचा विचार करीत असता त्यांच्यात तुलना करून पाहण्याचा मोह टीकाकाराला झाला तर त्यात अस्वाभाविक असें कांहींच नाहीं. पण तुलनेचें हें काम त्यानें अन्तर्गृहात पूर्ण करावें. स्वतःच्या मनात त्यानें अगोदर निरनिराळ्या प्रकारें तुलना करून पहावी व कांहीं विचार निश्चित करून ठेवावेत. प्रत्यक्ष टीका सुरू झाली म्हणजे अशी तुलना करण्याच्या भरीस त्यानें पडू नये. अशी तुलना अशास्त्रीय व कलाशून्य होण्याचा फार संभव असतो. भिन्न प्रकारच्या वाङ्मयाची तुलना करण्याचा मोह तर त्यानें अगदीं टाळावा व स्वतःला प्रिय असलेला लेखक सर्वश्रेष्ठ आहे हें तुलनेच्या योगानें ठरवितांना त्यानें दहा वेळां विचार करावा.

२ ऐतिहासिक पद्धति

एखाद्या कलाकृतीच्या निर्मितीच्या वेळीं कोणती ऐतिहासिक परिस्थिति होती व कलावंताच्या भोंवतालच्या जगांत कोणते विचार प्रचलित होते हें ठरवून त्या कलाकृतीचा अभ्यास करणें हें ऐतिहासिक पद्धतीचें मुख्य कार्य होय. तत्कालीन परिस्थितीच्या अनुरोधानें कलाकृतींतील वैशिष्ट्याचा अर्थ लावून दाखविणें हें कलाकृतीच्या यथार्थ समीक्षणाच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें आहे. अगदीं जुन्या काळीं होऊन गेलेल्या लेखकाच्या कृतींच्या अधिकृत संहिता तयार करणें, पाठभेदादि गोष्टींचा शास्त्रीय विचार करणें, आणि लेखकाच्या जीवनाची शक्य ती माहिती मिळवून तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक अथवा नैतिक विचारप्रणालींचें ज्ञान करून घेऊन त्याच्या आधारानें वाङ्मयाचें परीक्षण करणें आवश्यक असतें. असें झालें तरच गतकालातील कलावंतांना कोणत्या गोष्टी व्यक्त करावयाच्या होत्या, त्यांचा हेतु कोणता होता इत्यादि प्रश्नांचा निर्णय त्या कलावंताच्या प्रवृत्तींच्या आणि ते ज्या परिस्थितींत वावरत होते या परिस्थितीच्या ज्ञानाच्या आधारें करिता येईल.

ललितवाङ्मय व सभोंवतीं असलेली सामाजिक आणि इतर प्रकारची परिस्थिति यांचा अत्यंत दृढ संबंध असतो. म्हणून गतकालातील वाङ्मयाचा सांगोपांग अभ्यास करावयाचा असेल तर ज्या कालखंडांत तें निर्माण झालें असेल त्या कालखंडांतील विविध विचारप्रवाहांचा टीकाकारानें काळजीपूर्वक अभ्यास करावयास पाहिजे असें अनेक टीकाकारांनीं आग्रहानें प्रतिपादिलें आहे. भूतकालांत मनानें प्रवेश करून त्या कालांतील महत्त्वाच्या घटनांतील मर्म उकलण्याची पात्रता टीकाकारांत उत्पन्न झाली नाहीं तर विद्वत्ता त्याच्या-ठायीं भरपूर असूनहि त्याची टीका एकांगी ठरेल. ही ऐतिहासिक दृष्टि (historical intuition) असल्याशिवाय मानवी प्रवृत्तींचें यथातथ्य आकलन टीकाकाराला करितां येणार नाहीं. जें वाङ्मय आपल्याच काळांतील नसेल तें तपासतांना या ऐतिहासिक दृष्टीवांचून टीकाकाराचें पदोपदीं अडेल.

कवि आणि त्याचा काळ या दोघांचा निकट संबंध असतो, व त्या

काल्खंडात जें वैचारिक आणि भावनात्मक वातावरण असेल त्याच्या अनुरोधानें कवीचें व्यक्तित्व बनत असतें हें मॅथ्यू आर्नोल्डचें मत मागें नमूद केलें आहे. पण या कल्पनेला व्यवस्थित रूप देऊन ऐतिहासिक पद्धतीचें टीकाशास्त्रातील महत्त्व इंग्लिश वाङ्मयात कार्लाइलनें प्रथम स्पष्ट केलें. कार्लाइलनें या बाबतींत नवीन प्रणाली घालून दिली. ऐतिहासिक पद्धतीनें प्रत्यक्ष टीका करण्याचें काम त्यानें फारसें केलें नसलें तरी या पद्धतीचें स्वरूप मात्र त्यानेंच विस्तारानें मांडलें. काव्य म्हणजे चैतन्य प्राप्त झालेला इतिहास, इतिहासाचा साक्षात् आविष्कार, कवीची प्रवृत्ति अमुकच का याचें उत्तर इतिहासांत सापडेल, काव्य हें राष्ट्राच्या इतिहासाचें अपत्य होय हें कार्लाइलच्या एतद्विषयक विवेचनाचें तात्पर्य सांगता येईल.¶ काव्याचें मर्म व काव्याचें उद्बोधन करण्याचें टीकेचें सामर्थ्य या दोन्ही गोष्टींवर कार्लाइलनें विशेष भर दिला आहे.

ज्या राष्ट्रांतील जाणते लोक इतरांपासून आपणास कांहींच शिकण्यासारखें नाहीं असा खोटाच अभिमान बाळगतात, आपल्या रूढि, परंपरा व विचार याच काय त्या शाश्वत गोष्टी असें मानून इतरांच्या परंपरांचा व विचारांचा तिरस्कार करितात त्या राष्ट्राच्या वर्तनाचें कार्लाइल 'शहाणपणाचा पोकळ ढोल' (pedantry) असें वर्णन करितो. वाङ्मयाचा सर्वांगीण अभ्यास करूं पाहणाऱ्या टीकाकारानें संकुचित वृत्तीचा त्याग करून उदार वृत्ति बाळगावी व आपल्या व्यतिरिक्त अन्य परंपरा व अन्य विचारप्रणाली यांची जाणतेपणानें ओळख करून घ्यावी. अशी उदार वृत्ति टीकाकारानें बाळगली नाहीं तर देशांतील वाङ्मयाचें परीक्षण करीत असतां त्याच्या हातून अक्षम्य प्रमाद होतील. म्हणून एखाद्या राष्ट्राच्या वाङ्मयाचा साकल्येंकरून अभ्यास व्हावा असें कार्लाइलचें म्हणणें आहे. अगदीं प्राचीनकाळापासून विद्यमान

¶ *Methods and Materials of Literary Criticism* या ग्रंथांतील पृ. ४१६ पहा. " Poetry is history vitalized, the poet is the outcome of his own history and the history of the nation. "

काळापर्यंत झालेल्या वाङ्मयांतील अनेक परंपरांचा अभ्यास केल्यावाचून टीकाकारानें एखाद्या देशाच्या वाङ्मयावर अधिकारवाणीनें मत ठोकून देणें अशास्त्रीय आहे असा याचा अर्थ आहे.

आतां या ऐतिहासिक पद्धतीचें स्वरूप पाहूं. इतिहासांतील विविध घटनांच्या आधारें तत्कालीन वाङ्मयाचें परीक्षण करावयाचें हा या पद्धतीचा विशेष होय. गतकालांत झालेल्या काव्याचें किंवा ललितकृतीचें यथातथ्य आकलन व्हावें, व तिची योग्यता कळावी अशी टीकाकाराची इच्छा असेल तर त्यानें एक महत्त्वाचा प्रश्न विचारावा—'त्या काळांत कोणती परिस्थिति होती ?' कोणत्याहि राष्ट्रांतील वाङ्मय म्हणजे त्या राष्ट्रांतील राजकीय, आर्थिक, शास्त्रीय, धार्मिक, नैतिक इत्यादि विविध कल्पनांचा परिपाक असतो. या कल्पनांचा साक्षात् परिचय टीकाकारानें करून घ्यावयास पाहिजे. त्या राष्ट्राच्या विविध आकांक्षा व निरनिराळ्या क्षेत्रात त्यानें केलेली प्रगति यांचाहि टीकाकारानें विचार करणें जरूर आहे. कारण, प्राय: याच गोष्टींवर काव्याचें स्वरूप अवलंबून असतें. राष्ट्राचा इतिहास व त्यांतील वाङ्मय याचा फार दृढ संबंध असतो. हा संबंध विचारांत घेतल्यावाचून वाङ्मयाचा अभ्यास करणें युक्त नव्हे. लोकांचा जो स्वभाव असेल त्याप्रमाणें त्यांचा इतिहास बनत असतो व त्याचें वाङ्मयहि त्यांच्या स्वाभाविक प्रवृत्तींचाच नेहमीं आविष्कार करीत असतें. म्हणून राष्ट्राचा जसा इतिहास तसेंच त्याचें वाङ्मय बनत असतें. येवढ्यासाठीं वाङ्मयांतील विशिष्ट प्रवृत्ति अशाच का याचें उत्तर शोधून काढण्यासाठीं तत्कालीन ऐतिहासिक घटनांचा अभ्यास करणें आवश्यक होऊन बसतें. राष्ट्राचा इतिहास अवगत असेल तर त्याच्या वाङ्मयाचें स्वरूप कसें असेल याची कल्पना करितां येईल व उलटपक्षीं वाङ्मय उपलब्ध असेल तर त्याच्या स्वरूपावरून त्या राष्ट्राचा इतिहास कोणत्या प्रकारचा असेल याची कल्पना करितां येईल.

तेन (Taine) या प्रख्यात फ्रेंच टीकाकारानें याविषयीं केलेलें प्रतिपादन अनेकांना अतिरेकी वाटण्याचा संभव आहे. कोणत्याहि साहित्याचें विशिष्ट स्वरूप केवळ भोवतालच्या परिस्थितीवर अवलंबून असतें; इतर कोणत्याहि

गोष्टींशीं त्याचा काहीइतकाहि संबंध नसतो असें त्याचें स्पष्ट मत आहे परिस्थितीचें ज्ञान झालें कीं टीकाकाराचें काम झालें इतर कोणत्याहि गोष्टींचा विचार करण्याचें त्याला कारण नाहीं असें त्याचें मत आहे. याबाब तींत उपयोगी पडण्यासाठीं त्यानें पुढील नियम टीकाकाराला सुचविला आहे "एखादी कलाकृति, एखादा कलावंत अथवा कलावंताचा गट याचें आपणास ज्ञान करून घ्यावयाचें असेल तर कलाकृति ज्या काळात निर्माण झाली असेल त्या काळातील प्रचलित सामाजिक आणि बौद्धिक परिस्थितीचें उत्कृष्ट ज्ञान आपण पैदा केलें पाहिजे. कलाकृतीचें शेवटचें स्पष्टीकरण यातच असून कार्याचें मूलकारणहि येथेंच सापडेल "* भोंवतालच्या परिस्थितीखेरीज अन्य कोण त्याहि गोष्टींचा वाङ्मयावर परिणाम होत नाहीं (The work of art is a product of its environment and nothing else) हा तेनचा विचार अतिरेकी स्वरूपाचा आहे हें खरें पण परिस्थितीच्या अभ्यासाच्या योगानें वाङ्मयाचें यथातथ्य स्वरूप कळू शकेल हा त्याच्या विवेचनातील भाग ग्राह्य मानलाच पाहिजे तेनच्या मतें कवितेची अथवा एखाद्या शिल्पकृतीची झाडाशीं तुलना करिता येईल हवापाणी आणि जमिनीचे गुणधर्म यावर झाडाचें स्वरूप अवलंबून असतें त्याचप्रमाणें वाङ्मयसुद्धा भोंवतालच्या वाता वरणावर अवलंबून असतें एतिहासिक घटनाचा अभ्यास होणें आवश्यक असतें हें कोणीहि सामान्यत मान्य करील, पण तेनचें एवढ्यानें समाधान

---

* "साहित्याचा ध्रुवतारा" या माझ्या पुस्तकातील पृ. ४४-४५ पाहावीं तेनचा नियम पुढीलप्रमाणें आहे— " in order to comprehend a work of art an artist or a group of artists, we must clearly comprehend the general, social and intellectual condition of the times to which they belong Herein is to be found the final explanation, herein resides the primitive cause determining all that follows it '

तेनच्या विचाराच्या स्पष्टीकरणासाठीं मिसेस् गिल्बर्टकृत "A History of Esthetics" या ग्रंथातील ४७९-८० हीं पृष्ठ पहावीं

होत नाहीं. एखादा शास्त्रज्ञ ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रकारच्या झाडांच्या स्वरूपाचें ज्ञान करून घेईल त्याचप्रमाणें टीकाकारानें वाङ्मयाच्या बाबतींत करावें. आणि एखाद्या कालखंडातील वाङ्मयाचा अशा प्रकारें अभ्यास केल्यानंतर त्याचें वर्गीकरण करावें असें तेनचें म्हणणें आहे. कोणत्याहि* वाङ्मयावर पुढील तीन गोष्टींचा परिणाम होतो असें तेन म्हणतो. (१) वंश, (२) राजकीय, सामाजिक व भौतिक परिस्थिति आणि (३) काळ. म्हणून कोणत्याहि पूर्वकालीन वाङ्मयाचा अभ्यास करीत असताना टीकाकारानें या गोष्टींचा विचार अवश्य करावा असा तेनचा आग्रह आहे.§

तेनच्या विचारसरणींतील शास्त्रीय भागाचा अतिरेक सोडून दिला तर त्याच्या मताप्रमाणें राष्ट्राच्या इतिहासावरून वाङमयाचें स्वरूप सांगतां येईल यात शंका नाहीं. भोंवतालच्या परिस्थितींतून कवीनें आपल्या प्रतिभेच्या साहाय्यानें कोणतीं द्रव्यें कलात्मक आविष्कारासाठीं निवडलीं आणि प्रचलित परंपरेंतील कोणती विचारसरणी त्यानें आत्मसात् केली याचें ज्ञान आपण ऐतिहासिक घटनांच्या आधारानें प्राप्त करून घेतलें तर त्याची कला नेमकी कशात आहे व इतरांना जें दिसू शकलें नाहीं व त्यालाच जें दिसलें असें काय आहे हें आपणास समजू शकेल. असें झालें तर कवीच्या काव्यातील सकृद्दर्शनीं अनाकलनीय व ज्याचा कार्यकारण भाव समजू शकणार नाहीं अशा अनेक गोष्टींचें मर्म आपणास उकलून दाखविता येईल विद्यमान कवींच्या व नुकत्याच होऊन गेलेल्या कवींच्या बाबतींत ही अडचण पडत नाहीं, कारण, त्यांच्या भोंवतालची परिस्थिति आपणास पूण परिचित असते. परंतु, गतकालात होऊन गेलेल्या कवींच्या आणि इतर कलावंतांच्या बाबतींत याचा फारच मोठा उपयोग

---

* *Methods and Materials of Literary Criticism*, p. 18 " Criticism is thus a kind of botany applied to human works, and the efforts of the critic are devoted to determinig the literary system or organism which is made up of productions of a given period or nation "

§ मागें पृष्ठ ३७ पहा

ाची दृष्टि व्यापक होते हा एक मोठाच फायदा आहे. आपल्या देशांतील व मार्जातील पूर्वीच्या कालखंडांत झालेलें वाङ्मय काळजीपूर्वक तपासण्यामुळें वतःच्या परिचयाच्या नसलेल्या अनेक परंपरांचा व विचारांचा टीकाकाराला ाक्षात् परिचय होतो; व आपल्या ल्हानशा क्षेत्रांत ज्या कल्पना रूढ आहेत ांपेक्षां इतर अनेक कल्पना असूं शकतात या सत्याचा साक्षात्कार होऊन त्याच्या नांतील संकुचित वृत्तींचा आपोआप निरास होतो. इतर भाषांतील व इतर ेशांतील वाङ्मयाचा अभ्यास केल्यामुळें वाङ्मयाविषयीं त्याच्या मनांत जे ाचार स्वतःच्या पूर्वग्रहांमुळें रूढ झालेले असतात त्यांचें इष्टत्व अथवा अनिष्ट त इतर अनेक प्रणालींशीं तुलना करून त्याला ठरवितां येतें. तात्पर्य, ापरिचित अशा अनेक परंपरा, रूढी, कल्पना, व विचार त्याला इतर देशांतील व भाषांतील विविध प्रकारच्या वाङ्मयाच्या परिशीलनानें ज्ञात होतात ' संकुचित मनोवृत्ति हा टीकाकाराच्या बाबतींतील अत्यंत निंद्य दुर्गुण नष्ट ाण्यास अशा प्रकारें मदत होते. शिवाय, टीकेच्या तत्त्वांत इष्ट ती सुधारणा ारून वाचकांची अभिरुचि उच्चतर करणें हाहि ऐतिहासिक पद्धतीनें केलेल्या ाकेचा आणखी एक फायदा आहे. केवळ स्वतःच्या वाङ्मयापुरतेंच ाहिल्यामुळें उत्पन्न होणारें खोटें समाधान,[१] अहंकाराची भावना व खोट्या ाोठेपणाची कल्पना यांचा निरास व्हावयास यासारखें अन्य साधन नाहीं. ातर समाजांतील, देशांतील व भाषांतील वाङ्मयाच्या अभ्यासामुळें टीकाााराची वृत्ति उदार होत असल्यामुळें स्वतःच्या देशांतील अथवा भाषेंतील ााङ्मयाविषयींचा खोटा अभिमान बाळगण्याचे दुष्परिणाम त्याला कळून येतात ाा कांहीं सामान्य फायदा नव्हे. टीकेच्या अशास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करून व ातर देशांतील किंवा भाषांतील उत्कृष्ट वाङ्मयाचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अभ्यास ा केल्यामुळें टीकाकाराचें क्षेत्र फारच संकुचित होतें व त्याच्या ठिकाणीं एक

---

१ 'Exuberant self-satisfaction' हे मॅथ्यू आर्नोल्डनें यासाठीं वापरलेले शब्द आहेत. 'The function of criticism at the present time' हा त्याचा प्रसिद्ध निबंध पहावा.

प्रकारचा विचित्र अहंकार निर्माण होतो. ही प्रवृत्ति केवळ वाङ्मयापुरतीच मर्यादित राहते असें मुळींच नाहीं. पण प्रस्तुत आपणास केवळ वाङ्मयापुरताच या अनिष्ट प्रवृत्तीचा विचार करावयाचा आहे. ऐतिहासिक पद्धतीच्या योगानें वृत्ति उदार न झाल्यामुळें टीकाकार पराकाष्ठेचीं अतिरंजित विधानें कशीं करीत असतो याचें एक मासलेवाईक उदाहरण डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या 'स्वभाव लेखन' याच्या ग्रंथातून देतों. हा ग्रंथ शास्त्रीय पद्धतीनें लिहिलेला असल्यामुळें मुद्दाम त्यांतील उदाहरण घेतलें आहे. हरिभाऊ आपटे यांची स्तुति करीत असता पुढील अफाट विधान लेखकानें केलें आहे—"व्यक्तिलेखन कौशल्याची या ठिकाणीं पराकाष्ठा झाली आहे. ही कला यापेक्षा जास्त उच्च कोटीस गेलेली जगातल्या कोणत्याहि भाषेंतल्या ललितकृतींत सापडेल असें मला वाटत नाहीं" (पृ. १५९). ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब टीकाकारानें का करावयास पाहिजे हें पटविण्यास येवढें उदाहरण पुरेसें होईल असें वाटतें. अनेक दूषित पूर्वग्रहाचा नाश व्हावा अशी इच्छा असेल तर टीकाकारानें आपली दृष्टि आपल्या क्षेत्राबाहेरील अनेक परंपराच्या ज्ञानानें निर्मळ करून घेतलीच पाहिजे आणि ऐतिहासिक पद्धतीचें नेमकें हेंच कार्य आहे. याविषयीं सी. ई. व्हॉन म्हणतो—"The more we broaden our vision, the less is the danger of confounding poetry which is the divine genius of the whole world, with the imperfect, if not misshapen idols of the tribe, the market-place and the cave." ¶

प्रत्येक काळात वाङ्मयाविषयींच्या काहीं प्रणाली संमत झालेल्या असतात. त्या प्रणालींच्या व तद्विषयक इतर अनेक कल्पनांच्या आधारें विशिष्ट वाङ्मयकृतीकडे लोक पाहत असतात. प्राचीन काळापासून परंपरेनें चालत आलेल्या काहीं कल्पना व त्या विशिष्ट कालखंडातील काहीं नवीन कल्पना यांच्या योगानेंच वाङ्मयाचें मूल्य ठरविलें जात असतें. आतां, बऱ्याच पूर्वी होऊन गेलेल्या एखाद्या वाङ्मयकृतीचें परीक्षण करीत असता अर्वाचीन टीकाकाराने

¶ *English Literary Criticism Intro, p 87.*

हातून सामान्यतः एक प्रमाद होण्याचा संभव असतो. टीकाकाराच्या काळीं वाङ्मयविषयक ज्या कल्पना प्रचलित असतील त्याचाच सर्वस्वीं आधार घेऊन तो टीकाकार गतकालातील वाङ्मयाची तपासणी करू लागतो. अत्यंत प्राचीन काळीं होऊन गेलेल्या विद्वान साहित्यशास्त्रकारानीं प्रणीत केलेलीं तत्त्वें त्यांच्या काळाला सर्वस्वीं अनुरूप असलीं तरी तीं जशींच्या तशींच अगदीं अलिकडच्या काळात झालेल्या वाङ्मयाला लावून त्याचें मूल्य ठरविण्याचा प्रयत्न करणें हें ज्याप्रमाणें अशास्त्रीय व घातक असतें त्याप्रमाणें अर्वाचीन काळातील वाङ्मयविषयक विचाराचा निकष गतकालातील वाङ्मयाला लावणेंहि तितकेंच अशास्त्रीय व घातक असतें. ॲरिस्टॉटलचीं तत्त्वें अबाधित मानून तीं शेक्सपिअरच्या काळातील वाङ्मयाला लावणें हें जितकें चूक तितकेंच आजचीं तत्त्वें मागच्या काळातील वाङ्मयाला लावून त्याची योग्यता ठरविणें हेंही चूक! कारण, ज्या काळात वाङ्मय तयार होतें त्या काळीं प्रचलित असलेल्या सर्वमान्य कल्पनांचा आधार घेऊनच थोर लेखक आपलें वाङ्मय लिहीत असतो हें तर मान्य केलेंच पाहिजे. जर गतकालातील अशा एखाद्या लेखकाला बराच काळपर्यंत स्पृहणीय लोकप्रियता मिळालेली असली तर त्याच्या वाङ्मयात लोकरुचीला आकृष्ट करण्याचें काहींतरी सामर्थ्य असलें पाहिजे हें निर्विवाद आहे. पण, तो विशिष्ट काळ बदलल्याबरोबर लोकांची अभिरुचि बदलते, वाङ्मयविषयक कल्पना बदलतात व बदललेल्या अभिरुचीप्रमाणे व कल्पनाप्रमाणें तें पूर्वकालीन वाङ्मय निकृष्ट, किंबहुना दूषणीय वाटू लागतं. काल बदलला कीं अनेक रूढ कल्पना नष्ट होऊन अभिनव कल्पना त्याचे स्थान घेतात हें मान्य आहे. पण या अभिनव कल्पनांचा टीकाकारानें जो उपयोग करावयाचा असतो तो नव्या वाङ्मयाच्या बाबतींत, जुन्या वाङ्मयाच्या बाबतींत मुळींच नाहीं आणि टीकाकार नेमका याच ठिकाणीं प्रमाद करतो. तीनशें वर्षापूर्वी होऊन गेलेल्या लेखकाच्या वाङ्मयाला आजच्या घटकेला प्रचलित असलेले निकष लावून त्याची परीक्षा करणें हें योग्य कसें ठरेल? कारण, तीनशें वर्षांपूर्वींचीं तत्त्वें वेगळीं व आजचीं वेगळीं. वाङ्मयांतील ज्या प्रवृत्ति तेव्हा

लोकांना अत्यंत प्रिय वाटत असतील त्याचा आज लोक तिरस्कार करीत असण्याचा संभव आहे. म्हणून या बाबतींत टीकाकारानें ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब केला तर हा प्रमाद बराचसा कमी होईल यांत मुळींच शंका नाहीं. समासांचें प्राचुर्य, व प्रदीर्घ वाक्यें इत्यादि कल्पना आज अमान्य असतील, पण बाणभट्टाच्या काळीं तर 'ओजः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य लक्षणम्' अशीच गद्याविषयीं कल्पना होती. त्या कल्पनेप्रमाणें बाणाच्या कादंबरींत समासभूयस्त्व असलें तर तो *त्या काळीं प्रचलित असलेल्या विचाराचा दोष आहे, बाणाचा* नव्हे. त्या काळांतील रूढ विचाराचा पगडा त्याच्या मनावर असला तर त्यांत आश्चर्य नाहीं. येवढ्यासाठीं, 'बाणाच्या लेखनांतील प्रदीर्घ वाक्यें व समास-प्राचुर्य अर्वाचीन विचारांना मान्य नाहीं' इतकें फार तर टीकाकाराला म्हणतां येईल, पण 'बाण लांब लांब समास वापरतो म्हणून तो निकृष्ट लेखक आहे' असें म्हणणें बालिश ठरेल. त्या त्या कालांतील गरजाप्रमाणें व विचारसरणी-प्रमाणें वाङ्मयाच्या बाबतींतील कल्पना समत होत असतात. म्हणून त्या कल्पना *कोणत्या होत्या याचें शक्य तितकें ज्ञान करून घेतलें* तर आजच्या टीकाकारा कडून गतकालांतील लेखकावर अन्याय होणार नाहीं. या बाबतींत एलिझबेथ ड्यू या बाईचे उद्गार मननीय आहेत—" Each age in turn revalues works of art according to its own needs and the quality of its outlook."§ हें जर खरें असेल तर गतकालांतील लेखकाच्या वेळची परिस्थिति, म्हणजेच तत्कालीं रूढ असलेल्या वाङ्मयविषयक प्रणाली विचारांत घेऊन मगच टीकाकारानें त्याच्यावर टीका करण्यास प्रवृत्त व्हावें. आणि ऐति-हासिक पद्धतीचा *अवलंब केल्यावाचून हें जमावयाचें नाहीं. गतकालांतील* लेखकाविषयीं मतें मांडतांना टीकाकारानें बराच वेळ थांबावें व सूक्ष्म विचार करावा. प्रत्येक टीकाकाराचे कांहीं पूर्वग्रह असतात व त्याची अभिरुचि विशिष्ट प्रकारची असते. म्हणून वाङ्मयाकडे पाहतांना टीकाकाराचे हे पूर्वग्रह आड येणार हें उघड आहे गतकालांतील प्रत्येक कवि अर्वाचीन टीकाकाराला मना-

§ *Enjoyment of Literature, p 220*

पासून आवडेल असें मुळींच नाहीं. एखाद्या वेळीं असेंहि होतें कीं, काव्य खरोखरच सुंदर असतें व टीकाकारहि ज्ञाता असतो; पण रुचीचें वैचित्र्य असें कांहीं असतें कीं त्याला तें काव्य आवडत नाहीं. " नासौ न काम्यो, न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा, भिन्नरुचिर्हि लोक: ।" हें कालिदासाचें वचन सर्वत्र लागू पडतें. रुचिवैचित्र्य असल्यामुळें एखादा जुना कवि अर्वाचीनाला आवडलाच पाहिजे असें कोणीहि म्हणणार नाहीं. पण टीकाकाराचें एक कर्तव्य अजून उरतें. तें हें कीं, कवी ज्या काळांतील होता त्या काळाचा अभ्यास करून मग त्यानें आपला निर्णय बनवावा. टी. एस्. एलियटनें दिलेला पुढील इषारा प्रत्येक टीकाकारानें सदैव मनांत वागवावा. Every generation has a new point of view. and is self-conscious in the critic; his work is twofold, to interpret the past to the present, and to judge the present in the light of the past."§ गतकालाचें मर्म टीकाकाराला ज्ञात होणें व उदार वृत्तीनें त्यानें मागच्या वाङ्मयाचें परीक्षण करणें ही गोष्ट कठीण असली तरी अशक्य खास नव्हे!

ऐतिहासिक पद्धतीचें हें असें स्वरूप आहे. टीकेमध्यें जे अनेक दोष व्यक्तिगत पूर्वग्रहामुळें निर्माण होत असतात त्यांच्यापैकीं बरेच दोष टीकाकाराचें मन अनेक परंपरांचा व विचारांचा स्वीकार करण्यास समर्थ झालें तरच नष्ट होण्याची थोडी तरी आशा आहे. आणि याबाबतींत ऐतिहासिक पद्धतीचें टीकाकाराला फार मोठें साहाय्य होईल. वाङ्मयाचा इतिहास लिहिणाऱ्याचें तर या ऐतिहासिक दृष्टीच्या अभावीं दरक्षणीं अडेल. ऐतिहासिक घटनांत संगति निर्माण करून त्या घटनांच्या आधारें वाङ्मयातील विविध प्रणालींचा कार्यकारणभाव दाखविणें हें वाङ्मयाचा इतिहास लिहिणाराचें सर्वांत महत्त्वाचें कार्य होय. तें कार्य जर त्याला साध्य करून घेतां आलें नाहीं तर तो वाङ्मयाचा 'शास्त्रीय' या पदवीला पात्र होणारा इतिहास न ठरतां केवळ वाङ्मयीन उताऱ्यांची व लेखकांच्या जीवनांतील फुटकळ माहितीची जंत्री ठरेल अशी भीति वाटते.

§ *Tradition and Experiment*, p 198.

पण वाङ्मयाच्या इतिहासकारानें जन्नी लिहिण्याचें ध्येय डोळ्यापुढें ठेवता कामा नये. कालाचा महिमा फार मोठा असतो हें सदैव ध्यानात बाळगून त्या कालाचे दूरगामी परिणाम त्या त्या प्रसगीं वाङ्मयावर कशा प्रकारें होत गेले आहेत हें त्यानें स्पष्ट करावयास पाहिजे. विशिष्ट काळीं विशिष्ट वाङ्मयप्रकार जनमताला का प्रिय वाटत असत याचीं कारणें त्यानें शोधून काढलीं पाहिजेत. आज ते प्रकार लोकाच्या अभिरुचीला मानवत नसले तरी एका काळीं ते का प्रिय होते व त्याचीं रूपातरें का व कशीं होत गेलीं याचीं कारणें त्याला सागता आलीं पाहिजेत इतिहास व वाङ्मय याचा हा असा निकटचा सबध आहे. कवि केवळ स्वत च्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जोरावर एखादी उत्कृष्ट कलाकृति निर्मीत असतो, भोंवतालच्या परिस्थितीवर पूर्णपणें मात करून तो आपली प्रतिमा स्वतत्रपणें आविष्कृत करीत असतो हें मत 'काव्य हें केवळ परिस्थितीवर अवलबून असतें, अन्य कोणत्याहि गोष्टीचा त्याच्यावर प्रभाव चालू शकत नाहीं' या मताइतकेंच अतिरेकी आहे कवीच्या भोंवतालीं जी विविध परिस्थिति असते तिच्यातील अनेक उत्कृष्ट (व निकृष्टहि) गोष्टींचा त्याच्या काव्यावर साकल्येंकरून परिणाम होत असतो हें विसरता कामा नये. प्रख्यात इग्लिश इतिहासकार जेम्स फ्राउड यानें आपल्या इग्लडच्या इतिहासातील पहिल्या प्रकरणात सोळाव्या शतकातील इग्लडच्या सामाजिक परिस्थितीचें वर्णन करीत असता इतिहास व वाङ्मय याच्या दृढ सबधाविषयीं पुढील उद्गार काढले आहेत—

"We allow ourselves to think of Shakespeare or of Raphael or of Phidias, as having accomplished their work by the power of their own individual genius, but greatness like theirs is never more than the highest degree of an excellence which prevails widely round it, and forms the environment in which it grows No single mind in single contact with the facts of nature could have created out of itself a Pallas, a Madonna or a Lear, such vast conceptions are the growth of ages, the creations of a nation's

Spirit; and artist and poet, filled full with the power of that spirit, have but given them form, and nothing more than form."¶ राम, कृष्ण, भीष्म, विदुर, युधिष्ठिर इत्यादि व्यक्ति निर्माण करणाऱ्या प्रतिभेवर कालाचे अनंत संस्कार झाले असले पाहिजेत हें सांगण्याची जरूर नाहीं. कालाच्या ओघांत इतस्ततः वाहत जाणाऱ्या विशाल कल्पनांना त्या महाकवींनीं आकार प्राप्त करून दिला. अनेक पिढ्यांच्या उत्कृष्ट संस्कारांचा परिपाक म्हणजेच रामायणासारखीं महाकाव्यें. कवि कितीहि प्रतिभाशाली असला तरी संस्कारांवाचून पाऊलहि टाकणें त्याला शक्य नाहीं.

वाङ्मयावर होणाऱ्या या अनेकविध प्रभावांची टीकाकारानें जाणीव करून घ्यावी. गतकालातील वाङ्मयाची परीक्षा करीत असतां त्या काळांतील प्रचलित कल्पनांचें योग्य ज्ञान जर त्याला झालें असेल तर त्या कवीच्या हेतूंचें आविष्करण त्याच्याच प्रवृत्तींच्या द्वारें त्याला करितां येईल आणि स्वतःच्या काळांतील विचार व स्वतःचे पूर्वग्रह प्राचीन कवींवर लादण्याचा त्याच्यावर प्रसंग येणार नाहीं. प्राचीन अथवा नुकत्याच होऊन गेलेल्या कवींचा खरा अभ्यास व्हावा असें टीकाकारास प्रामाणिकपणें वाटत असेल तर ऐतिहासिक पद्धतीनेंच हें काम त्याला करावयास पाहिजे. या योगे जी उदारवृत्ति त्याच्या ठिकाणीं निर्माण होईल त्या वृत्तीच्या आधारें त्याला मागील कवींचें हृद्गत वर्णितां येईल, त्यांच्या काव्याचें मर्म वाचकांस प्रतीत करून देतां येईल व चालू काळांत त्याज्य ठरलेल्या परंतु मागील काळात स्वीकार्य ठरलेल्या अनेक प्रवृत्तींची उपपत्ति लावून दाखवितां येईल. जॉन ड्यूई या पद्धतीचें महत्त्व वर्णितांना म्हणतो— "It is only thus that we can hope to understand what it was that the authors or makers of art intended to express, and to interpret this intention in the light of *their* interests and cultural background."¶ निर्णय देणें हें जर टीकेचें कार्य असेल तर ऐतिहासिक ज्ञानाच्या अभावीं दिलेला निर्णय टीकाशास्त्राच्या दृष्टीनें एकांगी ठरल्यावाचून राहणार नाहीं.

¶ *History of England (Macmillan), Chapter I, p. 62.*

¶ *The Arts and the Art of Criticism, p. 370...*

पूर्ण ओळख पटली कीं लगेच त्याच्या भावनाविष्काराच्या अथवा भाषाशैलीच्या रहस्याचा उलगडा होतो. उदाहरणार्थ, बुद्धिप्राधान्य हें गडकऱ्यांच्या व्यक्तित्वातील वैशिष्टय आहे. या वैशिष्टयामुळेंच त्यांच्या वाङ्मयांत सर्वत्र बुद्धिवादाचा विलक्षण प्रभाव दिसून येतो. त्यांच्या अत्यंत मार्मिक आणि बौद्धिक कोटया या बुद्धिप्राधान्याच्याच पोटीं निर्माण झाल्या यांत शंकाच नाहीं. गडकऱ्याच्या बहुतेक सर्व नाटकातील बुद्धिवादाचें मूळ त्यांच्या या बुद्धिप्रधान व्यक्तित्वात आढळेल.

लेखकाच्या व्यक्तित्वाचा आविष्कार अशाप्रकारें वाङ्मयांत होत असल्यामुळें त्याच्या जीवनांतील विविध घटनांचा परिचय झाला तर त्याच्या भावनाचा आविष्कार अमुक प्रकारेंच कां झाला तें सांगता येणें शक्य होईल. गडकऱ्यांच्या अनेक कवितांमध्यें दिसून येणाऱ्या प्रेमभंगाचें व निराशेचें मूळ त्यांच्या स्वतःच्या जीवनात आढळेल. "काळोखाच्या जगामधें या। मृत आशांच्या चितांवरुनि या। पिशाच माझें भटकत आहे। शांति नसेचि तया॥" असे आर्त उद्गार काढणाऱ्या केशवसुतांचें जीवन अनेक विवंचनांनीं डागळलेलें होतें. "काळोखाची रजनी होती, हृदयीं भरल्या होत्या खती" या पंक्तींमधून जी दारुण वंचना प्रतीत होवे तीं केशवसुतांनीं स्वतः अनुभविलेली होती. कवीच्या जीवनाची जर अशावेळीं आपणांस माहिती असली तर इतकी खिन्नता याच्या काव्यांत कां निर्माण झाली याचा सहज उलगडा होईल.

एखाद्या पुस्तकांतील कांहीं गोष्टींबद्दल वाचकांस व टीकाकारांस तिरस्कार वाटत असतो. या तिरस्काराचें पर्यवसान पुस्तकाच्या लेखकाविषयींच तिरस्काराची भावना उत्पन्न होण्यांत होत असतें. अशा तिरस्काराला नेहमींच सबळ कारण देता येईल असे मुळींच नाहीं. पण त्या लेखकाच्या जीवनाची यथार्थ माहिती झाली तर तो तिरस्कार समर्थनीय ठरतो. विंचेस्टरनें यासाठीं स्टर्न या कादंबरीकाराचें उदाहरण दिलें आहे. स्टर्ननें आपल्या कादंबरींत केलेला भावनाविष्कार हा नेहमीं दांभिक, उसना व वरकरणीं वाटतो अशी

जीवनाचा साक्षात्कार लेखक आपल्या लेखनात करीत नसतो. असे त्यानें केलें तर तें लिखाण 'आत्मचरित' या सदरात घालावें लागेल. आपल्या जीवनातील काहीं निवडक अनुभव लेखक आविष्कृत करीत असतो. म्हणून विंचेस्टरचें म्हणणें असें कीं, लेखकाच्या जीवनाच्या माहितीच्या आधारानें त्याच्या लेखनाविषयीं अनुमान बांधण्यापेक्षा लेखनावरून लेखकाच्या जीवनाविषयीं अनुमान बांधणें ही गोष्ट अधिक चांगली व न्याय्य असते. हें उदाहरणानें स्पष्ट करतों. टीकाकाराला ज्या राजकीय अथवा सामाजिक पंथाचा मनापासून तिटकारा वाटत असेल त्या पंथातील लेखकानें लिहिलेल्या पुस्तकाविषयीं टीकाकाराचें मन प्रथमपासून कलुषित झालेलें असतें. त्याचा राग, खरें म्हणावयाचें तर, मागसावर असतो. पण माणसावरील राग तो त्याच्या पुस्तकावर काढीत असतो. पुस्तकाचे वाभाडे काढावयाचे असें जणु त्यानें लेखकाचें नांव कळल्याबरोबर मनाशीं ठरविलेलें असतें. याठिकाणीं क्षणभर असें वाटतें कीं, लेखकाचें नाव जर कळलें नसतें तर टीकाकारानें त्या पुस्तकाविषयीं अधिक उदारवृत्ति खास दाखविली असती. लेखकाच्या मताशीं व संप्रदायाशीं पराकाष्ठेचा विरोध असता हि तिकडे लक्ष न देता व पुस्तकाविषयीं कलुषित मन करून न घेता त्याचें उदारमनानें परीक्षण करणारे टीकाकार फारच थोडे असतात. राजकीय पंथामधील व सामाजिक पंथामधील विरोध प्रसगीं भारीच कडवा होण्याचा संभव असल्यामुळें प्रतिपक्ष्याची प्रथमपासून माहिती असते या एकाच गोष्टीमुळें टीकाकार एखाद्या पुस्तकावर विनाकारणच तुटून पडत असतो. हें काहीं तरी बरें. पण केवळ खाजगी कारणामुळें लेखकाशीं काहीं हेवादावा असला आणि टीकाकाराला लेखकाचें खाजगी जीवन बरेंचसें माहीत असलें तर पुस्तकाचा खरा विचार बाजूलाच राहतो व लेखकाच्या खाजगी जीवनातील लक्तरें चव्हाट्यावर धुतलीं जातात.

उलटपक्षीं, लेखनात प्रकट झालेल्या प्रवृत्तींच्या आधारें लेखकाच्या वैयक्तिक जीवनाविषयीं अनुमान करण्यांत वर वर्णिलेला प्रकार फारसा होत नाहीं. कादंबरीत केवळ भोगलोलुप व्यक्ति निर्माण करून त्याच्याद्वारें भोगलालसेचें प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष समर्थन करणाऱ्या लेखकाचीं जीवनविषयक मूल्यें तींच'

किंवा त्याच प्रकारची असली पाहिजेत असें अनुमान बांधणें सहसा धोक्याचें नसतें. कारण लेखकाच्या मनोवृत्तींचा कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपात त्याच्या लेखनात आविष्कार होणें अपरिहार्य असते. सर्वस्वाचा त्याग करणाऱ्या उदारचरित पुरुषाचें वा स्त्रीचें चित्र कादंबरींत वा नाटकात रेखाटणाऱ्या लेखकाची स्वत:ची मनोवृत्ति त्यागमय असली पाहिजे असे अनुमान खोटें ठरण्याची फारशी भीति नाहीं उदारचरित, त्यागी व ध्येयशील व्यक्ति कादंबरींत निर्माण करणारा मनुष्य स्वत:हि उदारचरित व ध्येयशील असतो. म्हणून लेखनावरून व त्यात आविष्कृत झालेल्या अनेक प्रवृत्तींवरून लेखकाच्या जीवनविषयक मूल्यासंबंधीं कल्पना करणें अनुचित होण्याचा फारसा संभव नाहीं तात्पर्य, लेखनावरून लेखकाच्या जीवनाविषयीं अनुमान बांधणें ही गोष्ट जीवनावरून लेखनाविषयीं अनुमान बांधण्यापेक्षा निश्चित अधिक चांगली होय.

वरील विवेचनाचा निष्कर्ष असा कीं, कोणत्याहि वाङ्मयकृतीचें यथायोग्य रसग्रहण अभिप्रेत असेल तर लेखकाच्या जीवनाची आवश्यक असेल तेवढी माहिती मिळविणें टीकाकाराच्या दृष्टीनें हितकर असतें. ज्या विशिष्ट गुणामुळें लेखक मोठ्या योग्यतेला चढला त्या गुणाची जाणीव होण्यासाठीं लेखकाच्या व्यक्तित्वाचा परिचय उपकारक ठरतो व लेखकाच्या जीवनाची माहिती करून घेणें यासाठीं आवश्यक असतें. लेखकाच्या जीवनाची माहिती झाली असता कोणता फायदा होतो हें पहावयाचें असेल तर चार्लस् लॅमचे निबंध वाचावेत लॅमनें आपल्या जीवनातील विविध अनुभवाचा अत्यंत प्रामाणिकपणें व हळुवारपणें या निबंधात रसात्मक आविष्कार केला आहे, लॅमच्या उदास व दु:खी जीवनाची माहिती झाल्यानंतर त्याच्या निबंधातील मर्म प्रतीत होण्यास फार मोठी मदत होते.

परंतु लेखकाच्या जीवनाचा परिचय करून घेण्याची ही प्रवृत्ति चांगली असली तरी अनेक वेळा या प्रवृत्तीचा अतिरेक कसा होतो हें मागें दाखविलेंच आहे. ज्या लेखकाचें पुस्तक आपणास आवडलें असेल त्याच्या जीवनाची

माहिती करून घेण्याची इच्छा होणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे. परंतु त्याच्या पुस्तकाचें मोठेंपण ठरवीत असतां त्याच्या स्वतःविषयींच्या गोष्टींना अवास्तव महत्त्व देणें उचित नाहीं. लेखकाचें जीवन उदात्त असलें, तो पराकाष्ठेचा ध्येयशील असला म्हणजे त्याचें वाङ्मय त्याच्या इतकेंच उदात्त व श्रेष्ठ ठरेल अशी कल्पना करून घेणें बरोबर नाहीं. त्याचप्रमाणें लेखकानें केलेल्या अथवा न केलेल्या गोष्टींच्या विचारानें आपलें मत त्याच्या पुस्तकाविषयीं अगोदरच दूषित करून घेणें हेंहि बरोबर नाहीं.

पद्धतींचें महत्त्व

निर्णय देणें हेंच टीकाकारांचें एकमेव कार्य जोंपर्यंत मानलें जात होतें तोंपर्यंत पुस्तकावर बरा किंवा वाईट शेरा मारला कीं आपलें कर्तव्य संपलें असा टीकाकारांस विश्वास वाटत असे. टीका करणें हें त्यांच्या दृष्टीनें बरेंचसें सोपें असे. प्राचीन साहित्यशास्त्रकारांनीं प्रणीत केलेल्या तत्त्वांच्या निकषावर कोणतीहि वाङ्मयकृति तपासून पहावयाची व त्या तत्त्वांबरहुकूम ती असली तर तिच्याविषयीं स्तुतीचे उद्गार काढावयाचे व प्राचीन तत्त्वाविरुद्ध असलेल्या गोष्टी जर त्या वाङ्मयकृतींत असल्या तर तिची हेटाळणी करावयाची असा त्यांचा सरळ मार्ग असे. कांहीं टीकाकारांनीं तुलनापद्धतीचा उपयोग करून स्वतःच कांहीं मामुली निकष शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला. तुलनापद्धतीचा उपयोग इंग्लिश टीकावाङ्मयांत प्रथम ड्रायडननें केला. त्याच्या काळीं ऐतिहासिक पद्धति बाल्यावस्थेंत होती. या दोन पद्धतींचा समन्वय कसा करावा हें टीकाकारांना बरेच दिवस समजलें नाहीं.

टीका हें साध्य असून पद्धति केवळ साधनभूत होत. तेव्हां त्यांचा फारसा बडिवार माजविण्याचें कारण काय असा आक्षेप येण्याचा संभव आहे. या आक्षेपाला उत्तर असें कीं, टीकेचें सर्वसंमत झालेलें उद्दिष्ट प्राप्त करून घेण्यासाठीं या पद्धतींचा फार मोठा उपयोग होण्यासारखा आहे. आतां, वाङ्मयीन टीकेचें अंतिम उद्दिष्ट कोणतें? मानवी विकारविचारांचें मर्म उकलून दाखविणें, आध्यात्मिक विचाराची वाढ आणि सूक्ष्म रूपांतरें कसकशीं होत गेलीं हें स्पष्ट

करणें, विवेकबुद्धींत व कल्पनाशक्तींत ग्राह्य परिस्थितीचें आकलन करून तिचें आविष्करण करण्याचें केवढें मोठें सामर्थ्य आहे हें दाखविणें ही जर टीकेचीं कार्यें¶ मानिलीं तर तीं कार्ये साधण्यासाठीं तुलनापद्धति, ऐतिहासिक पद्धति व चरित्रपद्धति या तीनहि पद्धतींचा कमीअधिक प्रमाणात निश्चितपणे उपयोग होईल हें या पद्धतींच्या स्वरूपाचें जें वर्णन मागें केलें आहे त्यावरून सहज दिसून येईल. एखाद्या पुस्तकाविषयीं अथवा लेखकाविषयीं निर्णय देण्याच्या कार्यापेक्षा उपर्युक्त कार्ये फार भिन्न असल्यामुळें पद्धतींचा यथोचित स्वीकार करणें अपरिहार्य ठरत तुलनापद्धति, किंवा ऐतिहासिक पद्धति, याचा अवलंब जर मुळींच केला नाही तर विवेकपूर्ण निर्णय देणें पराकाष्ठेच दुर्घट होऊन बसेल निर्णय देऊ इच्छिणाऱ्या टीकाकाराला काहीं मूल्यें ज्ञात असलीच पाहिजेत मूल्याच्या किंवा कोणत्या तरी प्रकारच्या निकषाच्या अभावीं निर्णय तरी कशाच्या आधारानें देणार ? वास्तव, पद्धतींचा अवलंब मुळींच करावयाचा नाहीं असे टीकाकारानें ठरविलें तर त्याच्यापुढें दोनच संभाव्य मार्ग उरतात. (१) कोणतीं तरी तत्त्वें अबाधित व शाश्वत मानणें किंवा (२) स्वतःला वाटेल त्याप्रमाणें, मन पूत निर्णय देणें. डॉ. जॉन्सननें पहिला पथ स्वीकारला आणि जेफ्रे कपूतील टीकाकारानीं दुसरा पथ स्वीकारला. या दोन्ही पथातील लोकानीं टीका करीत असता कोणते अक्षम्य प्रमाद केले हें लवकरच पहावयाचें आहे हे दोनहि टीकाप्रकार त्याज्य ठरल्यामुळें नवीन टीकाकाराना आस्वादपद्धतीचा व ऐतिहासिक पद्धतीचा स्वीकार करणें भाग पडलें व टीकाशास्त्राच्या प्रगतीच्या दृष्टीनें ही गोष्ट योग्यच झाली.

आस्वादक टीका

कलाकृतींत कलावताच्या कलेचा जो आविष्कार झाला असेल त्या आविष्काराचें स्वरुप सहृदयतेनें समजावून घेण्याचा प्रयत्न करणें हें आस्वादक

¶ English Literary Criticism, Intro, P. 80

टीकेचें प्रधान कार्य होय.कलावताची कला ही निर्मिति मानली तर सहृदयतेनें केलेल्या अशा प्रकारच्या टीकेस 'पुनर्निर्मिति' (re-creation) म्हणावयास हरकत नाही.

आस्वादक टीकेचें मुख्य कार्य असें कीं, काव्यात इतस्ततः विखुरलेल्या ज्या कल्पना असतील त्याच्याशीं संबद्ध असलेल्या इतर कल्पनाचें ज्ञान तिनें वाचकास करून द्यावें याच कल्पनाना सहचारी कल्पना (associations) म्हणतात. याचें ज्ञान वाचकास करून द्यावयाचें असेल तर स्वतः टीकाकाराला काव्यातील 'ध्वनि' अथवा 'व्यंजना' (suggestion) या कल्पनाचा चागला परिचय असला पाहिजे. मेघदूतासारख्या काव्याचें उदाहरण घेऊ. कवीनें वापरलेल्या प्रत्येक शब्दाशीं निगडित असलेल्या सहचारी कल्पनाना शब्दाच्या व्यग्य अर्थाची जोड मिळाली असून नादमाधुर्यहि निर्माण झालें असल्यामुळें मेघदूत अथवा कुब्लाखान यासारखीं काव्यें मनोज्ञ ठरतात. कवीच्या मनांत अभिप्रेत असलेलीं चित्रें एखाद्या विशिष्ट शब्दाच्या अथवा शब्दसमूहाच्या योगानें वाचकाच्या डोळ्यासमोर उभीं राहतात याचें कारण त्या शब्दाभोवतीं व्यंजना व सहचारी कल्पना याचें रुचिर जाळें विणलेलें असतें. आस्वादक टीकाकाराला या व्यंजनाचा व सहचारी कल्पनाचा परिचय वाचकाना करून देता आला पाहिजे. एखादें काव्य सहृदयतेनें कसें वाचावें हें टीकाकारानें *वाचकास शिकवावें यासाठीं वाचकाची जी पूर्वतयारी असावयास पाहिजे* ती टीकाकारानेंच करून द्यावी. या पूर्वतयारीला ई. ई. केलेट relevant information असे नाव देतो. कवी जें सागतो तें समजण्यासाठीं व सहानुभूतीनें व रसिकतेनें *त्याच्या काव्याचा विचार वाचकास करता यावा यासाठीं ही* पूर्वतयारी अत्यत अपरिहार्य आहे. कवीचा उद्देश काय आहे व तो सफल करण्यासाठीं त्यानें कोणतीं साधनें वापरलीं आहेत हें कळण्यासाठीं या पूर्वतयारीचा उपयोग होतो.* तात्पर्य असें कीं,वाचकानें पूर्वी काव्य वाचलें असलें तरी प्रथम

* "In order that our minds may be in the duly receptive condition, he prepares us by relevant information, not merely for recognising the author's general aim, but for viewing aright the means he has chosen to accomplish it"—*Fashion in Literature*, p 94

वाचनाच्या वेळीं ज्या गोष्टी त्याच्या लक्षातहि आल्या नसतील त्या गोष्टी टीकाकारानें त्याच्या नजरेस आणून दिल्या म्हणजेच टीकाकाराचें कर्तव्य पार पडलें असे म्हणता येईल. या गोष्टी कोणत्या ? वृत्ताची उत्कृष्ट निवड, लयबद्धता, नादमाधुर्य, शब्दयोजनेंतील चातुर्य, रचनाकौशल्य या त्या गोष्टी होत. काव्य वाचूनहि या गोष्टी वाचकाच्या लक्षात आल्या नसतील तर टीकाकाराच्या मदतीनें हें त्याला करता आलें पाहिजे, त्याला तें काव्य अधिक जाणतेपणानें वाचता आलें पाहिजे, त्याच्या मनोविकाराना ज्ञानाची जोड मिळाली पाहिजे. याचा अर्थ असा कीं, टीकाकाराच्या मदतीनें वाचकाला काव्यातील मर्म जाणून घेता आलें पाहिजे,व त्याचा आस्वाद अधिक चागल्या प्रकारें घेता आला पाहिजे ¶

मॅथ्यू आर्नोल्डच्या मतें, रसग्रहण करणें हेंच टीकेचें उद्दिष्ट होय. कवीच्या व्यक्तित्वाची ज्याशोगें ओळख होईल असा सर्व गोष्टी टीकाकारानें स्पष्ट कराव्या, म्हणजेच, कवीच्या काव्याचा विवेकपूर्वक व आस्वादपूर्वक अभ्यास व्हावा एतदर्थ जी माहिती आवश्यक असेल ती सर्व टीकाकारानें पुरवावी. ज्या परिस्थितींत काव्य निर्माण झालें ती परिस्थिति, काव्य लिहिताना कवीच्या मनात असलेला उद्देश व या दो ही गोष्टींचा व काव्यातील गुणदोषाचा सबंध इत्यादि गोष्टींचें विवेचन टीकाकारानें केलें तर त्या काव्याचा आस्वाद घेणें वाचकाला सुलभ होईल ● कवीच्या भावनाशीं आणि विचाराशीं

¶ टी. एम् ग्रीनचें एतद्विषयक मत पुढीलप्रमाण आहे—"The special task of recreative criticism is that of apprehending imaginatively, through sensitive artistic response what the artist has actually succeeded in expressing in a specific work of art."—*The Arts and the Art of Criticism*, p 370

● आर्नोल्डच्या म्हणण्याचा वोमफोल्डन पुढीलप्रमाणें अनुवाद केला आहे. "To gather up all the facts which are of use as indicating the special conditions of the author's personality, and the special motives of his work and then of tracing the connection between these conditions and the excellences or defects which characterize his work"—*Judgment in Literature*, p 48

पूर्णपणें समरस होता आलें तरच त्याच्या कृतीवें सहृदयतेनें आस्वादन करणें शक्य होईल. 'हें चांगलें,' 'तें वाईट' 'अमुक रद्दी,' 'तमुक टाकाऊ' असे भराभर शेरे न मारता कविर्तेतील रहस्य उकलून दाखवून तिच्यांतील सौंदर्याचें परिशीलन करावयाचें हेंच टीकेचें एकमेव कार्य होय असें या रसास्वादक टीकाकाराच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे.

कवीचा आशय स्पष्ट करणें व त्यानें अपूर्ण ठेविलेल्या कल्पना त्याच्याच पद्धतीनें *पूर्ण करून दाखविणें हेंच टीकेचें ध्येय मानल्यामुळें व टीका* (Criticism) या शब्दाशीं संबद्ध असलेला 'निर्णय' (Judgment) हा अर्थ न मानवल्यामुळेंॡ वॉल्टर पेटरनें आपल्या टीकांना 'आस्वाद' (Appreciations) असें सार्थ नाव दिलें व ऑस्कर वाइल्डनें Interpretations हा शब्द पतकरला. या बाबतींत पेटरची कामगिरी फारच मोलाची आहे. एखाद्या कवितेचा अथवा चित्राचा स्वतःवर झालेला परिणाम वाचकाला प्रतीत करून देण्याचें काम तर त्यानें केलेंच, पण याशिवाय कवीनें कल्पना शक्तीनें निर्मिलेल्या जगाची त्यानें वाचकांना साक्षात् ओळख पटविली.*

पेटरच्या मतें कोणत्याहि कृतींतील कलात्मक रचना (Architectural conception) ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे. याच्या जोडीला एकत्व (unity) विचारात घेतलें म्हणजे काव्याचें यथार्थ रसग्रहण झालें. काव्याची बांधणी कशी करावयाची याची कल्पना कवीच्या मनात प्रथम पासूनच अगदीं स्पष्ट असली पाहिजे, व पूर्ण झालेलें काव्य साकल्यें करून कसें दिसेल याचा *विचार त्यानें अगोदरच केला असला तर 'अनेकतेंतील एकत्व'* (Unity in diversity) साध्य झालें असें म्हणता येईल.

ॡ Criticism हा शब्द krinein या ग्रीक धातूपासून आला असून त्याचा अर्थ 'निर्णय देणें' असा आहे.

* धी ई व्हान म्हणतो—"It is an attempt .... of surprising power and sutlety to reproduce not merely the effect of a single poet or picture, but the imaginative atmosphere, the spiritual individuality of the artist"—*English Literary Criticism Intro p. 100*

कलाकृतीविषयीं टीकाकारानें जे प्रश्न विचारावेत असें कोलरिजचें म्हणणें आहे ते प्रश्न वर दिलेल्या पेटरच्या विवेचनाशीं बहुशीं जुळणारेच आहेतः– (१) कलाकृतीची सुस्पष्ट कल्पना कलावंताच्या मनात प्रथमपासून होती काय? (२) कलावंताची आपल्या कलाकृतीविषयींची प्राथमिक कल्पना योग्य होती काय? म्हणजेच, त्या कल्पनेला कलात्मक स्वरूप देण्याची शक्यता होती काय? कलाकृतींतील रचनाकौशल्य काव्याच्या मूलभूत तत्त्वाना धरून आहे काय?

कलाकृतीविषयीं असे प्रश्न विचारणें याचाच अर्थ टीकाकारापेक्षा कवींचें महत्त्व निःसशय अधिक मानणें होय. मग टीकाकाराचें कार्य कोणतें? कवीच्या भावनांशीं पूर्ण समरस होणें हेंच त्याचें कार्य असें यावर कोलरिजचें उत्तर आहे. "He should take upon himself what he may conceive to be the *essential temperament* of the poet."

कविप्रतिभेविषयीं व काव्याच्या स्वरूपाविषयींच असे सूक्ष्म मूलभूत प्रश्न निर्माण करून व कवीच्या भावनाशीं समरस होऊन केलेली टीका 'पुन निर्मिति' (re-creation) या पदवीला खचित पात्र होईल अशा निर्मितीला कार्लाइलनें 'काव्यमय टीका' असें सार्थ नाव दिलें आहे. अशा टीका अगदीं दुर्मिळ असतात हें मात्र खरें. कारण, कवींच्या मनात ज्या भावना निर्माण झाल्या असतील व त्याच्या प्रतिभाचक्षूनें जीं दृश्यें अवलोकिलीं असतील त्याची वाचकास पुनः प्रतीति प्राप्त करून देणें व काव्यनिर्मितीच्या वेळीं कवीला जो आनद प्राप्त झाला असेल त्याच प्रकारचा आनद वाचकासहि प्राप्त करून देणें हें काम साधें नाहीं.¶

'पुनर्निर्मिति' या सज्ञेला पात्र होणाऱ्या या आस्वादमूलक टीकेलाच पेटरनें Imaginative Criticism असें नाव दिलें आहे. कलाकृतींतील कलात्मकतेचा प्रकर्ष आणि त्या कृतींतील सूचकतेचा गुण (Suggestive power)

¶ It is in some sort also a creative art aiming at least to *reproduce* under a different shape the existing product of the poet, painting to the intellect what already lay painted to the heart and imagination."

या दोनच गोष्टी त्याच्या मतें अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. एखाद्या चित्राचें अथवा वाङ्मयकृतीचें समीक्षण करीत असतां कलावंताच्या भावनांशीं व प्रवृत्तींशीं तादात्म्य पावून टीकाकार जें कांहीं लिहीत असतो तें मूळ कलाकृती इतकेंच स्वतंत्र व अभिजात मानावयास हरकत नाहीं. अशी टीका एक प्रकारें नवीन रचनाच समजावी.

टीका ही एक कला आहे असें ज्यांचें मत आहे त्याच्या दृष्टीनें वर वर्णिलेली काव्यमय टीका अथवा 'निर्माणक' टीका कोणत्याहि स्वतंत्र ललित कृतीइतकीच उच्च मानिली पाहिजे. कवीचें काव्य अथवा शिल्पकाराची मूर्ति यांच्या बाबतींत जे निकष आपण लावूं त्यापेक्षा कमी दर्जाचे निकष निर्माणक टीकेच्या बाबतींत लावणें बरोबर नाहीं असें त्याचें म्हणणें आहे. निरनिराळ्या रंगांच्या छटा व विविध आकृति यांनीं युक्त असलेल्या इंद्रियगोचर जगताशीं अथवा भावना व विचार यांच्या अतींद्रिय सृष्टीशीं कवीचा जो संबंध असतो त्याच प्रकारचा संबंध टीकाकाराचा कलाकृतीशीं असतो असें ऑस्कर वाइल्डचें¶ प्रतिपादन आहे. पेटरच्या टीकांचें या बाबतींत उदाहरण लक्षात घेण्यासारखें आहे. कै. शिवरामपंत परांजपे यांची शाकुंतलाच्या चवथ्या अंकावरील टीका व त्यांचाच 'प्रणयिनीचा मनोभंग' हा टीकालेख यांचा उल्लेख अवश्य करावयास हवा. चित्रकाराच्या मनांत कलाकृति निर्माण करीत असतां जे विचार घोळत असतील ते विचार स्वतःच्या प्रतिभेनें आत्मसात् करून त्याच्या कृतीला पूर्णता द्यावयाची हें कार्य अशा प्रकारच्या टीकाकाराकडून होत असतें. कलाकाराची अस्पष्ट कल्पना स्पष्ट करून, व त्याच्या मानसिक अवस्थेचें स्वरूप जाणून कलाकृतीचें रामणीयक वाढविण्याचें काम ते करीत असल्यामुळें त्याच्या टीका मूळ कृतीइतक्याच अभिनव होत!

¶ "Criticism is really creative in the highest sense of the term. Criticism is, in fact both creative and independent......Indeed, I would call criticism a creation within a creation."—*The Works of Oscar Wilde*, pp. 299-300

रसास्वादाचें असे स्वरूप असल्यामुळें टीका व रसास्वाद या दोन गोष्टी परस्परा पासून मूलत:च भिन्न आहेत असें विल्सन नाइट यानें म्हटलें आहे. वस्तु गत गुणाचा विचार करणें म्हणजे टीका करणें होय. रसास्वादाला नाइटनें Interpretation ही संज्ञा दिली आहे कलाकृतीशीं पूर्णपणें समरस होणें व तिच्यातील रहस्य ओळखणें हें रसास्वादाचें कार्य असून गुणागुणाचा विचार करून निर्णय देणें हें टीकेचें कार्य होय असा त्यानें भेद मानला आहे. आस्वादक टीकाकार कलाकृतीकडे दोषैक दृष्टीनें कधींच पाहत नाहीं, तो गुणावगुणाची चर्चा करीत बसत नाहीं तर तो कलाकृति समजावून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो बाह्य गोष्टींचा विचार न करिता केवळ त्या कलाकृतींतूनच कलेचीं नियामक तत्त्वें शोधून काढण्याचा तो प्रयत्न करीत असतो टीकेचा जो व्यावहारिक अर्थ रूढ आहे तो मनात न बाळ गता आस्वादक टीकाकार कविप्रतिभेचें व काव्याचें स्वरूप जाणून घेण्याचा प्रयत्न करितो नाइटच्या म्हणण्याचा आशय असा कीं, 'निर्णय देणें' हा टीकेचा रूढ अर्थ युक्त नसून रसिकतेनें कलाकृतीचा आस्वाद घेणें हाच अर्थ ग्राह्य मानला पाहिजे. हें मान्य केल्याबरोबर 'रसास्वाद' अथवा 'रसग्रहण' येव ढेंच टीकाकाराचें कार्य ठरत कलाकृतीचें परीक्षण करून निर्णय देणें हें टीकाकाराचें कार्य नव्हे हे ओघानेंच आलें §

टीकेचें कार्यक्षेत्र अशा प्रकारें मर्यादित झाल्यामुळें टीकेच्या व टीकाका राच्या कार्याविषयीं पुढील कल्पना निर्माण झाल्या विंचेस्टरच्या मतें वाङ्मयाचें

§ *Criticism* to me suggests a process of objectifying *the work under consideration, to show in what relation* it falls short of or surpasses other similar works the dividing its good from its bad and a formal judgment as to its lasting validity *Interpretation*, on the contrary, tends to merge in the work it analyses it attempts to understand its subject in the light of the subject's own nature, employing external references only as a preliminary to understanding it avoids discussion of merits"

मूल्य ठरविणें हें टीकाकाराचें कार्य नसून वाङ्मयाचा आस्वाद घेणें हें त्याचें मुख्य कार्य होय लोवेल्च्या मतें, निर्णय देणें हें टीकेचें कार्य नसून कलाकृति समजावून घेणें हें तिचें कार्य होय. "The object of criticism is not to criticise (i e. to judge) but to understand" एडमंड गॉसच्या मतें, कलाकृतीची स्तुति करणें अथवा तिच्यातील दोष काढणें हें टीकाकाराचें काम नसून कलाकृतीचें विश्लेषण करणें हेंच त्याचें कार्य होय. "The function of the critic is not to praise or blame but to analyze" नवीन काहीं न सांगता केवळ अवलोकन करणें हेंच आधुनिक टीकाकाराचें कार्य आहे असें कोआन (Coan) चें मत आहे.

या अनेक मताचा एकत्र विचार केला असता एक गोष्ट स्पष्ट होते. ती ही कीं आस्वादक टीकाकाराच्या मतें, अवलोकन करणें, नमूद करणें, समजावून घेणें आणि फार तर विश्लेषण करणें येवढींच टीकाकाराचीं कार्यें उरतात. या पलीकडे जाऊन त्यानें कलाकृतीचें मूल्य ठरविणें, गुणदोषविवेचन करणें व निर्णय देणें इत्यादि गोष्टी करता कामा नयेत

नीतिशास्त्रांतील प्रमेयाचा विचार करीत असता प्रो फाइटनें 'कर्ता' (agent) व 'द्रष्टा' (observer) असा महत्त्वाचा भेद मानला आहे. कर्ता म्हणजे कार्याशीं समरस होणारा, प्रत्यक्ष कार्य करणारा, द्रष्टा म्हणजे नुसतें पाहणारा, कार्याशीं मुळींच समरस न होता उदासीन किंवा तटस्थ राहणारा. नीतिशास्त्रातील या सत्ताचा टी एम. ग्रीननें कलेच्या बाबतींत अतिदेश केला आहे. काव्याचें समीक्षण करीत असता टीकाकारानें कर्त्याची भूमिका पतकरावी, म्हणजेच तटस्थपणा किंवा अलिप्तपणा न स्वीकारिता त्यानें काव्याशीं समरस व्हावें सहृदयतेनें काव्याचा आस्वाद घेणें हें 'कर्त्या'चें मुख्य कार्य असून याला कलात्मक दृष्टि आवश्यक आहे उलट कलाकृतीशीं अगदीं समरस न होता तटस्थपणें, निःस्पृहपणें व निर्विकार राहून वाङ्मयाचें परीक्षण करणें हें 'द्रष्टया'चें कार्य होय. 'कर्ता' कोणास म्हणावें ? एखाद्या अनुभवाची जो साक्षात् प्रतीति करून घेतो आणि त्या अनुभवाच्या विषयाचें सहानुभूतिपूर्वक

जाणिवेनें आकलन करून घेतो तो कर्ता. कलेच्या बाबतींत, जो मनुष्य खऱ्या कलादृष्टीनें *कोणत्याहि ललितकृतींतील मर्म शोधून काढतो त्याला कर्ता म्हणावें.* द्रष्टा कोणास म्हणावें ? जो मनुष्य विषयाच्या मुळाशीं न जाता बाहेरूनच तिऱ्हाइताप्रमाणें भावनाशून्यतेनें व निर्विकारपणें आपल्या विषयाची चिकित्सा करतो तो द्रष्टा. कलेच्या बाबतींत, कलाबाह्य तत्त्वांवर भर देऊन कलाकृतींतील कलात्मक वैशिष्ट्याकडे दुर्लक्ष करणाऱ्यास द्रष्टा म्हणावें. टीकाकारानें या दोहों-पैकीं कोणती *भूमिका स्वीकारावी ! ग्रीनचें उत्तर असें कीं, त्यानें* ' कर्ता ' व्हावें, ' द्रष्टा ' होऊ नये.[१]

कवीचें काव्य ज्या परिस्थितींत निर्माण झालें ती परिस्थिति व कवीचे विकार-विचार (मॅथ्यू आर्नोल्ड essential temperament of the poet) याचें साक्षात् ज्ञान करून घेणें ही गोष्ट आस्वादक टीकेला अत्यंत आवश्यक आहे. कवीच्या भावना व मनोवृत्ति याचें ज्ञान करून घेतल्या मुळें काव्याचा आस्वाद सुलभतर रीतीनें होऊ शकत असेल तर कवीच्या जीवनांतील घटनांचा टीकाकारानें परिचय करून घेतला पाहिजे. असें झालें तरच कवीच्या मनाशीं टीकाकाराला पूर्ण समरस होता येईल. उत्कृष्ट कला कृतींत लेखकाच्या व्यक्तित्वाचा मनोहर आविष्कार झालेला असतो हें खरें असेल तर व्यक्तित्वाची ओळख पटली असता *कलाकृतीचा आस्वाद* अधिक सहृदयतेनें व रसिकतेनें घेता येईल यात शंका नाहीं. लेखकाच्या जीवनाची प्रथम माहिती मिळवून मग त्याचें लेखन वाचलें तर रसग्रहण सुलभतेनें होऊं शकेल. एखाद्या पुस्तकाचें मर्म कळावें अशी वाचकाची इच्छा असेल तर त्या पुस्तकाच्या लेखकाच्या जीवनाची शक्य तितकी माहिती करून घ्यावी. कोणतेंहि ललितवाङ्मय लेखकाच्या प्रत्यक्ष अनुभवातून निर्माण होत असतें. म्हणून, ज्या अनुभवावर वाङ्मय आधारलेलें असतें त्या अनुभवाची विश्वसनीय माहिती उपलब्ध झाली तर लेखकाचा दृष्टिकोन समजून घेण्यास मदत होईल. *वाङ्मयांतील अनेक गोष्टींचा उलगडा कित्येक वेळां होत नाहीं.* परंतु

१ *Arts and the Art of Criticism*. intro. p. 22

लेखकाच्या जीवनातील घटनाचें ज्ञान झाल्याबरोबर सकृद्दर्शनीं चमत्कारिक व विसंगत वाटणाऱ्या गोष्टींमधील मर्म सापडतें हा सिद्धांत सामान्यतः खरा आहे. याचें अधिक विवेचन मागें चरित्रपद्धतीच्या चर्चेत झालें आहे.

तात्पर्य लेखकाच्या व्यक्तित्वाला पोषक अथवा विघातक ठरलेल्या गोष्टी, ज्या परिस्थितींत कलाकृति निर्माण झाली त्या परिस्थितीचें ज्ञान लेखकाचा त्या कृतीच्या निर्मितीमागें असलेला हेतु, आणि त्याच्या मनोवृत्तींचें ज्ञान इत्यादि प्राथमिक माहिती मिळविल्यानंतर त्याच्या कलाकृतींशीं पूर्णपणें समरस होऊन, त्याच्याविषयीं सतत सहानुभूति बाळगून, त्याच्या भावनाची ओळख करून घेऊन गुणदोषविवेचनाच्या मार्गे न लागतां कवीच्याच पद्धतीनें त्याच्या अपूर्ण कल्पना पूर्ण करणें, त्याच्या कलेचा जो आविष्कार झालेला असेल त्यांतील मर्म शोधणें व इतर रसिकांना त्याचा परिचय करून देणें हेंच आस्वादक टीकेचें प्रधान कार्य होय अशी टीका मूळ कलाकृतीइतकीच काव्यमय किंबहुना अधिक सरस उतरण्याचाहि संभव आहे. अर्थात् हें सारें टीकाकाराच्या काव्यात्म मनोवृत्तीवरच साक्षात् अवलंबून असतें हें काय सांगावयास हवें ?

वरील प्रकारची आस्वादक टीका 'पुनर्निर्मिति' या पदवीस पात्र होत असली तरी त्या टीकेंत एक वैगुण्य राहून जातें तें असें कीं, टीकाकार टीका करीत असतां मूळ *काव्यात अशा प्रकारें तन्मय होऊन जातो कीं, कवीच्या भावना* कोठें थांबतात व टीकाकाराच्या भावना कोठें सुरू होतात हेंच समजत नाहीं. किंबहुना मूळ काव्य अनेक वेळा बाजूलाच राहून टीकाकार त्या काव्यामुळें जागृत झालेल्या स्वतःच्या भावनांत रंगून जातो वास्तविक पाहता, टीकाकाराचें हें स्वतंत्रच काव्य समजावयास हरकत नाहीं. पण स्वतंत्रच काव्य करावयाचें तर दुसऱ्यानें केलेल्या काव्यातील कल्पनाचा आधार तरी कशासाठीं घ्यावयाचा ? या प्रकारच्या टीका काव्यमय असतात हें खरें असलें तरी 'टीका' हें नाव मात्र सर्वथा सार्थ ठरत नाहीं कोणत्या तरी उपायानें भावनाची जागृति झाली कीं, टीकाकाराचें काम होतें, व काव्यवाचनाच्या योगानें भावनाची अशी जागृति होते.

या जागृत झालेल्या भावनाचा मूळ काव्यातील आविष्काराइतकाच काव्यमय आविष्कार करणें हेंच टीकाकारचें काम उरतें. भावनाचा उद्भव होण्यासाठीं कवि बाह्य सृष्टींतील घटनाचा अथवा दृश्याचा उपयोग करून घेत असतो. पण टीकाकाराला इतकीहि यातायात करावी लागत नाहीं. काव्यात आविष्कृत झालेल्या भावनामुळेंच टीकाकाराच्या भावना जागृत होत असतात. प्लेटोच्या म्हणण्या प्रमाणें कवि मूळ दृश्याचें काव्यात वर्णन करीत नसतो, तर त्या दृश्याची त्याच्या मनात जी कल्पना उत्पन्न होते त्या कल्पनेचाच तेवढा तो आविष्कार करीत असतो. म्हणजे वस्तूच्या मूळ स्वरूपापेक्षा काव्यातील स्वरूप भिन्न होतें. आता, टीकाकार काव्यातील आविष्कारावरच आपली टीका आधारीत असल्यामुळें तें मुळापासून आणखीच दुरावलें पाहिजे असा प्लेटोच्या अनुयायाला आक्षेप घेतां येईल. इतका अतिरेक केला नाहीं तरी येवढें मात्र खरें कीं, निर्माणक टीकाकाराच्या भावना उत्स्फूर्त नसून 'परभृत' असतात. आणि त्याचा त्यानें कितीहि काव्यमय आविष्कार केला तरी त्याचें परभृतत्व नाहींसे होत नाहीं. आणि याचमुळें मूळ काव्याचा आस्वाद घ्यावयास वाचकाम मदत करणें हें आस्वादक टीकेचें महत्त्वाचें कार्य बाजूलाच राहून वाचकास एक नवीनच काव्य वाचावयास मिळतें. अर्थात्, याहि बाबतींत आपण एखाद्या काव्यावरील टीका वाचीत नसून स्वतंत्र काव्यच वाचीत आहों अशी त्यानें आपली समजूत करून घेतली तर काव्य वाचनाच्या योगानं जो आनंद त्याला प्राप्त होण्याचा संभव आहे तोच आनंद त्याला टीकेच्या वाचनानेंहि प्राप्त होऊं शकेल यांत शंका नाहीं

संस्कारवादी टीका

पण वर वर्णिलेलें परभृतत्व मान्य केलें तरी त्यायोगें टीकेच्या निर्माणकत्वाला काहींहि बाध येऊं शकत नाहीं असें Critic as Artist या संवादात ऑस्कर वाइल्ड गिल्बर्टच्या मुखानें म्हणत आहे. टीका ही निर्माणक कला (Creative art) आहे असें म्हणावयास त्याच्या दृष्टीनें काहींच प्रत्यवाय नाहीं. कवि ज्याप्रमाणें काहीं उपादानाची मदत घेत असतो याचप्रमाणें टीकाकारहि उपादानाला अगदीं अभिनव आणि आकर्षक रूप प्राप्त करून देत असतो. आणि यामुळेंच

काव्य ही निर्मिति मानली तर टीका ही त्या निर्मितीच्या अंतर्गत असलेली निर्मिति होय असें मानावें लागेल, कारण, होमर इत्यादि प्राचीन कवींपासून थेट शेक्सपियर किंवा कीट्स इत्यादि अर्वाचीन कवींपर्यंत सर्व कवी वर्ण्यविषयासाठीं प्रत्यक्ष जीवनाकडे गेले नाहींत. तर त्यांनीं आपापले विषय प्राचीन कथामधून अथवा आख्यायिकामधूनच निवडले, आणि इतरानीं सिद्ध करून ठेवलेल्या आणि कल्पनावैभवानें अगोदरच नटविलेल्या विषयांचा आधार घेऊनच टीकाकार आपलें कार्य सुरू करतो असें गिल्बर्टच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे.

या प्रकारच्या टीकेमध्यें सारें महत्त्व सस्कारानाच (Impressions) आहे हें दिसून येईल. कलाकृतीच्या दर्शनानें पाहणाराच्या मनावर जे काहीं सस्कार उत्पन्न होण्याचा सभव आहे ते जसेच्या तसे इतराना प्रतीत करून देणें हेंच फक्त टीकाकाराचें काम आहे असा याचा अर्थ आहे. अशी ही सस्कारवादी टीका कोणत्याहि प्रकारें हीन नाहीं; किंबहुना व्यक्तीच्या मनावर झालेले सस्कार यत्किंचित् दूषित न करता मूळच्या स्वरूपांत माडणें हाच टीकेचा सर्वोत्कृष्ट प्रकार होय असें वाइल्डच्या मानसपुत्राचें म्हणणें आहे. असली टीका एका अर्थानें मूळ कलाकृतीपेक्षाहि अधिक मोलाची मानावी. कारण, ती पूर्णपणें 'अनन्यपरतत्र' असते, कोणत्याहि बाह्य उपाधीचा तिच्यावर परिणाम होत नाहीं, तिचें अस्तित्व इतर कोणत्याहि गोष्टीवर अवलबून नसते आणि इतर कोणत्याहि गोष्टीसाठीं ती निर्माण होत नाहीं. ती स्वयभू असते व स्वतःच्या उत्कर्षांतच तिचें पर्यवसान होते. हें सारें भाष्य सामान्य वाचकाला गूढ वाटेल यात शका नाहीं. सस्कारवादी टीका स्वयभू व स्वयपूर्ण असते म्हणजे काय ?, असा प्रश्न कोणी विचारील. वाइल्डनें या प्रश्नाचें पुढीलप्रमाणें उत्तर दिलें आहे.-कलाकृतींतील विषयाचें सत्यत्व पडताळून पाहण्यासाठीं वस्तुजाताचा आधार घेण्याची शक्यता असते, पण मनात उत्पन्न होणाऱ्या भावनाचें व, विकाराचें सत्यत्व कशाच्या आधारें पडताळून पाहणार ? भावना व विकार या गोष्टींना कोणत्याहि मर्यादेंत बद्ध करून ठेवता येणार नाहीं. त्या सदैव मुक्त असतात, त्याना कसलीहि आडकाठी नाहीं. आणि म्हणूनच त्याना कसलाहि निकष

नाहीं. अत्यत तरल आणि गूढ गोष्टीचें स्वरूप इतर कोणत्याहि स्थिर आणि प्रत्यक्षपणें ज्ञात होणाऱ्या गोष्टीच्या आधारें निश्चित करणें वेडेपणाचेंच नाहीं काय? या अत्यत सूक्ष्म, तरल आणि गूढ भावना याच टीकेच्या मुळाशीं असतात. टीकाकाराच्या मनात उद्भूत होणाऱ्या भावनाचा आविष्कार हाच टीकेचा परमोच्च प्रकर्ष होय. अशी ही सास्कारिक टीका केवळ व्यक्तीच्या भावनापुरतीच मर्यादित असल्यामुळें ती इतिहासापेक्षा कितितरी पटींनीं आकर्षक असते असें म्हणावयास हरकत नाहीं. साक्षात् मनोभावनावर ती आधारलेली असल्यामुळें ती पूर्णपणें सत्य असते. म्हणून संदिग्ध व भाववाचक गोष्टींची चर्चा करणाऱ्या तत्त्वज्ञानापेक्षाहि ती अधिक सरस असते. थोडक्यात, सास्कारिक टीका म्हणजे आत्मचरित्राचाच सुधारलेला प्रकार होय. कारण, घटनाचें वर्णन करणें हें तिचें उद्दिष्ट नसून स्वत.च्या जीवनातील विचाराचा आविष्कार करणें हें तिचें कार्य असतें. जीवनातील आधिभौतिक परिस्थितीशीं सास्कारिक टीकेचा कोणताच संबंध नसतो. मनात उत्पन्न होणारे भावनाचे तरग व विकार यानाच बोलके करण्याचें काम ती करीत असते.

येवढ्यासाठीं, स्वत:च्या मनावर झालेल्या सस्काराचा आविष्कार करणें हाच टीकाकाराचा एकमेव उद्देश असला पाहिजे असें वाइल्डचें आग्रहाचें सागणें आहे. त्याच्यासाठींच चित्रकार चित्रें काढीत असतात, कवी काव्य लिहीत असतात आणि शिल्पकार संगमरवरातून सुदर मूर्ति निर्माण करीत असतात

'वस्तूच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान करून घेणें' हा जो मॅथ्यू आर्नोल्डनें टीकेचा उद्देश ¶ सांगितला आहे तो अत्यत प्रामादिक आहे असें वाइल्डचें म्हणणें आहे. टीका ही नेहमींच आत्मनिष्ठ (subjective) रहाणार. आत्मनिष्ठा हा टीकेचा आत्मा होय आत्मनिष्ठ टीका हीच खऱ्या अर्थानें टीका होय. स्वत.चें रहस्य आविष्कृत करणें—दुसऱ्याचें नव्हे—हेंच टीकेचें श्रेष्ठ कार्य होय. कला हा आविष्कार (expression) न मानतां कलावताच्या मनावरील संस्कार म्हणजेच कला असें श्रेष्ठ टीका मानीत असते.

¶ मागें पृष्ठ २७ पहा

आणि यामुळेंच कोणतीहि कलाकृति अभिजात टीकेच्या दृष्टीनें केवळ नवीन कलाकृतीचें आरंभस्थान होय. कलावंताचा खरा उद्देश काय होता हें शोधण्यात ती आपलें सामर्थ्य खर्ची घालीत नाहीं आणि हें योग्यच आहे. कारण, कोणत्याहि सुंदर कृतीचें सौन्दर्य बरेंचसें पाहणाराच्या मनावरच अवलंबून असतें; म्हणजेच, वस्तु मूळचीच सुंदर असते असें नव्हे, तर पाहणाऱ्याला ती सुंदर दिसते म्हणूनच ती सुंदर होय. याचा अर्थ असा कीं, सौन्दर्य हें वस्तुनिष्ठ (objective) नसून पूर्णपणें आत्मनिष्ठ राहणार. इतकेंच नव्हे तर, सुंदर कलाकृतीचें खरें सौन्दर्य टीकाकारच आपणास प्रतीत करून देत असतो. म्हणून, स्वत:ची अभिनव कृति निर्माण करण्याचें जें टीकेचें खरें कार्य त्याला मूळ कलाकृति केवळ निमित्तमात्र होत असते. या नवीन कृतींत आणि मूळ कलाकृतींत काही साम्य असलें पाहिजे असाहि आग्रह धरण्याचें कारण नाहीं. सुंदर गोष्टीचें वैशिष्ट्यच असें असतें कीं पाहणाऱ्याला पाहिजे त्या प्रकारच्या सौंदर्याचा साक्षात्कार तिच्यामधून होत असतो आणि या सौंदर्यतत्त्वामुळेंच टीकाकार हा स्वत: कलावंत बनतो आणि मूळ चित्र रंगविणारा अथवा पुतळा घडविणारा अथवा रत्नाला पैलू पाडणारा जो कोणी कलावंत असेल त्याच्या मनातहि आल्या नसतील अशा अनेक विविध कल्पनांना तो वाचा प्राप्त करून देतो. तात्पर्य, टीका म्हणजे मूळ कृतीचें अनुकरण मुळींच नाहीं. किंबहुना, मूळ कृतीशीं तिचें कोणतेंहि साम्य नसण्याचा संभव अधिक. सौंदर्याचें रहस्य उकलून दाखवून कलेच्या एकात्मतेचा (unity) प्रश्न सोडविण्याचें मोठें काम टीका अशा प्रकारें करीत असते.

ऑस्कर वाइल्डच्या मताप्रमाणें संस्कारवादी टीकेचें हें असा प्रकारचें स्वरूप आहे. कॅमेऱ्याच्या कांचेवर वस्तूचें जसें हुबेहुब चित्र उमटतें तसेंच भावनाप्रधान मनुष्याच्या मनावर कलाकृतीच्या दर्शनानें जे संस्कार होत असतात ते त्यानें कोणताहि बदल न करता त्याच्या मूळ स्वरूपातच आविष्कृत करावेत असें या संस्कारवादी टीकेचें स्वरूप मागें पृ. ३५ वर नमूद केलें आहे. टीकाकाराचे संस्कार सामान्य माणसाच्या संस्कारापेक्षा संख्येनें अधिक असतात आणि त्याचें

स्वरूपहि अधिक शुद्ध असतें म्हणूनच टीकाकाराच्या संस्काराची विशेष मातब्बरी मानावयाची ! टीकाकाराच्या मनावर जे संस्कार होतात ते पुन्हा वाचकाच्या मनावरहि झाले पाहिजेत. थोडक्यात, वाचकाच्या मनावर होणारे संस्कार हे परावर्तित संस्कार होत कारण, कलाकृतीच्या दर्शनानें प्रथम टीकाकाराच्या मनावर संस्कार होतात आणि नंतर ते वाचकाच्या मनात संक्रांत होत असतात.

सायमन्झ (Symons) या टीकाकाराला ' संस्कारवादी ' टीकाकार म्हणतात. त्याच्या टीकापद्धतीचें वर्णन करात असता टी. एस् एलियटनें असें म्हटलें आहे कीं, नाटकें अथवा कादंबऱ्या यांच्या गोष्टी निराळ्या प्रकारानें सांगावयाच्या, व्यक्तींच्या वर्तनामागील हेतु स्पष्ट करावयाचे, आणि अशाप्रकारें नवख्या वाचकाला मूळ कलाकृति सुलभ करून द्यावयाची—हीच सायमन्झची संस्कारवादी टीका होय. ¶

सायमन्झ स्वतःला ' संस्कारवादी ' टीकाकार म्हणवीत असेलहि आणि एलियटनें वर्णन केल्याप्रमाणें त्याच्या टीकेचें स्वरूप असेलहि पण ऑस्कर वाइल्डला मात्र येवढाच अर्थ अभिप्रेत नाहीं. मूळ कलाकृतीचा आधार केवळ नाममात्र घेऊन टीकाकारानें अगदीं स्वतंत्र अभिनव कृति निर्मावयास पाहिजे असें त्याचें स्वच्छ मत आहे. * अर्थात्, मूळ कलाकृतीच्या अवलोकनानें तत्क्षणीं उत्पन्न झालेले संस्कार हाच वाइल्डच्या मतें टीकेचा पाया होय हे संस्कार जितके विविध आणि जितके शुद्ध तितकी त्या टीकेची योग्यता मोठी. असे मानल्यामुळें टीका ही संपूर्णपणें व्यक्तिनिष्ठ बनणार यात काहीं शंका नाहीं. सौंदर्य वस्तुनिष्ठ नसून व्यक्तिनिष्ठच असतें—म्हणजे मूळ वस्तु सुंदर असो किंवा नसो, पाहणाऱ्याला तिचें सौन्दर्य प्रतीत झालें तरच ती यथार्थतेनें सुंदर मानावी एरवीं नाहीं.

¶ *The Sacred Wood*, p 4

* ' *Critic as Artist* ' हा वाइल्डचा निबंध. " To the critic, the work of art is simply a suggestion for a new work of his own, that need not necessarily bear any obvious resemblance to the thing it criticises "—" *Works of Oscar Wilde* ' *Poems and Essays* हा विभाग पृ. ३०४-५

कवीच्या भावनांचें विवरण व स्पष्टीकरण (Interpretation) करणें हीं टीकेचीं कार्यें मानिलीं तरी, स्वतःच्या व्यक्तित्वाचा विकास केल्याशिवाय कवीच्या व्यक्तित्वाची ओळख टीकाकाराला पटणें शक्यच नाहीं. याचाच अर्थ असा कीं, कवीचें व्यक्तित्व हा गौण मुद्दा होय. जें कांहीं महत्त्व आहे तें सारें टीकाकाराच्याच व्यक्तित्वाला आहे. व्यक्तिनिष्ठतेची ही अगदीं परमावधि झाली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. टीकाकाराचें व्यक्तित्व जितकें उठावदार असेल* व तें ज्या उत्कटतेनें कलाकृतींत संचारित झालें असेल त्या मानानें मूळ कलाकृति मोठी ठरणार व असें झालें म्हणजेच ' कलाकृतीचें विवरण ' हे शब्द सार्थ होणार असा वाइल्डच्या विवेचनाचा गाभा आहे. कलाकृतीचा उद्गम कलावंताच्या व्यक्तित्वांतून होत असतो हें जर खरें असेल तर ज्या ठिकाणीं प्रभावी व्यक्तित्व असेल त्याच ठिकाणीं तिचें रसग्रहण होणें शक्य आहे. आणि कलावंताचें व्यक्तित्व व टीकाकाराचें व्यक्तित्व यांच्या संयोगानेंच टीका निर्माण होईल; एरवीं नाहीं.

संस्कारांचें अतिरिक्त महत्त्व व तें जसेंच्या तसेंच पुन्हा वाचकांस प्रतीत करून देण्याची लालसा आणि पराकोटीला गेलेली व्यक्तिनिष्ठा हे संस्कारवादी टीकेचे विशेष होत. पण संस्कारवादी टीकाकारांच्या विचारसरणींत एक कच्चा दुवा आहे. त्याची उपेक्षा करून चालणार नाहीं. कॅमेऱ्याच्या काचेवर जीं दृश्यें उमटतात तीं अर्धीच्या तशींच पाहणाऱ्याला दिसूं शकतात. त्या दृश्यात कोणत्यादि प्रकारचें वैगुण्य अथवा रूपांतर होण्याचें कांहींच कारण नसतें. पण मानवी मनावर कलाकृतीच्या दर्शनानें जे संस्कार उमटण्याचा संभव आहे ते कॅमेऱ्याच्या काचेवरील संस्कारापेक्षां फारच भिन्न असतात. काचेवर दृश्याचा ठसा एकदा उमटला कीं, तो अगदीं कायमचा झाला. कारण काच निर्जीव

* "......it is only by intensifying his own personality that the critic can interpret the personality and work of others, and the more strongly this personality enters into the interpretation, the more real the interpretation becomes......

असते. त्या दृश्यांत कोणताहि बदल घडवून आणण्याचें तिच्यांत कसलेंच सामर्थ्य नसतें. पण मानवी मन काचेप्रमाणें कधींतरी निर्जीव असूं शकेल काय? मानवी मन म्हणजे कांहीं 'कोरी पाटी' (*tabula rasa*) नव्हे. अनंत संस्कार दर क्षणाला मनावर होत असतात, व ते संस्कारसुद्धां निर्भेळ नसतात. बहुशीं ते संकीर्णच असतात. म्हणून हे संस्कार मूळच्याच स्वरूपांत जसेच्या तसे मांडणें हें मूलतःच अशक्य आहे कलाकृतीच्या दर्शनानें जे संस्कार उत्पन्न झाले असतील त्यांना शब्दस्वरूप दिल्याखेरीज टीकाकागखेरीज इतर कोणालाहि ते कळणें शक्य नाहीं. आणि त्यांचें शब्दांत रूपांतर होऊं लागल्याबरोबर त्याचें मूळचें स्वरूप बदलणेंहि अपरिहार्य आहे. ते संस्कार कागदावर उतरले जाऊ लागल्याबरोबर त्यांचें विश्लेषण होऊं लागतें; आणि टीकाकाराला याची जाणीवहि होऊं शकत नाहीं इतका हा व्यापार सूक्ष्म असतो. अमूर्त संस्कारांना शब्दांच्या साहाय्यानें मूर्त स्वरूप प्राप्त होऊं लागल्याबरोबर त्यांचें मूळ स्व प बदलू लागतें व अशा प्रकारें कॅमेऱ्याच्या काचेवर उमटलेल्या दृश्यांप्रमाणेंच मनावरील संस्कार असतात व ते जसेच्या तसेच वाचकांस प्रतीत करून द्यावयाचे असतात हा संस्कारवादी टीकाकारांचा मुख्य विचार अग्राह्य ठरतो.

कोणत्याहि स्वरूपाचा ' निर्णय ' देणें ही कल्पना संस्का वादी टीकेच्या मूलभूत कल्पनांशीं सर्वस्वीं विरोधी आहे हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल. निर्णयाच्या ऐवजीं, कलाकृतीच्या दर्शनानें पाहणाऱ्याच्या मनांत ज्या भावनांचा प्रादुर्भाव होईल अथवा जीं दृश्यें निर्माण होतील त्यांचा आविष्कार करणें ही कल्पना उत्पन्न झाली. म्हणजेच, कलाकृतीचें मूल्यमापन करण्यासाठीं कांहीं नियम अथवा तत्त्वें अथवा निकष असूं शकतील हेंच मुळीं या टीकेला संपूर्णपणें अमान्य आहे. याचाच अपरिहार्य परिणाम असा होतो कीं, टीका पूर्णपणें व्यक्तिनिष्ठ होऊं लागते–किंवा स्पष्ट बोलावयाचें तर ती स्वैर व मनःपूत होऊं लागतें. टीका अशा प्रकारें मनःपूत होऊं लागल्यावर नवीनच रूढ होऊं पाहणाऱ्या ' संज्ञाप्रवाह (stream of consciousness) या कल्पनेवर

आधारलेल्या कादंबऱ्यांप्रमाणें टीका म्हणजे 'अत्यंत असंबद्ध आणि त्रुटित विचाराची पोतडी ' असा अर्थ जर निर्माण झाला तर त्यात कांहीं नवल नाहीं. मानवी मनावर निर्माण होणारे सारेच संस्कार परस्परांशीं पूर्णपणें संबद्ध असतात असें मुळींच नाहीं. किंबहुना, असंबद्धता व संकीर्णता हींच त्यांचीं वैशिष्ट्यें होत. आपण एकाद्या वेळीं झोपेची वाट पाहत बिछान्यावर तळमळत पडतों. अशा वेळीं डोळे मिटलेले असतांना अनेक विचार झराझरा मनात प्रादुर्भूत होत असतात. पहिल्या विचाराचा दुसऱ्या विचाराशीं कसलाहि संबंध नसतो. दहापाच निरनिराळ्या चित्रपटांच्या फिल्मांमधील अधलेमधले तुकडे गोळा करावेत व ते छापाख्यानें एकापुढें एक अशा रीतीनें यथानुक्रम पडद्यावर दाखवावेत, म्हणजे जे संस्कार मनावर उमटतील त्याच तऱ्हेचे असंबद्ध संस्कार बव्हंशीं आपल्या मनावर होत असतात. किंवा एकादें काम करीत असताहि त्या विषयाशीं वस्तुतः कोणत्याच प्रकारें संबद्ध नसलेले अनेक विचार आपल्या मनात झपाट्यानें येऊन जातात. हे विचार सर्वस्वीं स्वतंत्र व परस्परांशीं असंबद्ध असतात. सावली होण्यासाठीं त्याच्यात कोणताहि दुवा नसतो या पूर्ण असंबद्ध विचाराप्रमाणेंच संस्कारवादी टीकेचें स्वरूप होण्याचा संभव आहे अशी भीति वाटते.

बरें, संस्कारामधील ही असंबद्धता घालवून टाकण्यासाठीं त्या संस्काराचें स्वरूप काय आहे ते पाहून त्याची मांडणी करावी असा विचार केला तर 'संस्कार जसे झाले तसे मांडणें, हा जो संस्कारवादी टीकाकाराचा अत्यंत महत्त्वाचा विचार त्याचाच त्याग करावा लागतो संस्कारांचें विश्लेषण करण्याचें§ व त्याचें स्वरूप पडताळण्याचें हीं कामें टीकाकारानें सुरू केल्याबरोबर संस्कारवादी टीकेचा पायाच खणून काढल्यासारखा होतो.

---

§ Jules Lemaitre या टीकाकारानें संस्कारवादी टीकेचें स्वरूप पुढीलप्रमाणें वर्णिलें आहे– " Criticism, whatever be its pretensions, can never go beyond defining the impression which, at a given moment, is made on us by a work of art wherein the artist himself has recorded the impression which he received from the world at a certain hour " जॉन ड्यूईकृत '*Art as Experience*' या ग्रंथाचीं ३०४–५ हीं पृष्ठें पहावीं.

संस्काराचें विश्लेषण करणें ही गोष्ट संस्कारवादी टीकेच्या मुळावरच घाव घालणारी आहे असें ह्यूई म्हणतो. संस्कार नुसता होणें व तो शब्दात मांडणें आणि त्याचें विश्लेषण करणें या गोष्टी एकमेकापासून अत्यंत भिन्न आहेत. अविश्लेषित आणि ज्यांच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान झालेलें नसतें असे संस्कारच सर्व निर्णयांच्या मुळाशीं असतात. निर्णय शास्त्रज्ञाचा असो अथवा तत्त्वज्ञाचा असो, कांहीं तरी संस्कार त्याच्या मुळाशीं असावेच लागतात. कोणत्याहि संस्कारांच्या अभावीं निर्णय असंभाव्य आहे. पण प्रथम यथार्थपणें ज्ञात नसलेल्या संस्कारांचें विश्लेषण सुरू झालें कीं, संस्कारांच्या मर्यादेबाहेर जाणें भाग पडतें. आणि याच व्यापाराला ‘ निर्णय ’ अशी संज्ञा आहे. या संस्कारांचें विश्लेषण करणें याचाच अर्थ बाह्य जगताशीं त्यांचा संबंध काय आहे तें स्पष्ट करणें. हें काम टीकाकार करू लागल्याबरोबर त्याची अतिरिक्त व्यक्तिनिष्ठा लयाला गेलीच पाहिजे. टीकाकारानें हें काम केलें नाहीं तर विवेकी वाचकाला तें करणें भाग पडतें. वाचकानें जर हें केलें नाहीं तर विविध संस्कारामध्यें त्याच्या दृष्टीनें भेदच उरणार नाहीं. याचा परिणाम म्हणजे परिणतप्रज्ञ मनुष्याचे संस्कार व अत्यंत अनभिज्ञ माणसाचे संस्कार यांचें स्वरूप एकच होईल. आणि पराकाष्ठेचा संस्कारवादी टीकाकारहि ही आपत्ति पतकरील असें वाटत नाहीं.

निर्णायक टीका

कलाकृतीचें ऐतिहासिक पद्धतीनें परिशीलन करून आणि तिचें रसग्रहण करूनहि टीकेचें कार्य पूर्ण होऊं शकत नाहीं. टीकाकारानें कलाकृतीचें मूल्यमापन केलें, तिच्याविषयीं ‘ निर्णय ’ दिला म्हणजेच टीकेचें खरें उद्दिष्ट साध्य झालें असें म्हणता येईल. निर्णयाच्या अभावीं नुसत्या ऐतिहासिक परिशीलनाला कांहीं महत्त्व नाहीं; आणि रसास्वादाला निर्णयाची जोड मिळाली नाहीं तर त्याला शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त होणार नाहीं.

टीका या शब्दाचा criticism हा इंग्रजी पर्याय krinein या ग्रीक धातूपासून आलेला आहे. ‘ निर्णय देणें ’ (to judge) असाच या धातूचा

अर्थ आहे. नतर या निर्णयाला विश्लेषणाच्या कल्पनेची जोड मिळाली तरी निर्णयाची कल्पना ही बलवत्तर ठरली यात शंका नाहीं.

हा झाला धात्वर्थ. रूढ अर्थ किंचित् निराळा आहे 'ग्रंथातील दोष शोधून काढणें,' किंवा 'लेखकाला धारेवर धरणें' हा टीकेचा रूढार्थ आहे. टीकाकार हा दोषाची चिकित्सा करणारा (carper किंवा caviller) असून ग्रंथातील वैगुण्यें शोधून काढणें इतकेंच त्याचे कार्य रूढीनें ठरविलेलें दिसतें

या रूढार्थाकडे दुर्लक्ष केलें तरी 'निर्णय देणें' हें टीकेचें धात्वर्थाप्रमाणें ठरलेलें कार्यच सुरवातीच्या बहुतेक टीकाकाराच्या पुढे होतें. निर्णय देणें हा मनुष्यमात्राचा स्वभाव * असल्यामुळें टीकाक्षेत्रातहि निर्णयाच्या कल्पनेचा मोठाच परिणाम झाला असला तर त्यात काहीं नवल नाहीं. कोणत्या तरी स्वरूपात निर्णय दिल्याशिवाय टीकेची प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकत नाहीं हें बहुतेक सर्व टीकाशास्त्रज्ञाना मान्य आहे. कलाकृतीच्या दर्शनाबरोबर तत्संबंधी स्वतःचा निर्णयात्मक अभिप्राय प्रकट करण्याचा मोह सामान्य मनुष्यालाहि आवरत नाहीं. निर्णय देण्याच्या व मूल्यमापन करण्याच्या या अनिवार आवश्यकतेला टी. एम् ग्रीन यानें normative compulsion (निर्णयाची अनिवार्यता) असे नाव दिलें आहे त्याचें म्हणणें असे कीं, विचार असोत अथवा आचार असोत, सर्वच बाबतींत निर्णयात्मक बोलण्याची आपणास विलक्षण आसक्ति असते. कलाकृतीचा परिचय झाला न झाला तोंच आपण तिचें मूल्यमापन करावयास प्रवृत्त होतों. मानवाच्या या स्वाभाविक प्रवृत्तीनें टीकाकाराच्या बाबतींत आपला प्रभाव विशेषेंकरून दाखविला तर त्यात नवल नाहीं. आणि खरें म्हटलें तर, या निर्णयप्रवृत्तींत आक्षेपार्ह असे काहींहि

* जॉन ड्यूई म्हणतो, "Criticism is judgment, ideally as well as etymologically."—*Art as Experience* p. 298

¶ *The Arts and the Art of Criticism*, p. 372. ग्रीन म्हणतो, "We are inescapably normative in all our thought and conduct. No sooner are we confronted with what purports to be a work of art, than we evaluate it"

नाहीं. टीकेला मानाचें स्थान मिळावयाचें असेल आणि तिला शास्त्रीय स्वरूप यावयाचें असेल तर ऐतिहासिक पद्धतीनें व आस्वादपद्धतीनें टीकाकाराला कलाकृतीविषयीं जें ज्ञान अवगत झालें असेल त्या ज्ञानाला निर्णयाची जोड मिळाली तरच तें पूर्ण झालें असें म्हणता येईल. निर्णयाच्या अभावीं वरील दोन्ही पद्धति अपूर्णच राहणार. येवढ्यासाठीं निर्णायक टीका हा टीकेचा अत्युच्च प्रकार (culmination of criticism) होय असे ग्रीन मानतो.

तात्पर्य, निर्णय देणें, कलाकृतीचें मूल्यमापन करणें हें निर्णायक पद्धतीचें प्रधान कार्य होय इतर कलाकृतींच्या ज्ञानाच्या आधारानें व जीवनमूल्यांच्या आधारानें हें काम टीकाकारानें करावयाचें असतें. सौन्दर्यतत्त्वानुरोधानें कलाकृतीचें अवलोकन करावयाचें, कलात्मक सत्याचा तिच्यात कितपत आविष्कार झाला आहे हें पहावयाचें आणि कलात्मक माहात्म्याच्या अनुरोधानें तिची योग्यता ठरवावयाची असे निर्णायक टीकेच्या कार्याचें त्रिविध स्वरूप ग्रीननें वर्णिलें आहे. वास्तविक हीं तीन भिन्न कार्यें नसून एकाच कार्याचीं उपांगें असून तीं परस्परावलंबी आहेत

कलाकृतीशीं प्रथम परिचय झाल्याबरोबर जी निर्णयाची कल्पना उत्पन्न होते ती ' शास्त्रीय ' या पदवीला पात्र होईल असा मुळींच भरंवसा नसतो. किंबहुना, परिणत विचाराअंतीं ती अग्राह्य ठरण्याचीच शक्यता अधिक असे असलें तरी ही प्राथमिक निर्णयाची कल्पना निर्माणच होऊ नये अशी कोणतीहि व्यवस्था करितां येणें शक्य नाहीं. ती अपरिहार्य आहे. काहीं कालानंतर इतर अनेक तत्त्वांच्या आधारानें निर्णयाची ही प्राथमिक कल्पना अधिक सुव्यवस्थित करता येणें शक्य आहे. पण निर्णयाची प्रवृत्तीच नाहींशी करता येणें शक्य आहे का असें कोणी विचारिलें तर त्याला स्पष्ट नकारार्थी उत्तर द्यावें लागेल. पण हा निर्णय ऐतिहासिक परिशीलनाच्या व कलाकृतीच्या रसग्रहणाच्या दृष्टीनें उपयुक्तच ठरतो हें लक्षांत घेतलें असता त्याच्याविषयीं नाक मुरडण्याचें कारण पडणार नाहीं.

परंतु निर्णयाची अपरिहार्यता आपण मान्य केली तरी सामान्य माणसाचा

निर्णय व परिणतप्रज्ञ माणसाचा निर्णय या दोहोंमध्यें फार मोठा भेद असतो. सर्व निर्णय एकाच कोटींतील नसतात. एखाद्या अडाणी खेडवळाचा निर्णय व न्यूटन अथवा आइन्स्टाइन यासारख्या शास्त्रज्ञाचा निर्णय यामध्यें कोणता भेद असतो ? उत्तर असें की, सामान्य माणसाला विषयाचें अत्यंत अर्धवट ज्ञान असतें. विषयाचें ज्ञान (control of subject–matter) हा सामान्य माणसाच्या निर्णयातील व शास्त्रज्ञाच्या निर्णयातील प्रमुख भेद होय. सामान्य माणसाचा निर्णय सम्यग्ज्ञानाच्या अभावीं झाल्यामुळें अपूर्ण किंबहुना अत्यंत अशास्त्रीय असतो. *

एखादें चित्र अथवा एखादी शिल्पकृति पाहिल्याबरोबर आणि वाङ्मयकृति वाचल्याबरोबर पाहणाऱ्याच्या अथवा वाचणाऱ्याच्या मनावर कांहीं संस्कार होत असतात. या संस्कारांचें निश्चित स्वरूप कोणतें याचें ज्ञान अवलोकनाच्या क्षणींच होणें सर्वथैव अशक्य असतें. अर्थातच प्राथमिक अवस्थेंत त्याचें विश्लेषण करता येत नाहीं. प्राथमिक अवस्थेंत अविश्लेषित असलेल्या संस्कारांच्या जोडीला नंतर निर्णयाची कल्पना येते. हा निर्णय टाळता आला तर पहावा अशी आपण कितीहि इच्छा केली तरी तो टाळता येत नाहीं. निरनिराळ्या व्यक्तींच्या निर्णयात कितीहि तफावत पडत असली तरी कलाकृतीचें दर्शन होताक्षणींच कांहीं संस्कार प्रत्येकाच्या मनांत निर्माण होणारच. पण या संस्कारांना निर्णयाची जोड मिळाली नाहीं, किंबहुना त्याचें विश्लेषणहि केलें नाहीं तर त्याचा टीकेच्या दृष्टीनें कांहींहि उपयोग नाहीं म्हणून कलाकृतीच्या दर्शनानें निर्माण होणाऱ्या संस्कारांना ज्ञानाची जोड दिल्यानंतर जो निर्णय प्राप्त होतो तोच टीकेच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

तेव्हा, कलाकृतीच्या दर्शनानंतर पाहणाऱ्याच्या मनात निर्णयाची कल्पना

---

* *Art as Experience.* 298 " Control of the Subject-matter of perception for ensuring proper data for judgment is the key to the enormous distinction between the judgments the savage passes on natural events and that of a Newton or an Einstein. "

निर्माण होणें अपरिहार्य आहे असें ठरलें. पण त्या निर्णयाचें निश्चित स्वरूप काय असतें याविषयीं टीकाशास्त्रात कधींच मतैक्य झालें नाहीं व तें होऊ शकणारहि नाहीं. एखाद्या गोष्टीविषयीं परिणतप्रज्ञ शहाण्याचाहि निर्णय एकच प्रकारचा असेल हेंहि संभवनीय नाहीं यामुळेंच कलेच्या क्षेत्रात परस्परविरुद्ध उद्दिष्टें बाळगणाऱ्या अनेक प्रणाली निर्माण होत असतात हें सर्वांच्या अनुभवाचें आहे निर्णयाच्या बाबतींत मतैक्य होणें संभवनीय नसल्यामुळेंच प्रणालींचें वैचित्र्य दिसून येतें हें उघड आहे. उदाहरणार्थ निर्णयाच्या भिन्नतेमुळेंच शिल्पकलेत 'कार्यवाद' (functionalism), काव्यात 'मुक्तच्छंद', नाटकात 'आविष्कारवाद' (expressionism), कादंबरीत 'सज्ञाप्रवाह' (stream of consciousness, 'दलितवाङ्मय' (proletariat literature), चित्रकलेत 'संस्कारवाद' (impressionism) 'अतिरिक्त यथार्थवाद' (surrealism) इत्यादि विविध प्रकारच्या प्रणाली निर्माण झालेल्या दिसत आहेत. त्याचप्रमाणें त्यांचें समर्थन करणाऱ्या प्रणालीहि दिसत आहेत. कलेच्या क्षेत्रात निर्माण होणाऱ्या अनेक विवाद्य विषयांचें मूळ या प्रणालींमध्येंच असतें.

निर्णयाच्या कल्पनेचें हें बहुरंगी रूप पाहिल्यानंतर वाङ्मयीन टीकेच्या बाबतींत टीकाकारांचें एकमत्य का होत नाहीं हें कळून येईल. बरें, निर्णय न द्यावा तर टीका या शब्दाला कांहीं अर्थच उरत नाहीं. इतिहासपद्धति व आस्वादपद्धति यांच्या आधारानें निर्णय देणाऱ्या टीकाकाराच्या हातून फारसे प्रमाद तरी झाले नाहीत. पण या पद्धतींची पूर्ण उपेक्षा करून केवळ निर्णय देणें हेंच टीकाकाराचें एकमेव कार्य आहे या कल्पनेनें भारलेल्या निर्णायक टीकाकारांनीं अक्षम्य प्रमाद कां व कसे केले तेंच आपणास पहावयाचें आहे.

यासाठीं आपण 'निर्णय' (Judgment) या संज्ञेचा पुन्हा विचार करूं. निर्णय या शब्दाला कायद्याच्या मार्फत विशिष्ट अर्थ आहे. कायद्याच्या परिभाषेप्रमाणें—a judge, a critic, is one who pronounces an authoritative sentence असा अर्थ निर्माण झाला. थोडक्यात, निश्चित निर्णय देणारा तो टीकाकार अशी कल्पना यामुळें आली. टीकाकाराचें कार्य

कोणतें या प्रश्नाचें हें उत्तर होय. कलाकृतींत अंतर्भूत झालेल्या अनेक गोष्टींचें केवळ स्पष्टीकरण करणें हें टीकाकाराचें मुख्य कार्य नसून कलावंताच्या कृतीची सूक्ष्म तपासणी करून तिच्याविषयीं अनुकूल अथवा प्रतिकूल निर्णय देणें हेंच टीकाकाराचें प्रधान किंबहुना एकमेव कार्य होय असा विचार प्रादुर्भूत झाला. याविषयीं जॉन ड्यूई म्हणतो—'Criticism is thought of as if its business were not explication of content of an object as to substance and form, but a process of acquittal or condemnation on the basis of merits or demerits." ¶

याचा परिणाम असा झाला कीं, निर्णय देणें हें जसें न्यायाधीशाचें काम असतें तसेंच तें टीकाकाराचेंहि झालें. टीकाकार हा 'मॅजिस्ट्रेट' बनला. मॅजिस्ट्रेट ज्याप्रमाणें आरोपींची चौकशी करतो व त्याला शिक्षा ठोठावतो त्याप्रमाणें टीकाकारहि करू लागला. 'माझें म्हणणें इतरांनीं ऐकलेंच पाहिजे, माझा निर्णय अखेरचा मानला पाहिजे' असा अभिनिवेश टीकाकारात निर्माण होऊं लागला. आपणास सर्वांनीं प्रमाण मानावें ही जी मानवाची स्वाभाविक इच्छा त्या इच्छेमुळेंच विचार व आचार या दोन्ही बाबतींत टीकेचें स्वरूप निर्णायक ठरणें अपरिहार्य आहे. पण या पद्धतींत असें होऊ लागतें कीं, पूर्वसूरींनीं प्रणीत केलेलीं तत्त्वें आणि प्राचीन थोर कवींचें लेखन या गोष्टींवरच टीकाकार सर्वस्वीं भर देऊ लागतो. किंबहुना, 'पूर्वसूरींनीं निर्मिलेल्या तत्त्वाचा आविष्कार करणारा व त्याचा विनियोग करणारा मी अधिकारी पुरुष आहें' अशा तोऱ्यात तो वागू लागतो. याचा तोटा असा होतो कीं, टीकेविषयीं विकृत कल्पना निर्माण होऊ लागतात. न बदलणारा अंतिम निर्णय अप्रबुद्ध मनाला कितीहि आदरत असला तरी परिणतप्रज्ञतेमुळें विचाराची जी प्रगति होत असते तिला असा अंतिम निर्णय मुळींच मानवत नाहीं. मग अप्रबुद्ध वाचक अशा टीकाकाराच्या निर्णयावर इतके का अवलंबून असतात? याचें उत्तर अगदीं स्पष्ट आहे.— कलाकृतीच्या प्रथम दर्शनानें ज्या भावना निर्माण होतात त्याचें यथातथ्य आकलन सामान्य माणसाला होत नाहीं; आणि

¶ *Art as Experience*, p. 299.

त्याच्या ठिकाणीं अभिजात रसिकतेचा भाग जरा कमी असला तर कला कृतीच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान त्याला होऊ शकत नाहीं. आणि यासाठीं त्याला अभिज्ञाच्या निर्णयाची मदत घ्यावी लागते. दुसरें असे कीं, अधिकारवाणीनें इतराना काहींतरी सागून ' सकळ जन , शाहणे करून सोडण्याची लालसा ही जशी स्वाभाविक तशीच शाहण्यानीं सांगितलेलें भक्तिभावानें ऐकण्याची इच्छा हीहि स्वाभाविकच विश्लेषण आणि सश्लेषण कसें करावें हें ज्याना माहीत नसतें असे परप्रत्ययनेयबुद्धीचे लोक ' शाहणे ' काय सागतात इकडे लक्ष लावून बसले तर त्यात नवल काय ? एतद्विपयीं ड्यूई म्हणतो— ' An audience that is itself habituated to being told, rather than schooled in thoughtrul inquiry, likes to be told. " ¶

टीकाकारानें न्यायाधीशाची भूमिका स्वीकारून निश्चित स्वरूपाचा निर्णय देण्याचा अभिनिवेश बाळगला असता कोणत्या प्रकारची टीका निर्माण होते याचा नमुना पहावयाचा असेल तर डॉ जॉन्सन व सर फ्रॅन्सिस जेफ्र यांच्या टीका वाचाव्या. यांच्या टीकेचा आधार कोणता होता ? पूर्वसूरींनीं प्राचीन काळीं घालून दिलेले नियम हाच त्याचा एकमेव आधार होता सर्व कला कृतींच्या बाबतींत अव्यभिचारी ठरतील असे काहेचे सर्वसाधारण नियम असतात हा विचार त्यांच्या निर्णायक टीकेचा पाया होय. या दृष्टीनें पाहिले म्हणजे, प्राचीन कवींच्या लेखनाचा आदर्श डोळ्यापुढें ठेवून पूर्वसूरींनीं घालून दिलेल्या प्रणालींप्रमाणें नवीनाचें वाङ्मय आहे कीं नाहीं हें तपासणें हेंच त्यांच्या टीकापद्धतीचें कार्य होतें. जॉन्सननें ग्रीक व लॅटिन कवींना फार मोठा वडिवार माजविला, व असे प्रतिपादिलें कीं, त्या प्राचीन कवींच्या काव्याचा सूक्ष्म अभ्यास करून उत्कृष्ट वाङ्मयाला आवश्यक असलेले गुण शोधून काढावे. टीकेला आधारभूत म्हणून जीं तत्त्वें अशा प्रकारें शोधून काढिलीं जातील त्याच्याशीं जुळणारी कलाकृति चागली व त्या कसोटीला जी उतरणार नाहीं ती कलाकृति वाईट हें ओघानेंच आलें. टीकेची ही भूमिकाच प्रामादिक आहे टीकाकाराला सौंदर्यतत्त्व सारख्या कांहीं तत्त्वाची आवश्यकता

¶ *Art as Experience*, p. 300

आहे हें कोणीहि सामान्यतः नाकबूल करणार नाहीं. परंतु पूर्वीच्या ग्रंथकारांच्या काव्यातून उद्भूत झालेली तत्त्वें अबाधित मानणें व त्याच्या अनुरोधानें कलाकृतीची तपासणी करणें घातक आहे. आणि डॉ. जॉन्सननें नेमकी हीच चूक केली. कलेचीं तत्त्वें अबाधित आणि अपरिवर्तनीय असतात (The principles of art fixed and invariable) हा जॉन्सनचा सिद्धान्त आहे. जॉन्सनच्या मतें कांहीं लेखक प्रमादरहित (correct) असतात. अशा थोर लेखकाच्या लिखाणांतून टीकेचीं नियामक तत्त्वें शोधून काढावयाचीं असतात. अशा प्रकारें शोधून काढलेलीं तत्त्वें एकदा प्रस्थापित झालीं कीं त्याचा अंमल सर्वकाळीं व सर्वांवर सारखाच चालावा असा जॉन्सनचा अभिनिवेश होता. याला व्हॅननें case-law अशी अन्वर्थक संज्ञा दिली आहे.¶

याचा स्पष्ट अर्थ असा कीं, काव्याचें सौंदर्य व्हर्जिल इत्यादि प्राचीन कवींना ज्याप्रकारें प्रतीत झालें त्याच प्रकारानें तें अर्वाचीनानाहि प्रतीत झालें पाहिजे. जॉन्सनच्या टीकापद्धतींत आणखी एक वैगुण्य असें होतें कीं, त्याचें लक्ष प्रतिभादि काव्यगुणापेक्षां शुद्धतेवरच अधिक होतें. त्याचे आदर्श कवि शुद्धतेवर अधिक भर देणारे होते त्यांच्यातील शुद्धता हाच गुण जॉन्सनला अधिक प्रिय होता याचा परिणाम असा झाला कीं, जॉन्सनच्या टीकेला कर्मकांडाचें स्वरूप आलें. त्याच्या टीकापद्धतीचा हा अपरिहार्य परिपाक होता. आदर्शाचें अनुकरण जो कोणी उत्कृष्ट करील तोच तेवढा चांगला कवि असें मानल्यामुळेंच हा घोटाळा झाला हें उघड आहे. थोडक्यांत, पूर्वीच्या कवींनीं जें केलें नाहीं तें अर्वाचीन कवीनें करतां कामा नये असा जॉन्सनच्या म्हणण्याचा अभिप्राय असावा असें दिसतें जॉन्सनला कलाक्षेत्रांतील कोणत्याहि नवीन प्रयोगाचा आत्यंतिक तिरस्कार वाटत असे. जे कांहीं चांगलें असेल तें सर्व मागें होऊन गेलें आहे, आतां त्या बाबतींत नवीन लोकांनीं कांहीं खटपट करूं नये असें त्यानें स्पष्टपणें सांगितलें आहे. नवीन प्रकारच्या वृत्ताची योजना

¶ *English Literary Criticism*, p. 57. व्हॅन म्हणतो—"which (case-law) once established, is binding for all time both on the critic and on those he summons to his bar."

पोप नांवाच्या कवीनें केल्याबद्दल जॉन्सनला त्याचा भयकर संताप आला, व त्याची त्यानें या अपराधाबद्दल खूप निर्भर्त्सना झाली.*

जॉन्सननें या प्रकारची पद्धति अवलंबिल्यामुळें अनेक प्रसिद्ध लेखकांना त्याच्या टीकेचे तडाखे सहन करणें भाग पडलें. मॅजिस्ट्रेटप्रमाणें जणु तो शिक्षा ठोठावतो. हॅरी फीलिंडगला तर barren rascal ही पदवी त्याच्याकडून मिळाली.

जॉन्सननंतर एडिंबरो रिव्ह्यू व क्वार्टर्ली रिव्ह्यू या दोन नियतकालिकांनीं जॉन्सनचीच चूक पुन्हा केली. प्रतिभाशाली कवींची जेफ्रेनें एडिंबरो रिव्ह्यूंतून मनसोक्त रेवडी उडविली. नवीन विचार आत्मसात् करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या ठायीं मुळींच नव्हतें; त्याची दृष्टि अत्यंत दूषित होती व टीकेविषयीं त्याच्या कल्पना प्रामादिक होत्या. कोणत्याहि चांगल्या गोष्टीची भरपूर टवाळी करावयाची व लेखकाला जमीनदोस्त करावयाचें असा जेफ्रेचा खाक्या होता. त्याच्या पद्धतीचें कार्लाइलनें 'rash and reckless style of criticism' असे यथार्थ वर्णन केलें आहे. अबाधित आणि शाश्वत तत्त्वाचा जेफ्रेनें फार बडिवार माजविला. काव्याचे निकष प्राचीन विद्वानांनीं ठरविले असून त्याच्याविषयीं कोणताच संदेह घेऊं नये अशी एडिंबरो रिव्ह्यूच्या पहिल्याच अंकांत घोषणा झाली.§

खाटीक ज्याप्रमाणें कत्तल करतो त्याप्रमाणें जेफ्रे लेखकाची कत्तल करीत असे. इंग्लंडमध्यें त्याकाळीं हयात असलेल्या बहुतेक सर्व प्रसिद्ध लेखकांना जेफ्रेच्या चाबकाचे तडाखे सोसावे लागले. मवाळ लिहिणें जेफ्रेला ठाऊकच नव्हतें. जेफ्रेचे हे जहाल निर्णय (slashing verdicts) कधीं कधीं परा कोटीला जात असत. वर्ड्स्वर्थच्या Excursion या प्रसिद्ध काव्यावरील टीकेचें पहिलेंच वाक्य पहा–" This will never do!" पुढील विवेचनाची ही केवळ नांदी आहे. The White Doe of Rylstone या वर्ड्स्वर्थच्या

* "To attempt any further improvement of versifica- [illegible] ligence have now done their [illegible] will be the effort of tedious

§ "The standards of poetry have been fixed long ago by certain inspired writers, whose authority it is no longer lawful to call into question."

दुसऱ्या एका कवितेवरील टीकेची सुरवात पुढीलप्रमाणें आहे.-"This, we think, has the merit of being the very worst poem we ever saw imprinted in a quarto volume" *

वर्ड्स्वर्थच्या One on Immortality या विख्यात कवितेविषयीं जेफ्रे म्हणतो-"The most illegible and unintelligible part of the whole publication." पुढें हे राजेश्री म्हणतात-" असला मूर्खपणा आता थांबेल अशी आम्ही आशा करितों."

टीकेचीं तत्त्वें शाश्वत आणि अबाधित आहेत असें मानून व प्राचीन कवींच्या काव्यांतील गुणांच्या आधारें अर्वाचीन कवींचीं काव्यें तपासून निर्णय देण्याची पद्धति कशी घातक ठरते हें स्पष्ट करण्यासाठीं वर जॉन्सन व जेफ्रे या दोन निर्णायक टीकाकारांचीं उदाहरणें दिलीं. प्राचीन कवींच्या काव्यांचा सूक्ष्म अभ्यास करून उत्कृष्ट वाङ्मयाला आधारभूत असलेले गुण शोधून काढण्याच्या अनावर आसक्तीचे जे दुष्परिणाम वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत वेळोवेळीं झाले तेच दुष्परिणाम इतर कलांच्या क्षेत्रांतही झाले. डयूईनें प्रसिद्ध चित्रकार रेनॉल्ड्स याचें या बाबतींत उदाहरण दिलें आहे. रोमन चित्रकारांनीं जे कलाप्रकार उपयोगांत आणिले त्यांची अतिरिक्त शिफारस करीत असता टिंटोरेट्टो या आधुनिक चित्रकाराचा त्यानें उपहास केला आहे. टिंटोरेट्टोनें आणलेल्या नवीन प्रणाली या " wild, capricious, extravagant and fantastic " आहेत असें रेनॉल्ड्सचें म्हणणें आहे.† प्राचीन काव्यांना त्यांच्या गुणांमुळें मानाचें स्थान देण्यांत कांहींच दूषणीय नाहीं; पण त्या काव्यांतून निघणारीं तत्त्वें सर्वकाळीं सर्वच कवींच्या बाबतींत अबाधित मानणें हें खचित दूषणीय होय.

काव्याचीं तत्त्वें अबाधित आणि सर्वकाळीं सर्वांना लागू असावीत व प्राचीनांचीं काव्यें सर्वांना सर्वच बाबतींत अनुकरणीय असावीत हें मत जॉन्सनच्या अगोदर कित्येक शतकांपूर्वी होरेसनेंहि सांगितलें होतें. होरेस

* *Jeffrey's Literary Criticism*, पृष्ठें १०७, १२६.

† *Art as Experience*

म्हणतो—"The example of Greek and Latin poets must be studied night and day." पूर्वसूरीविषयींच्या या आत्यंतिक आदरासाठीं कांहीं कारण देण्याचीहि त्याला जरूर वाटत नाहीं. " If literature is to exist at all, it must be on the Greek models."* होरेसचेंच म्हणणें थोडा फरक करून मॉटेननें मांडलें आहे. " I care not much for new books, because the old seem fuller and of stronger reasons."

पूर्वसूरींच्या काव्यांतून निघणाऱ्या तत्त्वांप्रमाणें अर्वाचीनाचें काव्य तपासणें हा आत्यंतिक विचार टीकाकारांनीं कसा प्रचलित केला तें वर पाहिलें आहे. या बाबतींत मॅथ्यू आर्नोल्डनें बराच संयम दाखविला आहे. प्राचीन कवींच्या काव्यांचें महत्त्व तो निःसंदिग्धपणें मान्य करीत असून त्यांचें यथाकाल अनुकरण करण्यासहि हरकत नाहीं असें त्याला वाटतें. उत्कृष्ट काव्य कोणतें हें कसें ठरवावें यासाठीं त्यानें पुढील उपाय सांगितला आहे. थोर प्राचीन कवींच्या काव्यातील उत्कृष्ट पंक्ति व शब्दसमूह नेहमी आपल्या मनांत घोळत ठेवून त्यांचा इतर काव्याच्या बाबतींत निकषाप्रमाणें उपयोग करावा. अर्वाचीनांनीं प्राचीनांची केवळ नक्कल करावी असें आर्नोल्डचें मत नाहीं. तर काव्यांतील गुण शोधून काढण्याचें तें अमोघ साधन आहे असें तो म्हणतो.

आर्नोल्डच्या विधानांतील अमोघ (infallible) हा शब्द रसास्वादाच्या मार्गांत फार मोठा अडथळा निर्माण करील अशी भीति वाटते. कोणताहि निकष अबाधित अथवा अचूक मानला कीं, विचारस्वातंत्र्याला पायबंद बसलाच म्हणून समजावें. दुसरी एक शंका अशी कीं, रूढी अथवा परंपरा सांगते म्हणून प्राचीनाचीं काव्यें उत्कृष्ट मानावयाचीं कीं, स्वतःला तीं खरोखरच मोठीं वाटतात म्हणून त्यांना मान द्यावयाचा ! परंपरेचें महत्त्व ध्यानांत घेऊनही विवेकशील वाचकाचे एतद्विषयक विचार ग्राह्य मानलेच पाहिजेत या बाबतींत ह्यूईनें पुढील प्रश्न उपस्थित केला आहे. काव्यशास्त्रांतील विशिष्ट तत्त्वें पाळण्यामुळें प्राचीन कवी मोठे ठरले, कीं त्यांचें पालन आपण सध्या करावयाचें असें आपण म्हणतों तीं तत्त्वें

* Abercrombie: *Principles of Literary Criticism*, p. 127.

थोर कवींच्या काव्यांतून शोधून काढावयाचीं ? प्राचीनांच्या काव्यांविषयींच्या असीम आदरामुळें तत्त्वांना शरण जाण्याची प्रवृत्ति निर्माण होत असते. पण अशीं तत्त्वें एकदां शोधून काढलीं म्हणजे तीं सर्वांना साधारण (general) ठरतात. पण कलाकृति मात्र व्यक्तिवैशिष्ट्यानें युक्त असतात. म्हणून सर्वांना सारखेपणानें लागू पडणारीं तत्त्वें ' शाश्वत ' आहेत असें आपण म्हणतों. याचाच अर्थ असा कीं, तीं सर्वच काव्यांना लागू करण्याचा प्रयत्न करण्यामुळें कोणत्याच विशिष्ट काव्याच्या बाबतींत तीं लावतां येण्याची अशक्यता उत्पन्न होते. उलट, दर क्षणाला उदाहरणासाठीं प्राचीनांच्या तोंडाकडे पाहण्याची प्रवृत्ति निर्माण होऊं लागली कीं, त्यामुळें अनुकरण-प्रियतेला अवास्तव उत्तेजन मिळूं लागतें. पूर्वीचे कवि मोठे ठरले याचें कारण त्यांनीं कांहीं नियम पाळले व आदर्शांचें अनुकरण केलें हें नव्हे; तर प्रसंगीं तत्त्वाचें व नियमाचें उल्लंघन करूनहि त्यांनीं स्वतंत्र प्रज्ञेनें वैयक्तिक अनुभवाचा आविष्कार केला म्हणून ते मोठे ठरले.

तात्पर्य, विशिष्ट कलातत्त्व व चिरंतन सौंदर्यतत्त्व यामध्यें घोटाळा निर्माण झाल्यामुळेंच निर्णायक टीकेमध्यें अनेक वैगुण्यें उत्पन्न होतात. प्राचीनांच्या उदाहरणावरून कांहीं चांगल्या गोष्टी काव्यात आणण्याचा प्रयत्न करणें व त्यामधून निघालेल्या नियमांना कर्मकांडाचें स्वरूप देऊन त्या निकषावर अर्वाचीन काव्यें तपासणें या दोन गोष्टी अत्यंत भिन्न होत. बदलत्या कालाप्रमाणें काव्यादि कलांच्या क्षेत्रात जे नवीन विचार उत्पन्न होण्याचा संभव आहे, त्याच्याकडे बळेंच दुर्लक्ष करून अबाधित व शाश्वत तत्त्वांची नेहमीं कास धरल्यामुळें चांगल्या चांगल्या टीकाकारांनींहि दोषैकदृष्टीनें टीका केली आहे. अशा टीकेचा उपयोग फारसा होण्याची आशाच नको. अनुभवात नावीन्य उत्पन्न झालें कीं, त्यांच्या आविष्काराच्या पद्धतींतहि नावीन्य उत्पन्न झालेंच पाहिजे. प्राचीनांचें कलाविषयक तंत्र त्यांच्या भोंवतालच्या विषयाच्या आविष्काराला उपयुक्त होतें यांत शंका नाहीं. पण वर्ण्यविषय बदलल्याबरोबर आविष्काराची पद्धति व तंत्र या दोन्ही गोष्टी आपोआपच बदलल्या पाहिजेत. निर्णायक टीकाकारांनीं जीवनांत नव्यानेंच

निर्माण होणाऱ्या विविध गोष्टींच्या स्वरूपाचें आकलन केलें असतें तर त्याच्या हातून वर वर्णिल्याप्रमाणें प्रमाद घडले नसते.

निर्णायक टीकाकाराच्या ठिकाणीं असलेला सर्वांत मोठा दोष म्हणजे अहंकार. या अहंकाराच्या पोटीं त्याच्या हातून अक्षम्य प्रमाद होत असतात. "Their history is largely the record of egregious blunders" असें डयूईनें म्हटलें आहे. प्रस्थापित तत्त्वाचा अतिरिक्त बडिवार माजविणें, कर्मकांडाचें महत्त्व वाढविणें हा आणखी एक प्रमाद त्याच्याकडून नेहमीं घडत असतो परंपरागत तत्त्वाचे आपणच काय ते खरे वारस आहोंत असा अभिनिवेश बाळगल्यामुळें त्याच्या हातून अनेकांना अन्याय होत असतो. अशल्या काहीं परंपराभिमानी टीकाकारांनीं पॅरिस-मधील एका चित्रसंग्रहातील नवीन चित्रांचें 'वेडगळपणाचा अजबखाना' (collection of insanities) असें वर्णन केलेलें नमूद आहे. नवीन विचार व नवीन प्रवृत्ति यांचें आकलन न करता आल्यामुळें व पूर्वसूरींच्या एका काळीं उपयुक्त पण आता जीर्ण झालेल्या अनेक तत्त्वांना ते चिकटून राहिल्यामुळें कलेच्या मूल्याविषयीं त्यांच्या मनात भ्रामक कल्पना निर्माण झाल्या तर त्यात काहीं नवल नाहीं. जीवनातील नवीन विचार आत्मसात् करून घेण्याची त्यांनीं तयारी दर्शविली, भोंवतालच्या बदलत्या जगाशीं व त्यांतील घटनाशीं त्यांनीं साक्षात् संबंध ठेविला, विश्लेषण (analysis) व संश्लेषण (synthesis) या दोन्ही पद्धतींच्या आधारें त्यांनीं कलाकृतीची तपासणी केली व आपल्या परंपरेपेक्षा इतर अनेक परंपरा अस्तित्वात असण्याचा संभव आहे हें ध्यानांत घेऊन त्याची त्यांनीं माहिती करून घेतली तर संकुचित वृत्तीमुळें व अहंकारामुळें त्यांच्या निर्णायक टीकेंत उत्पन्न होणारे दोष सर्वस्वीं नाहीं. तरी बरेचसे नाहींसे होतील यात संशय नाहीं.

अनेक निर्णायक टीकाकारांनीं निर्णयाच्या कल्पनेचा व टीकेच्या कार्याचा विपर्यास केल्यामुळें त्यांच्या हातून अक्षम्य प्रमाद निर्माण झाले हें खरें असलें तरी 'निर्णयावाचून टीका पूर्ण होत नाहीं' या विधानाला त्यामुळें मुळींच बाध येत नाहीं. जॉन्सन, जेफ्रे इत्यादि निर्णायक टीकाकारांना

ऐतिहासिक दृष्टि नव्हती व वाङ्मयाचें रसग्रहण करिता येण्याची शक्यता असते याची त्याना जाणीवहि नव्हती निर्णयाच्या अभावीं ऐतिहासिक टीकेला ज्याप्रमाणें घटनाच्या जत्रीचें स्वरूप येतें, आणि आस्वादक टीकेला संस्कारवादी (Impressionist) टीकेचें स्वरूप येतें, त्याचप्रमाणें यथोचित ऐतिहासिक ज्ञानाच्या अभावीं आणि कवीच्या भावनाशीं समरस होऊन त्याच्या काव्यातील मर्म जाणून घेण्याच्या शक्तीच्या अभावीं निर्णायक टीकेलाहि रूक्ष कर्मकांडाचें स्वरूप प्राप्त होतें. स्वतःच्या पांडित्याचें वेळीं अवेळीं प्रदर्शन करणें हा उद्देश जरी अशा प्रकारच्या टीकेमुळें सफळ झाल्यासारखा दिसला तरी अभिजात टीकेच्या दृष्टीनें निर्णयाच्या या विपर्यस्त कल्पनेला काहींहि किंमत नाहीं निर्णायक टीकाकाराची टीका वाचताना वाचकानें स्वतःला दोन प्रश्न विचारावे ऐतिहासिक घटनाचा व वाङ्मयाचा अत्यंत दृढ संबंध असतो हें या टीकाकाराला समजलें आहे काय ? आणि कवीच्या व्यक्तिस्वाची ओळख करून घेऊन व त्याच्या भावनाशीं समरस होण्याचा प्रयत्न करून यानें त्याच्या काव्यातील मर्म ओळखलें आहे काय ? या दोन प्रश्नाचें अस्तिपक्षीं उत्तर आल्यास टीकाकाराचा निर्णय ग्राह्य मानावयास हरकत नाहीं. परतु ऐतिहासिक दृष्टीचा अत्यंताभाव व रसास्वादाची अशान्तता यापैकीं एक दुर्गुण त्याच्या ठिकाणीं प्रकर्षानें वसत असला तर त्याच्या निर्णयाच्या ग्राह्यतेविषयीं जरूर साशंक रहावें. दोन्ही दुर्गुण ओसडत असले तर मग बोलावयासच नको !

टीकेच्या प्रकारांचा समन्वय

निरनिराळ्या पद्धतींचा अवलंब केल्यामुळें टीकेचे विविध प्रकार झाले हें आपण पाहिलें आहे. ऐतिहासिक पद्धतीचा विशेष उपयोग करून केलेली टीका ही ऐतिहासिक टीका होय. त्याचप्रमाणें आस्वादपद्धतीला प्राधान्य जींत मिळालेलें असतें ती आस्वादक टीका आणि निर्णयपद्धतीनें केलेली टीका ती निर्णायक टीका होय. निर्णायक टीकेला काहीं प्रमाणात तुलनेचा उपयोग करून घेता येतो. त्याचप्रमाणें ऐतिहासिक टीकेलाहि काहीं मर्यादेपर्यंत तुलनेचा उपयोग करून घेता येईल. चरित्रपद्धतीचा उपयोग आस्वादक टीकेमध्यें

निर्माण होणाऱ्या विविध गोष्टींच्या स्वरूपाचें आकलन केलें असतें तर त्याच्या हातून वर वर्णिल्याप्रमाणें प्रमाद घडले नसते.

निर्णायक टीकाकाराच्या ठिकाणीं असलेला सर्वांत मोठा दोष म्हणजे अहंकार या अहंकाराच्या पोटीं त्याच्या हातून अक्षम्य प्रमाद होत असतात "Their history is largely the record of egregious blunders" असें ड्यूईनें म्हटलें आहे. प्रस्थापित तत्त्वाचा अतिरिक्त बडिवार माजविणें, कर्मकांडाचें महत्त्व वाढविणें हा आणखी एक प्रमाद त्याच्याकडून नेहमीं घडत असतो परंपरागत तत्त्वाचे आपणच काय ते खरे वारस आहोंत असा अभिनिवेश बाळगल्यामुळें त्यांच्या हातून अनेकांना अन्याय होत असतो. अशाच्या काहीं परंपराभिमानी टीकाकारांनीं पॅरिस मधील एका चित्रसंग्रहातील नवीन चित्राचें 'वेडगळपणाचा अजबखाना' (collection of insanities) असें वर्णन केलेलें नमूद आहे. नवीन विचार व नवीन प्रवृत्ति यांचें आकलन न करता आल्यामुळें व पूर्वसूरींच्या एका काळीं उपयुक्त पण आता जीर्ण झालेल्या अनेक तत्त्वांना ते चिकटून राहिल्यामुळें कलेच्या मूल्याविषयीं त्यांच्या मनात भ्रामक कल्पना निर्माण झाल्या तर त्यात काहीं नवल नाहीं. जीवनातील नवीन विचार आत्मसात् करून घेण्याची त्यांनी तयारी दर्शविली, भोंवतालच्या बदलत्या जगाशीं व त्यांतील घटनाशीं त्यांनीं साक्षात् संबंध ठेविला, विश्लेषण (analysis) व संश्लेषण (synthesis) या दोन्ही पद्धतींच्या आधारें त्यांनीं कलाकृतीची तपासणी केली व आपल्या परंपरेपेक्षा इतर अनेक परंपरा अस्तित्वांत असण्याचा संभव आहे हें ध्यानात घेऊन त्याची त्यांनीं माहिती करून घेतली तर संकुचित वृत्तीमुळें व अहंकारामुळें त्यांच्या निर्णायक टीकेंत उत्पन्न होणारे दोष सर्वस्वीं नाहीं. तरी बरेचसे नाहींसे होतील यात संशय नाहीं.

अनेक निर्णायक टीकाकारांनीं निर्णयाच्या कल्पनेचा व टीकेच्या कार्याचा विपर्यास केल्यामुळें त्यांच्या हातून अक्षम्य प्रमाद निर्माण झाले हें खरें असलें तरी 'निर्णयावाचून टीका पूर्ण होत नाहीं' या विधानाला त्यामुळें मुळींच बाध येत नाहीं. जॉन्सन, जेफ्रे इत्यादि निर्णायक टीकाकारांना

ऐतिहासिक दृष्टि नव्हती व काव्याचें रसग्रहण करितां येण्याची शक्यता असते याची त्यांना जाणीवहि नव्हती. निर्णयाच्या अभावीं ऐतिहासिक टीकेला ज्याप्रमाणें घटनांच्या जंत्रीचें स्वरूप येतें, आणि आस्वादक टीकेला संस्कारवादी (Impressionist) टीकेचें स्वरूप येतें, त्याचप्रमाणें यथोचित ऐतिहासिक ज्ञानाच्या अभावीं आणि कवीच्या भावनांशीं समरस होऊन त्याच्या काव्यांतील मर्म जाणून घेण्याच्या शक्तीच्या अभावीं निर्णायक टीकेलाहि रूक्ष कर्मकांडाचें स्वरूप प्राप्त होतें. स्वतःच्या पांडित्याचें वेळीं अवेळीं प्रदर्शन करणें हा उद्देश जरी अशा प्रकारच्या टीकेमुळें सफळ झाल्यासारखा दिसला तरी अभिजात टीकेच्या दृष्टीनें निर्णयाच्या या विपर्यस्त कल्पनेला कांहींहि किंमत नाहीं निर्णायक टीकाकाराची टीका वाचतांना वाचकानें स्वतःला दोन प्रश्न विचारावे. ऐतिहासिक घटनाचा व वाङ्मयाचा अत्यंत दृढ संबंध असतो हें या टीकाकाराला समजलें आहे काय? आणि कवीच्या व्यक्तित्वाची ओळख करून घेऊन व त्याच्या भावनांशीं समरस होण्याचा प्रयत्न करून यानें त्याच्या काव्यांतील मर्म ओळखलें आहे काय? या दोन प्रश्नांचें अनिवार्यशीं उत्तर आल्यास टीकाकाराचा निर्णय ग्राह्य मानावयास हरकत नाहीं. परंतु ऐतिहासिक दृष्टीचा अत्यंताभाव व रसास्वादाची अपात्रता यापैकीं एक दुर्गुण त्याच्या ठिकाणीं प्रकर्षानें वसत असला तर त्याच्या निर्णयाच्या ग्राह्यतेविषयीं जरूर साशंक रहावें. दोन्ही दुर्गुण ओसंडत असले तर मग बोलावयासच नको!

टीकेच्या प्रकारांचा समन्वय

निरनिराळ्या पद्धतींचा अवलंब केल्यामुळें टीकेचे विविध प्रकार झाले हें आपण पाहिलें आहे. ऐतिहासिक पद्धतीचा विशेष उपयोग करून केलेली टीका ही ऐतिहासिक टीका होय. त्याचप्रमाणें आस्वादपद्धतीला प्राधान्य जींत मिळालेलें असतें ती आस्वादक टीका आणि निर्णयपद्धतीनें केलेली टीका ती निर्णायक टीका होय. निर्णायक टीकेला कांहीं प्रमाणांत तुलनेचा उपयोग करून घेतां येतो. त्याचप्रमाणें ऐतिहासिक टीकेलाहि कांहीं मर्यादेपर्यंत तुलनेचा उपयोग करून घेतां येईल. चरित्रपद्धतीचा उपयोग आस्वादक टीकेमध्यें

बराच होण्याची शक्यता असते. यावरून हें स्पष्ट होईल कीं निरनिराळ्या पद्धति ज्याप्रमाणें स्वयपूर्ण व स्वतत्र नसून परस्परपूरक असतात. त्याचप्रमाणें त्या पद्धतींना उपयोग केल्यामुळें झालेले टीकेचे प्रकारहि स्वयपूर्ण व स्वतत्र नसून परस्परपूरक असतात किंबहुना एकाच प्रक्रियेचीं तीं विविध अगें आहेत असें मानलें तरीहि फारसें बिघडणार नाहीं हें कसे तें आता पाहू

कोणतीहि कलाकृति कलादृष्टीनें ऐनजिनसी अथवा एकरूप असते हें खरें असलें तरी ती कलाकृति विशिष्ट ऐतिहासिक परिस्थितींत निर्माण होत असते व त्या परिस्थितींतील सास्कृतिक परपराचा आणि काव्यविषयक अनेक कल्पनाचा तिच्यावर प्रत्यक्ष परिणाम होतो. याशिवाय कलेचा प्रकर्ष, कलात्मक सत्य इत्यादि अनेक तत्त्वाचा विचार करणें टीकाकाराच्या हिताचें असतें. उदाहरणार्थ, रसास्वादाच्या पद्धतीनें कलाकृतींत कलेचा प्रकर्ष कशाप्रकारें झाला आहे हें त्याला पहावें लागतें यासाठीं कवीनें उप योजिलेल्या साधनाचें स्वरूप त्याला समजावून घ्यावें लागतें; व ज्या परिस्थितींत कलाकृति जन्माला आली त्या परिस्थितींतील विविध प्रणालींचें ज्ञान त्याला करून घ्यावें लागतें आणि इतकें काम झाल्यावर कलाकृतीचें त्याला मूल्यमापन करावें लागतें. या तीनहि गोष्टी उत्कृष्टपणें साधणारा टीकाकार हा खरा आदर्शभूत टीकाकार समजण्यास हरकत नाहीं.

वरील विवेचनावरून निर्णायक टीका, आस्वादक टीका व ऐतिहासिक टीका हे टीकेचे तीन प्रकार एकाच प्रक्रियेचे परस्परपूरक घटक आहेत असें मानिता येईल यापैकीं कोणत्याहि प्रकारची टीका इतर दोन प्रकाराच्या आश्रयावाचून परिपूर्ण होत नाहीं रसास्वाद व निर्णय या दोन गोष्टींचा अजिबात विचार न करिता केवळ ऐतिहासिक पद्धतीनें टीका केली तर इतिहासात घडलेल्या घटनाची ती केवळ जत्री होईल व असे झालें तर टीका ही पदवीच तिला देतां येणार नहीं. कारण केवळ घटनाच्या आधारानें कोण त्याहि कलाकृतीचीं कलात्मक मूल्यें ठरविता येणें कधींच शक्य नहीं याच-प्रमाणें ऐतिहासिक घटनाकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलें तर यथार्थ रसास्वाद अशक्य होईल. कारण भोंवतालच्या परिस्थितींतील अनेक प्रभावाचा साक्षात् परिणाम

कलाकृतीवर होत असतो म्हणून ऐतिहासिक पद्धतीच्या साहाय्यानेंच रसास्वाद यथायोग्य होऊ शकेल. शिवाय, नुसत्या रसास्वादानें भागणार नाहीं. कलाकृतीचें मूल्य ठरविणें आवश्यक असतें. यासाठीं कलेचीं अनेक मूल्यें प्रमाण मानावीं लागतात. हीं मूल्यें कलेला लावावयाचीं म्हणजे टीकाकाराला ऐतिहासिक परिस्थितीचें आकलन करण्याची शक्ति असावी लागते व कलादृष्टि असावी लागते. या दोन्ही गोष्टींचा त्याच्या ठायीं अभाव असला तर जॉन्सन किंवा जेफ्रे यांनीं केलेल्या टीकेच्या धर्तीवर टीका निर्माण होऊ लागेल.

नुसती ऐतिहासिक दृष्टि असून भागत नाहीं. टीकाकाराला कलादृष्टि असावी लागते, त्याला कलेंतील मर्म हुडकता यावें लागतें, कवीच्या भावनाशीं समरस होण्याची पात्रता त्याच्या ठायीं असावी लागते, कवीच्या व्यक्तित्वाचें वैशिष्ट्य त्याला प्रतीत व्हावें लागतें. याचप्रमाणें कवीचा काळ व त्याच्या कलेंतील कलात्मक वैशिष्ट्ये यांच्या ज्ञानाच्या अभावीं टीकाकारानें दिलेला निर्णय ग्राह्य मानता येणार नाहीं कवीच्या कालांतील अनेकविध कल्पनांचें टीकाकाराला ज्ञान नसेल तर त्याचा निर्णय एकांगीच ठरला पाहिजे पण निर्णयाची कल्पना टीकाकाराला सोडून देता येणार नाहीं. टीकाकारानें कलाकृतीविषयीं निर्णय हा दिलाच पाहिजे. मूल्य ठरल्याखेरीज टीका पूर्ण होणार नाहीं. म्हणून ऐतिहासिक दृष्टीला व रसास्वादाला निर्णयाची जोड मिळालीच पाहिजे.*

तात्पर्य, कलाकृतीच्या काळांतील ऐतिहासिक परिस्थितीचें चिकित्सापूर्वक ज्ञान ज्याला प्राप्त झालें आहे व त्या काळातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय प्रणाली व वाङ्मयविषयक प्रणाली ज्यानें समजावून घेतल्या आहेत, कलाकृतींतील विविध कलात्मकतेचें मर्म ज्यानें ओळखलें आहे व काहीं मूल्यांचा आधार घेऊन त्या कलाकृतीची योग्यता ठरविणें, अथवा तिच्याविषयीं निर्णय

* *The Arts and the Art of Criticism*, P 372 टी.एम् ग्रीन म्हणतो, "This normative compulsion is not only inescapable, it is essential to profitable historical inquiry and to fruitful artistic re creation For historical investigations which are not guided throughout by a sense of values and standard.. tend to be trivial and inconsequential "

देणें ज्याला शक्य आहे तो टीकाकार सर्व दृष्टींनीं श्रेष्ठ मानावा. पण या तीन गोष्टींचा उत्कृष्ट समन्वय होणें सामान्यत: शक्य नसतें. प्रत्येक टीकाकार कोणत्या तरी एका पद्धतीचा विशेष प्रमाणात अवलंब करितो व इतर पद्धतींचा अवलंब त्या मानानें कमी प्रमाणात करतो. या बाबतींतहि 'प्राधान्येन व्यपदेशाः भवन्ति' हें खरें आहे. एखादा टीकाकार ऐतिहासिक पद्धतीवर विशेष भर देतो आणि आस्वाद व निर्णय यांचा माफक उपयोग करीत असतो. अशा टीकाकाराला 'ऐतिहासिक' टीकाकार म्हणावें. दुसरा एखादा टीकाकार ऐतिहासिक दृष्टीचा अवलंब करतो व निर्णयाकडेहि लक्ष देतो. पण त्याचा खरा उद्देश काव्याचें यथोचित रसग्रहण करणें हाच असतो. अशा टीकाकाराला 'आस्वादक' टीकाकार म्हणावें. आणखी एकादा टीकाकार ऐतिहासिक परिस्थितीचें परिशीलन करतो, रसास्वाद घेण्याचीहि तयारी ठेवतो पण त्याचा विशेष कटाक्ष निर्णयाकडे असतो. या टीकाकाराला 'निर्णायक' टीकाकार म्हणता येईल टीकाकाराचा विशेष भर ज्या प्रकारच्या टीकेवर असेल त्या प्रकाराशीं त्याचें नाव निगडित होतें इतकेंच.

या ठिकाणीं हें लक्षात ठेवलें पाहिजे कीं कोणीहि टीकाकार ऐतिहासिक, आस्वादक आणि निर्णायक या तीन प्रकारांपैकीं एखाद्या प्रकाराचा मुळींच अवलंब न करितां टीका करू लागला तर त्याची टीका हिणकस ठरलीच पाहिजे. कमीअधीक प्रमाणात या प्रकाराचा किंवा पद्धतींचा अवलंब करणें व मुळींच अवलंब न करणें या गोष्टी फार भिन्न आहेत युरोपात अलीकडील काळात टीकेच्या ज्या विविध प्रणाली झाल्या त्याचा अभ्यास केला तर असे दिसून येईल एखाद्या विशिष्ट कालखंडात आस्वादपद्धतीवर विशेष भर देण्यात येतो; तर दुसऱ्या एखाद्या कालखंडात निर्णयपद्धतीवर टीकाकाराचा भर असतो, आणखी एखाद्या कालखंडात ऐतिहासिक दृष्टीचें विशेष महत्त्व मानलें जातें. आधुनिक युरोपातील सुरवातीची बरीचशी टीका निर्णायक पद्धतीची होती व ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वांवर टीकाकाराचा दृढ विश्वास होता. कोलरिजनें सुरू केलेल्या टीकापद्धतींत रसास्वादाला फार मोठें महत्त्व मिळालें 'रोमँटिक क्रिटिसिझम' या नावानें ही टीका प्रसिद्ध आहे अगदीं अलिकडच्या काळीं

टीकाक्षेत्रात एतिहासिक दृष्टीला विशेष महत्त्व आलें आहे. हे भिन्न प्रवाह दिसत असले तरी श्रेष्ठ टीकाकारांनीं तीनहि पद्धतींचा उत्कृष्ट समन्वय केला होता असे दिसून येईल काळाच्या प्रभावामुळें त्याचें नाव विशिष्ट प्रकारच्या टीकेशीं निगडित होतें इतकेंच.

मूल्यविचार*

आस्वादक टीका असो किंवा निर्णायक टीका असो, टीकाकाराला काहीं तरी वाङ्मयीन मूल्याचा आधार घेणें भाग पडतेंच हें आपण मागें पाहिलें आहे. आस्वादक टीकेच्या बाबतींत, टीकाकाराची अभिरुचि हा महत्त्वाचा भाग असला तरी, काव्यांतील सौंदर्यतत्त्वाचें स्वरूप त्याला कळावेंच लागतें. कोणत्या तत्त्वाचें अस्तित्व असलें म्हणजे काव्य सुंदर ठरतें हें जर त्याला माहीत नसलें तर त्याची टीका 'मला असें वाटतें' या स्वरूपाची होईल. केवळ वैयक्तिक मतावर आधारलेल्या टीकेला महत्त्वाचें स्थान कां देता येत नाहीं हें मागें संस्कारवादी टीकेच्या विवेचनांत स्पष्ट केलें आहे. टीकाकाराला एखादी कलाकृति आवडली असली तर ती का आवडली याचीं कारणें त्याला देता आलीं पाहिजेत. त्याचप्रमाणें एखादी कलाकृति त्याला आवडली नाहीं तर ती का आवडली नाहीं याचींहि कारणें त्याला देता आलीं पाहिजेत. आणि हें व्हावयाचें असेल तर काहीं तत्त्वाची अथवा मूल्याची मदत घेतल्यावाचून टीकाकाराला एकहि पाऊल उचलता येणार नाहीं. अभ्यासाच्या अभावीं व टीकातत्त्वें कोणतीं यांच्या ज्ञानाच्या अभावीं केलेली टीका विचारांत घेण्याचें कारण नाहीं तात्पर्य, केवळ निर्णय देण्याच्या वेळींच मूल्याचा किंवा तत्त्वाचा विचार करावा लागतो असें मुळींच नसून काव्याचें रसग्रहण करीत असताहि त्यांच्यावाचून चालत नाहीं.

* 'मूल्य' हा शब्द इंग्रजींतील Value या शब्दाचा पर्याय आहे. इंग्रजींत Standard आणि Principle असे आणखी दोन शब्द जवळ जवळ याच अर्थानें वापरतात. 'तत्त्व', 'परिमाण' किंवा 'निकष' हे त्याचे मराठी पर्याय वापरण्यास हरकत नाहीं.

वाङ्मयाच्या गुणदोषाचें विवेचन चालू असतां अनुकूल अथवा प्रतिकूल वैयक्तिक मतापेक्षां काहीं अधिक महत्त्वाचीं व स्थायि तत्त्वें आवश्यक आहेत हें वरील विवेचनाचें सार आहे. टीकेला काहीं भारदस्त स्वरूप यावयाचें असेल तर व्यक्तीच्या तरल भावनांवर आधारलेल्या मतापेक्षा काहीं अधिक विश्वसनीय गोष्टीचा आधार घेण्यावाचून गत्यंतर नाहीं टीकाशास्त्राचा इतिहास म्हणजे अन्य काहीं नसून टीकाशास्त्राचीं मूलभूत तत्त्वें शोधून काढण्याच्या प्रयत्नाचाच इतिहास होय.

अगदींच पराकोटीला गेलेली संस्कारवादी टीका किंवा कवीच्या भावनाचें केवळ स्पष्टीकरण करणारी एकांगी आस्वादक टीका सोडून दिली तर मूल्यमापन हें टीकेचें प्रधान कार्य मानलें गेलें आहे असें दिसून येतें. हें मूल्यमापन अर्थातच निर्णयाच्या स्वरूपाचें असतें. एखाद्या कलाकृतींतील गुणाचें स्वरूप जाणून तिचें मूल्य ठरविणें या निर्णयाचें काम होय तुलनेच्या साहाय्यानें हें काम फारच थोड्या मर्यादेपर्यंत होतें हें मागें पाहिलें आहे. तुलनेचा आधार न घेताच कलाकृतीचें मूल्यमापन करावयाचें म्हटलें तर पूर्वीच प्रस्थापित झालेल्या काहीं तत्त्वाचा अथवा निकषाचा उपयोग करणें अपरिहार्य ठरतें. 'अमुक नाटक रद्दी आहे' असें एकदम म्हणणें हें मूल्यमापन नव्हे नाटक पाहिल्यावरोवर अथवा वाचल्यावरोवर जी मानसिक प्रतिक्रिया झाली असेल ती अगदीं यथायोग्य झाली हें सिद्ध करण्यासाठीं नाटकाच्या गुणाची माहिती असणें आवश्यक नाहीं काय? पण या गुणाची माहिती झाली तरी प्राथमिक अवस्थेंत त्या गुणांना मूल्याचें स्वरूप येत नसतें हें विसरतां कामा नये. या गुणाचें अस्तित्व अनेक ठिकाणीं आहे असें दिसून आल्यावर व त्या गुणाच्या मुळेंच कलाकृति आकर्षक ठरते याची खात्री झाल्यानंतर मगच त्याना मूल्याचें स्वरूप प्राप्त होतें. टीकाकाराचे वैयक्तिक पूर्वग्रह, त्याच्या आवडी-निवडी, त्याच्या ज्ञानातील वैगुण्यें इत्यादि अनेक गोष्टींमुळें टीकेच्या बाबतींत जे अनर्थ निर्माण होत असतात ते टाळण्यासाठीं व टीकेला स्थायी स्वरूप प्राप्त व्हावें यासाठीं अनेक प्रकारच्या व निरनिराळ्या काळांतील कलाकृतींना सारख्याच उपयुक्ततेनें लावता येतील अशीं तत्त्वें शोधून काढण्याचे प्रयत्न

टीकाकारांनीं अगदीं सुरवातीपासून कां केलें याची अशी उपपत्ति आहे. प्रत्येक टीकाकाराचें स्वतंत्र मत असण्याचा संभव फार असल्यामुळें एकाच कलाकृती विषयीं निरनिराळ्या टीकाकारांचीं अगदीं परस्परविरुद्ध मतें असण्याची आपत्ति निर्माण होईल. कांहीं आंधळ्यांनीं एकाच हत्तीविषयीं ज्याप्रमाणें अनेक मतें दिलीं तसेंच याहि ठिकाणीं होईल. तें होऊ नये म्हणून अनेक काव्यांना सारखेपणानें लागू करितां येतील अशीं कांहीं तत्त्वें निर्माण करणें हेंच साहित्य-शास्त्राचें प्रधानकार्य बनलें. अशीं तत्त्वें निर्माण झालीं म्हणजे सर्वस्वीं वैयक्तिक अभिरुचीवर टीका अवलंबून न राहतां टीकाकार सर्वमान्य झालेल्या तत्त्वाचा आधार घेऊं लागतो व त्या तत्त्वांच्या आधारानें विशिष्ट कलाकृतीचें परीक्षण करूं लागतो. असें झालें म्हणजे केवळ रुचिभिन्नतेमुळें व वैयक्तिक पूर्वग्रहामुळें एकाच कलाकृतींविषयीं जी विलक्षण मतभिन्नता दिसून येण्याची शक्यता असते ती नाहींशी होते. कलाकृतीच्या गुणांची अशा प्रकारें व्यक्तिनिष्ठेच्या द्वारें चर्चा न होतां वस्तुनिष्ठेच्या द्वारें चर्चा होऊं लागली म्हणजे टीकाकाराच्या वैयक्तिक आवडीनिवडीला व पूर्वग्रहाला फारसें स्थान न राहून टीकेला कांहीं नियमबद्धता येऊं लागते.

अभिरुचीचें वैचित्र्य मान्य केलें तरीहि जाणत्या माणसाच्या अभिरुचींत कांहीं विलक्षण फरक पडतो असें वास्तविक दिसून येत नाहीं, आणि म्हणून त्याच्या निर्णयांतहि डोळेफाड फरक दिसून येण्याचें कारण नाहीं. म्हणून त्याच्या पिढ्यांतील टीकाकाराच्या व रसिकाच्या अभिरुचींत व निर्णयांत आ यंतिक अंतर पडेल अशी भीति वाटावयाचें कारण नाहीं. आणि याचें कारण असें कीं, ही अभिरुचि अनन्यपरतंत्र नसून कांहीं सर्वमान्य बाह्याधीन तत्त्वांनीं नियंत्रित झालेली असते. प्राचीन काळच्या कवींच्या बाबतींत तर हें विशेषच खरें आहे. ज्या गुणांसाठीं प्राचीनांचीं काव्यें त्यांच्या समकालीनांना अथवा लगेच होऊन गेलेल्या पिढ्यांतील लोकांना आदरणीय वाटलीं त्याच गुणा साठीं आजहि तीं आपणास प्रिय वाटत नाहींत काय ? याचा अर्थ असा कीं, *अभिरुचीवर तत्त्वांचीं फार मोठीं बंधनें पडलेलीं असतात.* आणि याचमुळें एकादी कलाकृति इतर कलाकृतींपेक्षा मूलत:च श्रेष्ठ आहे असें आपण म्हणू

शकतो. कै. कुंटे यांच्या 'राजा शिवाजी' या महाकाव्यापेक्षां 'रामायण' अथवा 'महाभारत' हीं महाकाव्यें शतपटींनीं श्रेष्ठ आहेत असें जेव्हा आपण म्हणतों तेव्हां केवळ अनियंत्रित अभिरुचि या आपल्या निर्णयाच्या मुळाशीं नसते हें *मान्य केलेंच पाहिजे. पण हा निर्णय तरी आपण कशाच्या आधारानें देत* असतों याचा जर विचार केला तर वाङ्मयाच्या मोठेपणाविषयीं कांहीं तत्त्वें मान्य करावयाची आपली तयारी असते हेंच त्याला कारण देता येईल.

तात्पर्य, वाङ्मयाचा आस्वाद घेऊन त्याचें मूल्यमापन करणें या गोष्टीसाठीं अनेक कलाकृतींना सारखेपणानें लागतां येतील अशीं काहीं तत्त्वें टीकाकारानें प्रमाण मानलींच पाहिजेत. टीकाकारानें जीं तत्त्वें प्रमाण मानावयाचीं असतात तीं तत्त्वेंसुद्धां अकस्मात निर्माण होत नसून अनेक कलाकृतींच्या सूक्ष्म *अभ्यासानेंच साहित्यशास्त्रकार विमर्शपद्धतीनें तीं प्रणीत करीत असतात* हें पहिल्याच प्रकरणांत स्पष्ट केलें होतें. अशाप्रकारें तत्त्वाचें अस्तित्व अनेक कलाकृतींत दिसून आल्यामुळें कलाकृतींच्या चांगुलपणाला अथवा मोठेपणाला त्याची आवश्यकता आहे असें साहित्यशास्त्रकारांनीं मानलें यांत त्याचें कांहींच चुकलें नाहीं. चांगल्या ठरलेल्या अनेक काव्यांमध्यें जीं तत्त्वें दिसून येतात त्यांचा उपयोग करून इतर काव्याचें परीक्षण करणें हें अशाप्रकारें टीकाकाराचें कर्तव्य होऊन बसतें. केवळ वैयक्तिक आवडीनिवडींचा व पूर्वग्रहाचा *आविष्कार करीत न बसतां कलाकृतीकडे वस्तुनिष्ठ दृष्टीनें पहावयाचें* असें ठरविल्याबरोबर काहीं प्रस्थापित व बहुमत तत्त्वांचा आधार घेतल्याशिवाय त्याचें चालेनासें होतें.

सुसंस्कृत व प्रबुद्ध टीकाकाराचे परिपक्व विचार आणि असंस्कृत व अप्रबुद्ध सामान्य वाचकाचे विचार यांत नेहमींच मोठें अंतर असतें *सामान्य माणसाला हीन अभिरुचीमुळें जें वाङ्मय पराकाष्ठेचें प्रिय असतें* तेंच जाणत्या टीकाकाराला सर्वथा त्याज्य वाटत असतें. परंतु, टीकाकारानें कितीहि ओरड केली तरी जोंपर्यंत केवळ व्यक्तिगत अभिरुचीच्या आधारानेंच वाङ्मयाविषयीं विचार करावयाचा असें मत मान्य झालेलें असतें तोंपर्यंत सामान्य माणसाला दूषण देण्याचा कोणासहि अधिकार प्राप्त होणें

शक्य नाहीं. कारण, त्याला असें दूषण कोणी दिलें तर स्वतःच्या मतस्वातंत्र्याचा व रुचिस्वातंत्र्याचा हवाला देऊन तो तावडतोब मोकळा होईल. म्हणून, जें हीन वाङ्मय सामान्य माणसाला इतकें आवडत असतें तें हीन कोणत्या कारणामुळें हें सांगण्याची जबाबदारी टीकाकारावर येऊन पडते. त्याचप्रमाणें अमुक वाङ्मय चांगलें कां याचीहि कारणें देणें त्याला भाग पडतें. म्हणजेच, वैयक्तिक अभिरुचीपेक्षा कांहींतरी वेगळीं तत्त्वें विचारात घ्यावीं लागतात आणि कलाकृतीचा चांगुलपणा अथवा वाईटपणा केवळ वैयक्तिक अभिरुचीवर अवलंबून नसून त्या कृतींतच कांहीं गुण अथवा दोष असल्यामुळें ती थोर ठरते अथवा दूषणीय ठरते हें त्याला सिद्ध करावें लागतें. हें कार्य जर टीकाकारानें केलें नाहीं तर 'राव-बहादूर पर्वत्या' व 'सटवाजीराव टमाले' यांच्यासारखे फार्स एखाद्या चांगल्या नाटकापेक्षाहि कदाचित् श्रेष्ठ ठरण्याचा संभव आहे. कारण, 'आघल्याची शाळा' यासारख्या नाटकाला जेवढे प्रेक्षक लाभतात त्यापेक्षां कितीतरी पटींनीं अधिक प्रेक्षक प्रहसनाना लाभतील, व बऱ्याच माणसांचें मत प्रहसनाच्या बाजूचें पडल्यामुळें नाटकापेक्षा तीं सहज श्रेष्ठ ठरतील. म्हणून वाङ्मयाच्या श्रेष्ठपणाला कारण होणाऱ्या कांहीं तत्त्वाचा आधार घेण्या-वाचून टीकाकाराला गत्यंतर नाहीं हें दिसून येईल.

तत्त्वाचा उपयोग टीकाकारानें केलाच पाहिजे हें मत वर मांडलें. पण ज्या तत्त्वाचा त्यानें आधार घ्यावयाचा तीं तत्त्वें कोणतीं ? याचें उत्तर असें कीं, भाषेंत वाङ्मय सुरू झाल्यापासून त्या वाङ्मयाच्या चांगुलपणाला कारण होणारीं तत्त्वें प्राचीन साहित्यशास्त्रकारानीं सूक्ष्म विश्लेषण करून प्रस्थापित केलेलीं असतात. त्या तत्त्वाचा आधार टीकाकारानें घ्यावा. आपल्या देशांत संस्कृत साहित्यशास्त्रकारानीं अनेक काव्यांचा व नाटकांचा अभ्यास करून वाङ्मयाच्या श्रेष्ठपणास पोषक ठरणारे कांहीं गुण शोधून काढले, त्याचप्रमाणें वाङ्मय हीन बनविण्यास कारण होणारे दोषहि त्यांनीं शोधून काढले. हें आपल्या देशात झालें त्याप्रमाणें प्राचीन ग्रीसमध्येंहि झालें. प्लेटो व ॲरिस्टाटल या थोर पुरुषानीं वाङ्मयाच्या प्रकारांचें विश्लेषण करून कांहीं सिद्धांत

प्रणीत केले. अनेक काव्याचा अथवा नाटकाचा अभ्यास करून विगमन पद्धतीनें ते सिद्धांत त्यानीं मांडलेले असल्यामुळें नवीन टीकाकाराचें आयतेंच काम झालें असें म्हणावयास हरकत नाहीं. तेव्हा प्राचीनानीं प्रणीत केलेलीं तत्त्वें हाच अर्वाचीन टीकाकाराचा सर्वांत महत्त्वाचा आधार होय. ज्या तत्त्वाला प्राचीन साहित्यशास्त्रकार फार मान देत असत तें रसतत्त्व अथवा ध्वनितत्त्व (व्यजना, suggestion) आजहि आपण प्रमाण मानीत नाहीं काय ? काव्याच्या प्रयोजनाविषयीं त्यानीं मांडलेले विचार आजहि प्रचलित आहेतच ना ? शैलीसंबंधानें प्राचीनानीं मांडलेलीं मतें शैलीचा विचार करणाऱ्या आजच्या टीकाकाराला उपयुक्त ठरण्यासारखीं नाहींत काय ? त्याचप्रमाणें, अनेक प्रकारचे दोष काव्यात असू शकतात हें दाखविताना त्यानीं केलेलें विवेचन व मांडलेले सिद्धान्त नवीन टीकाकाराना विचारात घेणें आवश्यक नाहीं काय ? क्षेमेंद्र किंवा आनदवर्धन *याना औचित्याचा भंग झालेला खपत नव्हता आणि अर्वाचीन* काळच्या थोर टीकाकारांना तो खपतो असें दिसून येत आहे काय ? हें संस्कृत साहित्यशास्त्राविषयीं झालें. प्लेटो व ॲरिस्टॉटल याच्याहि बाबतींत वरीलसारखे प्रश्न विचारता येतील. प्लेटोनें काव्यातर्गत ' सत्य ' (truth) या कल्पनेला पराकाष्ठेचें महत्त्व दिलें व वाङ्मयाचा नीतीशीं अत्यंत दृढ संबंध मानला ही गोष्ट अनेक अर्वाचीन टीकाकाराना मान्य नाहीं काय ? ॲरिस्टॉटलच्या बहिरंगपरीक्षणाच्या पद्धतींतील काहीं तत्त्वें अजूनहि टीकाकार ग्राह्य मानीत नाहींत काय ?

याचा अर्थच असा कीं, काळ बदलला, वाङ्मयाचें स्वरूप बदललें व प्रकारहि भिन्न झाले तरी प्राचीनाच्या *अभिरुचींत* व अर्वाचीनाच्या अभिरुचींत प्रत्येक बाबतींत जमीनअस्मानाचें अतर पडलेंच पाहिजे असे *मानणें* केव्हाहि योग्य होणार नाहीं. सूक्ष्म विचार केला तर असें *दिसून येईल कीं, मूलभूत तत्त्वाच्या* (fundamentals) *बाबतींत त्यांचें व आपलें* बरेंचसें जुळतें म्हणून हीं जीं ' मूलभूत ' तत्त्वें तीं अर्वाचीन टीकाकाराला शिरोधार्य वाटलीं तर त्यात काहीं नवल नाहीं.

वरील विवेचनावरून हें स्पष्ट झालें असेल कीं, रसग्रहण करणें हें टीकाकाराचें कार्य असो, अथवा मूल्यमापन करून निर्णय देणें हें त्याचें कार्य असो, कांहीं सिद्ध आणि प्रस्थापित तत्त्वांचा आधार घेणें हें त्याचें कर्तव्यच ठरतें. हें कर्तव्य त्यानें केलें नाहीं तर त्याची टीका केवळ स्वैर व मनःपूत अशी संस्कारवादी टीका होईल; किंवा ती संस्कारवादी टीका झाली नाहीं तर शिवीगाळी, धागडधिंगा, धक्काबुक्की या स्वरूपाची तरी खास होईल. या दोनहि आपत्तींतून सुटका झाल्याशिवाय कोणत्याहि टीकेला मारदस्त स्वरूप प्राप्त होणें शक्य नाहीं; व कांहीं तत्त्वें प्रमाण मानल्याखेरीज हें कधींहि जमावयाचें नाहीं.

तेव्हां, प्राचीनांनीं वाङ्मयाच्या सूक्ष्म अभ्यासानें शोधून काढलेलीं तत्त्वें हा कोणत्याहि काळांतील टीकाकाराचा आधार होय हें सिद्ध झालें. वास्तविक, यामुळें टीकाकाराचें काम अत्यंत सोपें झालें असें कोणासहि वाटेल; कारण, नवीन तत्त्वें शोधून काढावयाचीं हें काम त्याला करावयाचें नसून प्रस्थापित झालेल्या तत्वाचा वापर करणें येवढेंच त्याचें काम उरतें असें त्याच्या कार्याचें संकुचित स्वरूप बनतें अशा अनेकांचा ग्रह होण्याचा मोठा संभव आहे. इतरांचा असा ग्रह झाला तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. प्रत्यक्ष टीकाकाराचाहि असाच ग्रह झालेला असतो हें टीकावाङ्मयाच्या इतिहासाकडे ओझरतें पाहिलें तरी स्पष्ट होईल. ‘ निर्णायक टीका ’ या मागच्याच प्रकरणांत जॉन्सन इत्यादि निर्णायक टीकाकारांनीं केलेले अक्षम्य प्रमाद टीकेला कशाप्रकारें घातक होत असतात हें स्पष्ट केलेंच आहे. प्राचीनांच्या तत्त्वांचा आधार घेणें हें जॉन्सनच्या टीकापद्धतीचें वैशिष्टय होतें. पण, प्राचीनांच्या तत्वांचा आधार घेणें हें टीकाकाराचें कर्तव्यच होय असें आत्तांच प्रतिपादन केलें आहे. मग, प्राचीनांचा आधार घेण्यांत, आणि टीकेचीं कांहीं तत्त्वें असतात हें मानण्यांत जॉन्सनचा प्रमाद झाला असें कसें म्हणतां येईल? याला उत्तर असें कीं, कांहीं मूलभूत टीकातत्त्वें असतात व त्यांचा उपयोग टीकाकारानें करावयाचा असतो हें मानण्यांत जॉन्सननें कोणताहि प्रमाद केला नाहीं. मग त्याचें चुकलें कोठें? प्राचीनांनीं प्रणीत केलेलीं टीकेचीं तत्त्वें

एकदा प्रस्थापित झालीं कीं, सर्व काळीं व सर्व प्रकारच्या वाङ्मयाच्या बाबतींत शाश्वत व अबाधित असतात हें त्यानें आग्रहानें प्रतिपादिलें व तोच अभिनिवेश बाळगून त्यानें प्रत्येक प्राचीन तत्त्व वाङ्मयाला लावून दाखविता आलेंच पाहिजे असा हेका धरला हेंच त्याचें चुकलें !

ॲरिस्टॉटल काय, किंवा प्लेटो काय, अथवा आपले प्राचीन साहित्य-शास्त्रकार काय, सर्वज्ञ होते असें म्हणता येणार नाहीं. त्यांच्या थोर अलौकिक प्रज्ञेचा कोणत्याहि प्रकारें अधिक्षेप करावयाची यत्किंचित् इच्छा नाहीं. म्हणावयाचें तें इतकेंच कीं, परमेश्वराला ज्याप्रमाणें सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी, सर्वदर्शी इत्यादि विशेषणें आपण लावतों व त्याप्रमाणें त्याच अर्थानें हीं विशेषणें मानवाला लावता येणार नाहींत हें उघड आहे. मनुष्य कितीहि बुद्धिमान् असला तरी त्याच्या बुद्धिमत्तेवर अनेक बंधनें पडलेलीं असतात हें कबूल केलेंच पाहिजे. प्राचीन साहित्यशास्त्रकार परिणतप्रज्ञ होते यात शंका नाहीं. पण त्यांनीं जीं तत्त्वें प्रस्थापित केलीं तीं त्याच्यापुढें जें वाङ्मय साक्षात् उपलब्ध होतें त्याच्या आधारानें अथवा त्याच्या पूर्वीच्या काळातील वाङ्मयाच्या आधारानें प्रस्थापित केलीं हें तर अगदीं स्पष्ट आहे. प्रत्येक समाजाच्या व प्रत्येक काळाच्या कांहीं विशिष्ट गरजा असतात. त्या त्या वेळच्या विद्वानांनीं आपल्या भोंवतालीं प्रचलित असलेल्या विचाराकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करून कांहींहि केलें नाहीं. प्लेटोच्या काळीं नैतिक कल्पनाचें फार मोठें प्राबल्य असल्यामुळें काव्याच्या व नीतितत्त्वाचा त्यानें अत्यंत दृढ संबंध मानला हें मागें स्पष्ट केलेंच आहे. तात्पर्य, साहित्यातील नवीन सिद्धान्त सांगणाऱ्या प्रत्येकाला मागच्या काळातील सिद्धान्त आणि त्याच्या स्वतःच्या काळातील वाङ्मय व प्रचलित असलेले विचार याचा भरपूर उपयोग करून घेणें भाग पडतें. भूतकाळ व वर्तमानकाळ या दोन काळाचा त्याला समन्वय घालावा लागतो. पण भविष्यकाळाच्या बाबतींत मात्र तो सर्वथैव असहाय असतो. परमेश्वराप्रमाणें तो त्रिकालदर्शी नसल्यामुळें त्याची प्रज्ञा तेजस्वी असूनहि तिची भविष्यकाळापुढें कांहींहि मात्रा चालत नाहीं. आणि याच ठिकाणीं त्यानें प्रणीत केलेल्या तत्त्वावर एकाएकीं बंधनें पडू लागतात. काळ हा केव्हांहि

स्थिर नसतो. काळ बदलला की, समाजाच्या आचारात व विचारांतहि बदल होणें अपरिहार्य आहे. वाङ्मयविषयक कल्पनांतहि बदलत्या काळाबरोबर परिवर्तन झालें तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. संस्कृतीच्या प्रत्येक क्षेत्रांत बदललेल्या युगमानाचे स्पष्ट परिणाम नेहमींच दिसून येतात. जें इतरत्र झालें तें वाङ्मयाच्या क्षेत्रांतहि झालेंच पाहिजे. निरनिराळ्या काळीं वाङ्मयाच्या प्रयोजनांविषयीं निरनिराळ्या कल्पना प्रसृत झाल्या व काव्यानंदाच्या उपपत्ति सांगत असतांना निरनिराळ्या तत्त्वांवर भर दिला गेला यांतील मर्म हेंच होय. भरताच्या नाट्यशास्त्रानंतर अनेक साहित्यशास्त्रकार झाले व त्यांनीं अनेक प्रणाली निर्मिल्या याचा अर्थच असा कीं, पुढच्या काळांतील गरजांचें व विचाराचें भरताला ज्ञान झालें नव्हतें. आणि त्यांत त्याला कमीपणा आहे असें मानावयाचें मुळींच कारण नाहीं. हीच गोष्ट प्रत्येक नवीन शास्त्रकाराच्या बाबतींत अक्षरशः खरी आहे. मानवी बुद्धिमत्तेचा भविष्यकाळाच्या बाबतींत कांहीं इलाज चालत नाहीं हें जर खरें आहे तर काळ बदलला असतां कोणत्या घटना घडणार आहेत अथवा कोणते नवीन विचार प्रसृत होणार आहेत याबाबतींत त्याला निर्णायक असें कांहींहि सांगतां आलें नाहीं तर त्यांत दूषणास्पद काय आहे ? साहित्यशास्त्रकारांचा प्रत्येक विचार हा गतकाळ व वर्तमान या दोनच काळांशीं संबद्ध असतो हें नीट ध्यानांत धरावें. आपला प्रत्येक विचार जसाच्या तसा पुढच्या कोणत्याहि काळांत उपयुक्त ठरलाच पाहिजे असा आग्रह त्यांना धरतां येणार नाहीं. आणि तसा आग्रह त्यांनीं कदाचित् धरलाच तर (त्यांना योग्य आदर दाखवून) त्यांचा निषेध करावयासहि हरकत नाहीं.

हें विधान किंचित् स्पष्ट करणें जरूर आहे. प्राचीन काळांतील प्रत्येक तत्त्व जसेंच्या तसें प्रत्येक नवीन काळांत उपयुक्त ठरेल अशी खात्री नाहीं असें जेव्हा आपण म्हणतों तेव्हां 'सर्वच प्राचीन तत्त्वें शाश्वत आणि त्रिकालाबाधित असतात' हा विचार त्याज्य होय असाच त्याचा अर्थ असतो. पण कोणतेंहि प्राचीन तत्त्व अर्वाचीन काळांत उपयोगी पडत नाहीं व तसें पडूंहि नये असा मात्र याचा मुळींच अर्थ नाहीं. आग्रह इतकाच आहे कीं, बदलत्या काळांतील बदलणाऱ्या विचारांच्या अपेक्षेनें प्राचीनांनीं आपलीं तत्त्वें प्रस्थापित केलीं

होतीं असें म्हणावयास कसलाहि आधार नसल्यामुळें त्यांपैकीं प्रत्येक तत्त्व त्यांनीं मांडलें त्याच मूळ स्वरूपांत अर्वाचीन काळांतील वाङ्मयाला लावूं नये. पण त्यांच्या तत्त्वांपैकीं जीं तत्त्वें आजच्या विचारांशीं विसंगत नसतील व जीं आजहि संमत होण्यासारखीं असतील त्यांचा उपयोग करावयास कोणताहि प्रत्यवाय नाहीं.

याचाच अर्थ असा कीं, प्राचीन तत्त्वांचा अर्वाचीन काळांतील वाङ्मयाच्या बाबतींत उपयोग करितांना टीकाकारानें तीं तत्त्वें योग्य प्रकारें पारखून घेतलीं पाहिजेत व आजच्या काळांत त्यांचा कितपत उपयोग करून घेतां येण्यासारखा आहे याचा त्यानें भरपूर विचार केला पाहिजे. त्या तत्त्वांतील जो भाग इष्ट असेल तेवढाच त्यानें ग्राह्य मानला व जो अनिष्ट अथवा आज गैरलागू आहे तेवढा सोडून दिला अथवा मूळ तत्त्वांत अंतर्भूत असलेल्या कल्पनेवर बदलत्या काळांतील विचारांच्या अनुरोधानें कांहीं संस्कार केले तर त्यांत कांहीं दूषणीय आहे असें कोणीहि म्हणणार नाहीं. ज्या ज्या वेळीं टीकाकारांनीं हें कर्तव्य पार पाडलें नाहीं व प्राचीन साहित्यशास्त्रकारांचीं सर्वच *तत्त्वें त्रिकालाबाधित असलीं पाहिजेत असा जॉन्सनप्रमाणें किंवा एडिंबरो* रिव्ह्यूच्या जेफ्रेप्रमाणें हेकाच धरला* त्या त्या वेळीं त्यांनीं घोर प्रमाद केले. प्राचीनांचीं तत्त्वें त्रिकालबाधित आहेत असें मानलें म्हणजेच त्याना खरा मान दिला असें होतें ही कल्पनाच पूर्णपणें प्रामादिक आहे. पण ही प्रामादिक कल्पना उराशीं बाळगण्याचा अनेक टीकाकारांनीं जणू निर्धारच केला होता असें युरोपियन टीकावाङ्मयाच्या इतिहासावरून दिसतें. अर्वाचीन काव्याचें *परीक्षण करावयाचें म्हणजे प्राचीन तत्त्वाच्या निकषावर तें घासून पहावयाचें,* व तें त्या तत्त्वांबरहुकूम असेल तर चांगलें आणि तत्त्वाच्या विरुद्ध जर त्यांत कांहीं असेल तर तें त्याज्य असा घोपटमार्ग टीकाकारांनीं अनेक वेळां पतकरलेला दिसून येतो. प्राचीनांविषयींच्या या आंधळ्या दुरभिमानाचा पगडा युरोपमधील टीकाकारांवर अठराव्या शतकापर्यंत तरी फार मोठा होता. असल्या प्रामादिक कल्पनांचा एकाएकीं त्याग करण्याचें धैर्य न झाल्यामुळें

* मागें पृष्ठ १३८ पहा.

ॲडिसनसारख्या स्वतंत्र बुद्धीच्या टीकाकारानेंहि मिल्टनचें महाकाव्य ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वांना धरून असल्यामुळें तें चांगलें आहे हें सिद्ध करण्याचा खटाटोप केला हें चित्र आहे.

ॲरिस्टॉटलनें आपलीं तत्त्वें ज्या काळांत प्रणीत केलीं त्या काळांत तीं सर्वथा उचित असतील, पण त्याच्यानंतर सुमारें दीडहजार वर्षांनीं झालेल्या लेखकाच्या भोंवतालची परिस्थिति अनेक प्रकारांनीं बदलली असण्याचा संभव नाहीं काय? काव्याच्या स्वरूपाविषयीं, प्रयोजनांविषयीं, बाह्यांगाविषयीं विविध विचार निरनिराळ्या कालखंडांत उत्पन्न होणें अपरिहार्य आहे. याचा अजिबात विचार न करितां केवळ ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वांचा बडिवार माजविणें हें निश्चित घातक होय. ॲरिस्टॉटलची टीकापद्धति काव्याच्या बहिरंगापुरतीच मर्यादित होती हें स्पष्ट आहे. म्हणून, त्याच्या पद्धतीचा आधार घेणाऱ्या टीकाकाराला अर्वाचीन काव्याच्या बहिरंगाचाच तेवढा विचार करितां येईल. काव्याच्या अंतरंगाचा विचार करणें भाग पडलें असतां त्याला ॲरिस्टॉटल फार थोड्या मर्यादेपर्यंतच उपयोगी पडेल हें उघड आहे. यासाठीं कांहीं नवीन तत्त्वांचा आणि प्रणालींचा आधार घेणें टीकाकाराला भाग पडेल. याचाच अर्थ असा कीं, प्राचीन साहित्यशास्त्रकारांचा उपयोग अर्वाचीन काव्याची चर्चा चालू असतां विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच घेतां येणें शक्य आहे.

आपल्या इकडे एका काळीं 'ओजस्' या गुणाचें वाङ्मयांत बरेंच महत्त्व मानलें जात असावें. ओजस् म्हणजे जोरदार भाषा, समासांचें प्राचुर्य, आणि लांब लांब वाक्यें. बाणभट्टाच्या कादंबरींत या गुणांचा आविष्कार भरपूर प्रमाणांत झालेला दिसून येईल. पण नंतरच्या लेखकांनीं या गुणांचा फारसा बडिवार माजविला आहे असें मुळींच दिसून येत नाहीं. जगन्नाथ पंडिताचें काव्य तर वरील कल्पनेपासून शतयोजनें दूर आहे. याचा अर्थ असा कीं, ओजस् या गुणाची आवश्यकता बाणानंतर झालेल्या कवींना व साहित्यशास्त्रकारांना वाटली नाहीं. ही गोष्ट लक्षांत न घेतांच, केवळ ओजोगुणाचें महत्त्व कोणीतरी प्राचीन विद्वानानें प्रतिपादिलें होतें म्हणून तें सर्वथैव

अबाधित आहे असें एखाद्या टीकाकारानें मानलें व जगन्नाथाच्या काव्यांत तो गुण नसल्यामुळें तें हिणकस आहे असें म्हटलें तर त्याला काय करावयाचें? तात्पर्य, वाङ्मयाच्या बाबतींत कोणताहि एक संकेत अथवा प्रणाली चिरकाल टिकून राहील असें कोणीहि मानू नये. अनेक नवीन प्रकार निर्माण होतात, अनेक नवीन प्रणाली निर्माण होतात. या नवीन वाङ्मयप्रकारांचें परीक्षण कैक शतकांपूर्वी होऊन गेलेल्या साहित्यशास्त्रकारांच्या तत्त्वांच्या आधारानेंच करावयाचें असा आग्रह धरणें शुद्ध आततायीपणाचेंच नाहीं काय? कादंबरी, लघुकथा, भावगीत इत्यादि अनेक नवीन वाङ्मयप्रकार अर्वाचीन काळांतच निर्माण झाले. प्राचीनांना याची अधुकहि कल्पना नव्हती. अशा स्थितींत या नवीन प्रकारांची त्यांनीं चर्चा केली नाहीं यांत त्यांचें काहींहि चुकलें नाहीं. ते काहीं 'भविष्यपुराण' लिहावयास बसले नव्हते. त्यांचें चुकलें नसलें तरी अर्वाचीन टीकाकारांचें मात्र अनेक वेळां चुकलें प्राचीनांच्या विचारांतील कोणता भाग आजहि ग्राह्य आहे याचा विचार न करिताच प्राचीन तत्त्वें आजच्या वाङ्मयालाहि सरसकट लाविता येतील अशी त्यांनीं समजूत करून घेतली हीच त्यांची चूक होय.

प्राचीन साहित्यशास्त्रकारांनीं प्रस्थापित केलेल्या तत्त्वांचा अतिरिक्त बडिवार माजविल्यामुळें लेखकांवर व टीकाकारांवर जीं असह्य बंधनें पडलीं त्यांची प्रतिक्रिया होणें स्वाभाविकच आहे. 'संस्कारवादी' टीका व 'कले साठीं कला' हा संप्रदाय यांची उत्पत्ति वरील प्रतिक्रियेच्याच पोटीं झाली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. काव्य व टीका या दोनहि गोष्टींना कर्मठपणाचें भयंकर स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळेंच ही प्रतिक्रिया झाली असली पाहिजे हें स्पष्ट आहे. प्राचीनांविषयीं अतिरिक्त आणि आंधळा अभिमान हें जसें एक टोक तसेंच प्राचीनांचा सर्वस्वीं तिरस्कार हें दुसरें टोक प्राचीनांच्या तत्त्वांचा संपूर्ण उपयोग अर्वाचीनांनीं केलाच पाहिजे या विचाराचा काहींनीं सौम्य निषेध केला तर काहींनीं दुसरें टोक गांठलें व जें काहीं प्राचीन त्याचा उघड अधिक्षेप करावयास सुरवात केली. अर्वाचीन काळांतील कलाकृतींचें परीक्षण पूर्वींच्या काळांतील वाङ्मयाच्या आधारानें प्रस्थापित केलेल्या तत्त्वानुसार करणें हें

मुळांतच चूक आहे असें वर्ड्स्वर्थनें म्हटलें. § वर्ड्स्वर्थनें प्राचीन तत्त्वाचा अतिरिक्त करून आर्वाचीन काव्य तपासण्याच्या प्रवृत्तीचा असा हा सौम्य निषेध केला असला तर डी. एच्. लॉरेन्स कडाडून आणि 'गर्जून' म्हणतो, "त्याचे (म्हणजे प्राचीनाचे) नियम खड्डयांत गेले. जर तुम्ही चुका करणारच असला—आणि चुका कोण करीत नाहीं ?–तर निदान त्या चुका तुमच्या स्वतःच्या असूं द्या, त्याच्याच चुका पुन्हा करूं नका."†

अतिरेकी मतांचा त्याग करावयाची तयारी दर्शविली तरी असें म्हणावें लागेल कीं, प्राचीनाच्या तत्त्वापैकीं कांहीं मूलभूत तत्त्वें आजच्या काळींहि उपयुक्त *ठरण्याचा संभव असला तरी त्याचीं सर्वच तत्त्वें कोणत्याहि काळीं* शाश्वत व अबाधित असलीं पाहिजेत हें मत मुळींच ग्राह्य होण्यासारखें नाहीं. म्हणून त्यांचीं कांहीं तत्त्वें अर्वाचीन काळीं प्रमाण मानावयास हरकत नसली तरी तीं तत्त्वें अबाधित आहेत या कल्पनेनें तीं प्रमाण मानावयाचीं नसून आजहि तीं उपयुक्त आहेत म्हणूनच तीं प्रमाण मानावयाचीं. काव्यातील सौंदर्याचे विविध प्रकार स्पष्टपणें दिसत असता, त्याचा आविष्कारहि विविध प्रकारांनीं झालेला दिसत असता व वाङ्मयाचे विविध प्रकार प्रत्येक शतकात निर्माण होत असता त्या सर्वांच्या बाबतींत सारखेपणानें उपयुक्त ठरतील अशीं अबाधित तत्त्वें मानणें बरोबर नाहीं.*

§ *Judgment in Literature*, P. 47.-" Wordsworth ... . has put his finger upon the inherent weakness of any system of criticism which attempts to measure new works of creative literature by rules based solely, or mainly, upon a knowledge of previously existing models "

† " Damn their discipline. If you have got to make mistakes—and who has'nt ?—make your own, not theirs "

* एलिझबेथ ड्र्यूचें पुढील विधान चित्य आहे —"No age is the law and the prophets. " ती पुढें म्हणते, " There are no laws of criticism which are immutable, and no opinions in powerful rhyme or prose which can be cast into the monument of absolute values." (*Enjoyment of Literature*, *pp. 220 and 223*)

टीकाशास्त्रांतील तत्त्वें अबाधित असतात असा आग्रह टीकाकारांनीं धरल्यामुळें जो अनर्थ होण्याचा संभव आहे त्याचें दिग्दर्शन वर केलें. पण तत्त्वें शाश्वत आणि अबाधित असतात ही कल्पनाच मुळांत कशी निर्माण झाली व तिचा वापर टीकाकारांनीं कोणत्या भावनेनें केला, हें पाहणें मनोरंजक होईल. निर्णायक टीकाकारांनीं टीकातत्त्वें अबाधित मानून टीकेला कर्मकांडाचें स्वरूप प्राप्त करून दिलें म्हणूनच संस्कारवादी टीकेचा उद्‌भव झाला हें लक्षांत घेतलें असतां शाश्वततेचें किंवा अबाधितत्वाचें मूळ शोधणें अपरिहार्य आहे. संस्कारवादी टीकाकारांनीं व्यक्तिनिष्ठेचा (subjectivism) विलक्षण बडिवार माजविला हें खरें आहे. परंतु निर्णायक टीकाकारांनीं वस्तुनिष्ठेचा (objectivism) बडिवार माजविला हेंहि कबूल करणें भाग आहे. वस्तुनिष्ठ मूल्यें (objective values व वस्तुनिष्ठ परिमाणें (objective standards) याच्या स्वरूपाविषयींच निर्णायक टीकाकारांनीं भलतेच कांहीं समज बाळगले होते. आणि याच कारणासाठीं, वाइल्डसारख्या संस्कारवादी टीकाकारांनीं वस्तुनिष्ठ मूल्यें अथवा परिमाणें असूं शकतील ही कल्पनाच त्याज्य मानली व कलाकृतीचें सौंदर्य पाहणाऱ्याच्या मनावरच सर्वस्वीं अवलंबून असतें असें ऐकांतिक मत मांडलें. सिद्ध असे बाह्य निकष अथवा परिमाणें वापरून कोणत्याहि कलाकृतीचें परीक्षण करितां येतें हें मत निर्णायक टीकाकारांनीं उराशीं घट्ट धरल्यामुळेंच संस्कारवादी टीकाकाराचें फावलें यांत कोणतीहि शंका नाहीं. निर्णायक टीकाकारांनीं यावाबतींत संयम पाळला असता तर कदाचित् संस्कारवादी टीकेची उत्पत्तीच झाली नसती. एकदां प्रस्थापित झालेलें तत्त्व वाङ्मयाला लावून दाखविण्याचें अशी भूमिका निर्णायक टीकाकारांनीं घेतली, आणि वाङ्मयाला लावून दाखवितां येण्यासारखीं तत्त्वेंच असणें शक्य नाहीं असें अत्यंत विरुद्ध मत संस्कारवादी टीकाकारांनीं मांडलें.

टीकेच्या तत्त्वाचा उपयोग करितांना निर्णायक टीकाकारांनीं जें कर्मकांड निर्माण केलें त्याचें स्वरूप वर पाहिलें. त्याचें कारणहि स्पष्ट आहे. एकादें माप (measure) आणि वाङ्मयीन मूल्य हीं एकच आहेत अशी त्यांची कल्पना झाली असावी. दोराचें एकादें माप असतें किंवा वजन असतें.

मापांत पदार्थ घातला की तो मोजून निघतो किंवा तागडींत वजन घातलें कीं, दुसऱ्या पारड्यांतील पदार्थ वजनांत किती आहे हें तावडतोब कळून येतें. हें जसें होतें तसेंच वाङ्मयाच्या बाबतींत होऊं शकेल असें निर्णायक टीकाकारांना वाटलें असावें. वजन करणें किंवा मोजणें याचा अर्थ वजन किंवा माप व दिलेला पदार्थ यांची तुलना करणेंच होय. याचप्रमाणें टीकाशास्त्रांतील एखादा सिद्धान्त व वाङ्मय यांची तुलना म्हणजेच टीका असा अर्थ झाला असावा. प्रस्थापित सिद्धान्त अथवा तत्त्व वाङ्मयाला लावून दाखविणें म्हणजेच त्या सिद्धान्तावर हुकूम वाङ्मय आहे कीं नाहीं तें पाहणें. आणि हें काम करणें होणारहि टीकाकाराला मुळींच अवघड नाहीं. टीकाशास्त्रांतील तत्त्व हें एखादें माप अथवा वजन आहे अशा कल्पना होण्यास जीं कारणें झालीं त्यांपैकीं तत्त्व किंवा मूल्य या अर्थी इंग्रजींत वापरला जाणारा Standard हा शब्द टीकाकारांनीं रूढ केला हें अत्यंत महत्त्वाचें कारण आहे. Standard म्हणजे माप किंवा वजन. अर्थ अगदीं स्पष्ट आहे. जॉन ड्यूईच्या मतें वाङ्मयाचें मूल्य आणि 'स्टँडर्ड' हे शब्द समानार्थक असणें शक्य नाहीं. कारण, 'स्टँडर्ड' अथवा 'परिमाण' हें नेहमींच संख्यापरिमित (quantitative) असतें. म्हणजे असें कीं, वजन करून अथवा मापून एखादा पदार्थ अमुक शेर आहे असें आपण तावडतोब सांगूं शकतों; व त्या बाबतींत किंचित् काळजी घेतली तर थोडीहि चूक होण्याचा संभव नसतो. ड्यूईनें कापड मोजण्याच्या गजाचें (yard-stick) उदाहरण दिलें आहे. ठराविक लांबीची धातूची अथवा लाकडाची पट्टी असली कीं आपण तिला 'यार्ड' अशी संज्ञा देतों. पट्टीच्या लांबींत तसूभरहि फरक पडण्याचा मुळींच संभव नाहीं. कारण, मूळ जी यार्डाची पट्टी सरकारी हुकुमानें तयार झाली तिच्याच लांबीइतकी लांबी कोणत्याहि यार्डाच्या पट्टीची असली पाहिजे असें मुळीं कायद्यानेंच ठरलें आहे. जी गोष्ट यार्डाची तीच गोष्ट वजनाची व मापांची. वजन-मापांचा कायदा झालेला आहे व त्या कायद्याचा अमल अगदीं काटेकोरपणानें होत

असलाच पाहिजे. कारण, सरकारनें केवळ याच कामासाठीं पगारी नोकर नेमले आहेत हें सर्वांस ठाऊक आहे.

टीकाशास्त्रातील तत्त्वाना Standard ही संज्ञा देण्यात आल्यामुळें अनेक आपत्ति ओढवल्या. परंतु 'परिमाण' अथवा 'मानदंड' (हे दोनहि शब्द standard याच शब्दाचे पर्याय समजावे.) ही गोष्ट भौतिक (physical) आहे. म्हणजे असें कीं, यार्डांची पट्टी अथवा एखादें माप प्रत्यक्ष हातात घेऊन कोणालाहि कापड मोजता येईल अथवा द्रव पदार्थ मोजतां येईल. 'परिमाण' ही गोष्ट संख्यापरिमित असते. इतकें लांब कापड अथवा इतके शेर दूध असें कोणालाहि मोजून सांगतां येतें. पण परिमाण म्हणजे कांहीं मूल्य (value) नव्हे. परिमाण संख्यापरिमित असलें तर मूल्य हें गुणात्मक (qualitative) असतें. एखादें माप वापरून गुण कधींहि मोजता येत नाहीं. परिमाण संख्या सांगतें तर मूल्य हें गुण सांगत असतें पदार्थांची लांबीरुंदी मोजणें अथवा वजन सांगणें या गोष्टी व कलाकृतीचे गुण सांगणें ही गोष्ट यामध्यें मूलतःच भयंकर अंतर आहे. काव्यातील सौंदर्यतत्त्व कसें मोजणार आणि कोणत्या साधनानें मोजणार? सौंदर्य ही गोष्ट मोजण्यासारखी अथवा मापण्यासारखी आहे काय? या दृष्टीनें पाहतां, 'मूल्यमापन' हा आपणाकडे टीकाकारांनीं valuation या अर्थी रूढ केलेला शब्दहि पाकाष्ठेचा प्रामादिक आहे हें कबूल केलें पाहिजे. मूल्य नेहमीं गुणात्मकच असल्यामुळें त्याचें मापन कसें करिता येणार? सारांश, वाङ्मयाचें मूल्य ठरविणें ही गोष्ट कोणत्याहि मापानें करिता येणें शक्य नाहीं. माप वापरावयाची परवानगी मिळाल्यास कोणतीहि चूक होण्याचा संभव उरत नाहीं. उदाहरणार्थ, यार्डानें कापड मोजावयाचें असेल तर त्यासाठीं एखादा भास्कराचार्य अथवा न्यूटन नको. कापडवाल्याच्या दुकानातील शेंबडें पोरसुद्धा तें काम चटकन करू शकेल. म्हणून कितीहि लोकांनीं एकच कापडाचा तुकडा मोजला तरी त्याच्या निर्णयात थोडासुद्धा फरक पडण्याचें मुळींच कारण नाहीं. पण वाङ्मयाचें मूल्य ठरविणें हा वरीलसारखा प्रकार आहे काय? एखादी फूटपट्टी घेऊन पुस्तकाची लांबीरुंदी मोजली अथवा तागडींत

घालून त्याचें वजन केलें म्हणजे त्यांतील गुणांची माहिती मिळून त्याचें मूल्य समजेल असें कधींतरी होण्याची शक्यता आहे काय ?

आणि याच कारणामुळें, टीकाशास्त्रातील तत्त्वें अथवा मूल्यें कोणालाहि एखाद्या यार्डाप्रमाणें वाङ्मयाला लावितां येणार नाहींत. वाङ्मयीन मूल्यें म्हणजे वजन अथवा माप नव्हे हें एकदां नीट ध्यानांत घेतल्यानंतर त्या तत्त्वांचा उपयोग वाङ्मयाच्या बाबतींत करीत असता अनेकांचा एकच निर्णय होईल असें कोणीहि मानणार नाहीं कारण तें गुणाचें संशोधन असतें; आणि गुणसंशोधन करणें हा मुख्यतः बौद्धिक व्यापार असल्यामुळें तत्त्वाचा उपयोग करून वाङ्मयाचें परीक्षण करणाऱ्या टीकाकाराच्या बौद्धिक कुवतीवरच तें काम पार पडत असतें. हें एकदा मान्य केलें म्हणजे वाङ्मयीन मूल्यें अथवा तत्त्वें एखाद्या परिमाणाप्रमाणें अबाधित अथवा शाश्वत असतात या मतांतील हेत्वाभासहि लगेच स्पष्ट होईल. प्राचीन साहित्यशास्त्राचीं तत्त्वें अर्वाचीन कॉळांतील कोणत्याहि वाङ्मयाला लावून दाखविणें हें जें जॉन्सननें टीकाकाराचें प्रधानकार्य मानलें होतें त्यांतील प्रमाद आतां स्पष्ट झाला असेल. प्राचीन तत्त्वांशीं सर्वस्वी जुळणारें जें वाङ्मय असेल तेंच त्याच्या मतानें उत्कृष्ट वाङ्मय व जें त्या तत्त्वांचें किंचित् का होईना उल्लंघन करील तें वाङ्मय हीन असा जॉन्सनचा दंडक होता. पण प्राचीन तत्त्वें वाङ्मयाला लावून दाखविणें ही गोष्ट गवंडी ओळंबा लावून विटा दोरींत आहेत कीं नाहींत हें पाहतात त्याप्रमाणें आहे काय ?

तात्पर्य, स्टँडर्ड' अथवा माप कायद्यानेंच बदललें जाईपर्यंत अबाधित आणि निश्चित असतें; आणि त्याचा वापर करण्यासाठीं बुद्धीची मुळींच जरूर लागत नाहीं. त्याचप्रमाणें अनेकांनीं त्याचा उपयोग केला तरी त्यांच्या निर्णयांत कोणताच फरक पडत नाहीं. पण टीकाशास्त्रांतील तत्त्वाचें असें मुळींच नाहीं. गुणाचें संशोधन हें त्याचें काम असल्यामुळें व वाङ्मयाची योग्यता ठरविणें हें त्यांचें ध्येय असल्यामुळें व या दोनहि गोष्टी सर्वस्वीं टीकाकाराच्या बुद्धीवरच साक्षात् अवलंबून असल्यामुळें टीकाशास्त्रांतील तत्त्वें अथवा मूल्यें अबाधित व शाश्वत असणें शक्य नाहीं.। टीकाकार कलाकृतीविषयीं निर्णय देत असतो,

एखादा पदार्थ मोजीत नसतो. सर्व मोजमापें तुलनेवर अधिष्ठित असतात. पण टीकाकाराचा निर्णय ह्या वैयक्तिक विचारावर अवलम्बून असतो * सर्व प्रकारच्या निर्णयाप्रमाणें टीकेंतील निर्णयहि वस्तूमधील गुणाशीं साक्षात् संबद्ध असतो. या ठिकाणीं एखाद्या बाह्य गोष्टीशीं तुलना अभिप्रेत नसते. टीका ही कलाकृतींचें मूल्य ठरविण्याची प्रक्रिया आहे हें उघड आहे. कोणत्याहि कलाकृतीचा रसास्वाद ही गोष्ट त्या कलाकृतींतील गुणावरच अधिष्ठित असते. एखाद्या कलाकृतीच्या दर्शनानें अथवा वाचनानें जाणत्या टीकाकारावर जो परिणाम होईल तो सयुक्तिक आहे कीं नाहीं हें ठरविण्यासाठीं त्या कलाकृतींतील गुणांची तपासणी करावी लागते. 'अमुक नाटक रद्दी आहे' अथवा 'अमुक काव्य भिकार आहे' असें एकदम म्हटलें म्हणजे कलाकृतीचें मूल्य ठरविलें असें मुळींच होत नाहीं. म्हणून कलाकृतीला चांगुलपणा प्राप्त करून देणाऱ्या अथवा तिला हीन ठरविणाऱ्या तत्त्वाचा शोध करणें हेंच टीकाकाराचें कार्य होय. पण सुरवातीला तरी गुणांची ही पाहणी केवळ वस्तुगत गोष्टींपुरतीच मर्यादित असते; तिचा कलाकृतीच्या मूल्याशीं प्रथमतः तरी संबंध नसतो. मूल्याची कल्पना मागाहून उत्पन्न होत असते तात्पर्य, टीकाकार ज्याची तपासणी करणार तो वर्ण्यविषय गुणात्मक (qualitative) असतो, संख्यापरिमित (quantitative) नसतो हें कधींहि विसरू नये. टीकेचीं तत्त्वें शाश्वत आणि अबाधित मानणें का युक्त नाहीं हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल.

टीकेचीं तत्त्वें अबाधित आणि शाश्वत नसतात हें सिद्ध झालें. परंतु वस्तुनिष्ठ टीकाच संभवनीय नाहीं असा यावरून निष्कर्ष काढता येणार नाहीं. टीकातत्त्वें वजनाप्रमाणें, मापाप्रमाणें अथवा ओळंब्याप्रमाणें नसतात व त्यांचा विनियोग करिताना टीकाकाराची बौद्धिक कुवत व त्याचें व्यक्तिवैशिष्ट्य या गोष्टींचा प्रभाव फार मोठा असतो येवढाच निष्कर्ष त्यायोगें काढता येईल निर्णय देणें हें टीकाकाराचें प्रधान कार्य असून वस्तुगत गुणांची तपासणी करूनच

---

* 'परिमाण' व 'मूल्य' या कल्पनांतील भेदाच्या विवेचनासाठीं जॉन ड्यूईच्या *Art as Experience* या ग्रंथाचें पृष्ठ ३०७ पहावें.

हा निर्णय देणें टीकाकाराला शक्य होईल. यासाठीं केवळ तुलनेचाच त्यानें उपयोग केला तर कोणत्या आपत्ति ओढवतात हें मागें तुलनापद्धतीच्या विवेचनात स्पष्ट केलेंच आहे. * म्हणून, विशिष्ट कलाकृतीच्या गुणांचा अभ्यास करून निर्णय देतां यावा यासाठीं टीकाकारानें कांहीं वस्तुगत मूल्यांचें साहाय्य घेतलेंच पाहिजे. वस्तुगत गुणांची परीक्षा करून कलाकृतीचें साकल्यानें महत्त्व ठरविण्याचें काम जर टीकाकारानें केलें तर गुणांच्या अवलोकनाला मूल्यांचें साहाय्य मिळाल्यामुळें टीकाकाराचा निर्णय विवेकपूर्वक झाला असे आपणांस म्हणतां येईल. परंतु, *एकदर कलाकृतीविषयींचा आपला निर्णय देत असतां*, वस्तुगत गुणांच्या अवलोकनाचाच तो परिपाक आहे हें टीकाकारानें केव्हांहि विसरतां कामा नये. आणि म्हणून कलाकृतीविषयीं च्यागला अथवा वाईट शेरा मारीत असतांना त्या कलाकृतींतील गुणांची परीक्षा करणें ही गोष्ट इतरानाहि पूर्णपणें शक्य आहे हें टीकाकारानें सतत ध्यानांत ठेवावें. *जीं मूल्यें त्यानें प्रमाण मानलीं असतील त्याच मूल्यांचा आधार घेऊन* इतरांनाहि कलाकृतीचें परीक्षण करितां येईल व निर्णयहि देता येईल. यासाठीं, निर्णय देण्याच्यापूर्वी आपण कलाकृतींतील गुणांचा विचार यथायोग्य केलेला आहे किंवा नाहीं व प्रमाण मानलेलीं मूल्यें योग्य प्रकारें पारखून घेतलीं आहेत किंवा नाहींत याचा काळजीपूर्वक विचार टीकाकारानें करणें अत्यंत आवश्यक आहे. *असें झालें तरच त्याचा निर्णय इतराना उपयुक्त वाटेल.*

अशा प्रकारचीं कांहीं मूल्यें टीकाकारानें प्रमाण मानलीं नाहींत तर त्याच्या टीकेचें संस्कारवादी टीकेत पर्यवसान होईल; व व्यक्तीचे स्वैर व असंबद्ध विचार यापेक्षां तिला अधिक किंमत शाते लोक देणार नाहींत. म्हणूनच टीकेच्या क्षेत्रात सरकारी कायद्याप्रमाणें कायदे नसले किंवा परिमाण नसलें तरी कांहीं तत्त्वें अथवा मूल्यें असणारच, कारण कोणत्याहि प्रकारचा निर्णय *त्याच्या अभावीं* सर्वथैव अशक्य आहे. हीं तत्त्वें विगमनपद्धतीनेंच शोधून काढावयाचीं असतात हें टीकाकारानें विसरू नये. वर्ण्यविषय व

* "Nowhere are comparisons so odious as in fine art" हें जॉन ड्यूईचें वचन चिंत्य आहे.

कलावंताचें माध्यम (medium) व कलाकृतीचें बहिरंग (form) यांचा परस्परसंबंध निश्चित कोणत्या प्रकारचा आहे, कलाकृतींतील कलेचा आविष्कार कलात्मकतेच्या विविध गुणांनीं युक्त आहे कीं नाहीं इत्यादि गोष्टींचा शोध करीत असतां मूल्यांचाहि शोध लागत असतो. अशीं मूल्यें ज्ञात झाल्यानंतर त्यांचा यथायोग्य उपयोग टीकाकारानें करून घेतलाच पाहिजे. परंतु, टीकाकाराच्या वैयक्तिक अनुभवांतूनच त्यांची उत्पत्ति होत असल्यामुळें तीं मूल्यें म्हणजे पीनल कोडांतील कलमें नव्हेत हें कोणीहि विसरू नये. इतरांच्या मार्गदर्शनासाठीं तीं मूल्यें असतात, कलाकृतीकडे टीकाकारानें कोणत्या भावनेनें पहावें हें तीं सांगतात. त्यांचें शास्त्रांतील विधि-निषेधाप्रमाणें टीकाकारावर अनुल्लंघनीय बंधन नसतें. हें नीट मनांत वागविलें असता, विद्वत्संमत मूल्यांना टीकाकारानें भरपूर आधार घेतला तरी त्याच्या टीकेचें कर्मकांडांत रूपांतर होण्याचें यत्किंचितहि कारण उरणार नाहीं.

अनेक टीकाकारांच्या विविध अनुभवांतून प्रादुर्भूत झालेलीं मूल्यें हा टीकाकाराचा सर्वांत मोठा आधार होय. याच आधाराच्या योगानें टीकेला कांहीं स्थायी स्वरूप प्राप्त होण्याचा संभव आहे. हीं मूल्यें टीकाकाराच्या अनुभवांतून उद्भूत होतात व टीकाकारामध्यें रुचिभिन्नता असते हें मान्य केलें तरी मागें पाहिल्याप्रमाणें जाणत्या माणसाच्या रुचींत जमीन अस्मानाचें अंतर कधींच पडत नाहीं, आणि याच कारणामुळें प्राचीन काळच्या श्रेष्ठ कृतींच्या बाबतींत शतानुशतकें टीकाकारांचें ऐकमत्यच दिसून येतें. असें झालें नसतें तर कोणत्याहि महाकवीचें काव्य 'अक्षर' ठरलेंच नसतें. याचाच अर्थ असा कीं, कांहीं मूल्यें तरी काळाच्या ओघांत वहून न जातां चिरंतन या पदवीला प्राप्त होतात व काळ बदलला, परिस्थिति बदलली, काव्याविषयीं विविध प्रणाली निर्माण झाल्या तरी तीं मूल्यें अनेक पिढ्यांना आदरणीयच वाटतात. दुसरें असें कीं, आपण ज्याला रुचिभिन्नत्व म्हणतों तें वास्तविक अनेक वेळां अंतर्गत ऐकमत्याच्याच पोटीं निर्माण झालेलें असतें. कित्येक वेळां टीकाकारांचे जे मतभेद दिसून येतात ते केवळ तपशिलाच्या बाबतींतच असतात. तत्त्व बद्दलचीं मान्य झालेलें असतें. तपशिलाविषयींच्या

या मतभेदामुळें मूल्याच्या इष्टतेवर अथवा ग्राह्यतेवर विशेष परिणाम होण्याचें कांहींच कारण नाहीं. मूल्यें याप्रमाणें ग्राह्य मानलीं जात असतात म्हणूनच सर्वश्रेष्ठ कृतींविषयीं भिन्न काळांतील अथवा भिन्न देशांतील किंवा भिन्न समाजांतील टीकाकारांचें सामान्यतः ऐकमत्यच दिसून येतें * म्हणून सर्व प्रकाऱ्च्या कलाकृतींच्या बाबतींत उपयुक्त ठरतील अशीं कांहीं मूल्यें मानलींच पाहिजेत

पण अशीं मूल्यें प्रमाण मानल्यानंतर जाणत्या टीकाकाराच्या निर्णयात वास्तविक फरक पडू नये. पण असा फरक पडतो हें स्पष्टपणें दिसून येतें. याचें कारण काय ? अशी शंका येणें शक्य आहे. या शंकेचें निरसन पूर्वीच केलें आहे. मूल्याचा उपयोग करणें म्हणजे एखादें वजन वापरणें नसल्यामुळें व टीकाकाराच्या विचार-विकाराचा संबंध त्याच्याशीं साक्षात् येत असल्यामुळें जाणत्या टीकाकाराच्या निर्णयातहि कांहीं अशीं फरक पडणें पूर्ण शक्य आहे. पण असा फरक मूलभूत गोष्टींबद्दल नसून प्रायः केवळ तपशिलाच्याच बाबतींत असतो हें ध्यानांत ठेवावें. दुसरें असे कीं, एखादें तत्त्व अथवा मूल्य प्रमाण मानून त्याचा निरपवादपणें वापर करण्याच्या पूर्वीं ज्या विशिष्ट परिस्थितीमुळें तें तत्त्व निर्माण झालें त्या परिस्थितीचा विचार टीकाकारानें अवश्य केला पाहिजे. कांहीं थोडींच तत्त्वें अशीं असतात कीं, निरनिराळ्या

*टीकाकाराला मूल्यांची आवश्यकता का असते याविषयीं ऑलिव्हर एल्टनचे पुढील उद्गार पहावे—"How, if ever, can we escape from our personal raptures, impressions preferences, interpretations, findings, into any *absolute judgments* or *universal principles* which shall be good for all men ?......How say, if we can say, that there is something compatable in art to the alleged permanence and objectivity of the moral law ? How again say,......that a certain kind of poetry, be if epic or lyric, or drama, is intrinsically the 'highest' ? Or again, by what right can we say, that ..certain works like the Iliad are inherently greater than say 'The Deserted Village ?" एल्टनच्या या अवतरणातील 'absolute judgments' व 'universal principles' हे शब्द कांहींना आक्षेपार्ह वाटतील हें खरें असलें तरी मूल्याच्या आवश्यकतेविषयींचें त्यांचें मत ग्राह्य मानावयास कोणतीच हरकत नाहीं.

कालखंडात त्याचा वापर करण्यापासून काहीं अपाय होत नाहीं. पण काहीं तत्त्वें अशीं असतात कीं, परिस्थिति बदलल्याबरोबर त्यांचेंहि महत्त्व नष्ट होतें. अशा स्थितींत बदललेल्या परिस्थितींतहि त्यांचा निरपवाद उपयोग करितां येईल असा आग्रह टीकाकारानें धरू नये. उदाहरणार्थ, मोरोपंताच्या काळीं चित्रकाव्याची आवड विशेष होती हें उघड आहे. असें नसतें तर त्याला त्या काळांत जी असामान्य लोकप्रियता लाभली ती कदापि लाभली नसती. पण चित्रकाव्यातील चित्रत्व हें काव्यातील सौंदर्याचें नियामक तत्त्व मानून एखादा टीकाकार आजच्या बदललेल्या परिस्थितींतहि त्याचा आग्रह धरू लागला तर तें दूषणीय ठरणार नाहीं काय? पण चित्रकाव्यातील वैशिष्ट्याच्या बाबतींत जें म्हणतां येईल तें रस, ध्वनि (Suggestion, व्यंजना), अथवा औचित्य या तत्त्वाच्या बाबतींत म्हणतां येईल काय? हीं तत्त्वें आजहि ग्राह्य नाहींत काय? ॲरिस्टॉटलनें एकात्मतेचें तत्त्व (Doctrine of unities) मांडून तीन प्रकारची एकात्मता असते असें प्रतिपादिलें होतें. या तीनहि एकात्मता सर्वकाळीं संमत होतील असें मुळींच नाहीं. वर्ण्यविषयाची एकात्मता (unity of subject) येवढी एकच भिन्न काळातील भिन्न अभिरुचीच्या टीकाकारानाहि संमत होण्यासारखी आहे; आणि यामुळें या तत्त्वाचा सार्वत्रिक उपयोग झाला तर नवल नाहीं. काळाची एकात्मता (unity of time) व स्थळाची एकात्मता (unity of place) याचा आग्रह आज कोणीहि टीकाकार धरणार नाहीं. नवीन नाट्यतंत्राशीं हीं तत्त्वें सर्वस्वी विसंगत असल्यामुळें त्यांचा त्याग टीकाकारानीं केला तर त्याबद्दल त्याना दोष देण्याचें मुळींच कारण नाहीं.

काहीं तत्त्वें बदललेल्या परिस्थितींत संस्कृत अथवा परिष्कृत करून स्वीकारावीं लागतात. उदाहरण प्लेटोनें अभिनिवेशानें प्रणीत केलेलें 'सत्य' (Trtuh) हें तत्त्व पहावें. कलेंतील सत्य व शास्त्रीय सत्य यामधील मूलभूत भेद प्लेटोनें उपेक्षित केल्यामुळें कलेंतील सत्य हें शास्त्रीय सत्य नसून कलात्मक (artistic) सत्य असतें असा ॲरिस्टॉटलनें त्या तत्त्वाचा परिष्कार केला व अगदीं आजच्या काळींहि वाङ्मयातील या तत्त्वाची उपेक्षा थोडीहि झाली तर ती जाणत्या टीकाकाराना खपत नाहीं. टी. एस्. ईलिअटनें तर वाङ्मयाची थोरवी ठरवितांना

पांच तत्त्वांची जी परंपरा मानिली आहे त्या परंपरेत ' कलात्मक सत्य ' या तत्त्वाला त्याने कलात्मक माहात्म्याच्या (artistic greatness) खालोखाल दुसरें मानाचें स्थान दिलें आहे. *

टीकाकारांच्या निर्णयामध्यें फरक पडण्याचें आणखी एक कारण आहे. कांहीं वेळां असें होतें कीं, एखादें तत्त्व अनेक टीकाकारांना मान्य असतें. परंतु, एक टीकाकार त्या तत्त्वावर इतरांपेक्षां अधिक भर देतो. काव्यांतील विविध गुणांना कमिअधिक महत्त्व दिल्यामुळेंच टीकाकाराच्या निर्णयात फरक पडलेला दिसतो. असा फरक मूळभूत तत्त्वासंबंधीं नसला आणि गौण गोष्टींसंबंधीं असला तर त्याचा विशेष बाऊ करण्याचें मुळींच कारण नसतें. टीकाकाराच्या निर्णयावर कांहीं अंशीं तरी त्याच्या वैयक्तिक आवडी-निवडींचा परिणाम होणारच. हें अपरिहार्य आहे. आणि यामुळें एका टीकाकाराला एखाद्या कवीच्या काव्यातील शांतरसाच्या आविष्कारामुळें तें काव्य आवडेल तर दुसऱ्या टीकाकाराला कदाचित् लालित्य या गुणा-मुळें तें आकर्षक वाटेल. भावनांचा जिव्हाळा आणि प्रामाणिकपणा या गुणांमुळें कोणास केशवसुतांचें काव्य आकर्षक वाटेल तर कोणाला कल्पना-विलास व लालित्य या गुणांमुळें गडकऱ्यांचें काव्य आकर्षक वाटेल. विलक्षण आशावाद व आवेश या गुणामुळें कोणाला ब्राउनिंगचें काव्य लोभनीय वाटेल तर कोणाला लालित्य, सौकुमार्य, माधुर्य इत्यादि गुणांमुळें टेनि-सनचें काव्य लोभनीय वाटेल. काव्यातील गुणाना प्राधान्य देण्याचा बाबतींत टीकाकारांची आवड भिन्न दिसून येत असल्यामुळें हा प्रकार होतो असें विंचेस्टरचें म्हणणें आहे. विंचेस्टरनें पोप या कवीचें उदाहरण दिलें आहे. पोपच्या कवितेला ' काव्य ' ही पदवी देण्यासहि मॅथ्यू आर्नोल्ड मुळींच तयार नाहीं. पण कर्योप हा टीकाकार तें ' उत्कृष्ट काव्य ' आहे असें निःसंदिग्ध म्हणतो. आपल्या टीकावाङ्मयांतहि अशीं उदाहरणें सांपडू शकतील. धाकट्या शास्त्रीबुवांनीं मोरोपंताचा केवढा गुणगौरव केला आहे हें सर्वांस ठाऊक आहे. पण मोरोपंत हा ' कवि ' आहे हेंच मान्य करा-वयास ' स्वभावलेखन 'कार डॉ. सहस्रबुद्धे मुळींच तयार नाहीत !

* ' साहित्याचा ध्रुवतारा ', पृष्ठें १४४–७ पहावीं.

भिन्न गुणाना प्राधान्य दिल्यामुळें टीकाकाराच्या निर्णयात अशा प्रकारें विलक्षण वैचित्र्य दिसून येतें हें खरें. पण यामुळें टीकेचीं तत्त्वेंच अमान्य करण्याचें कारण नाहीं वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, निरनिराळ्या काव्य-गुणांचा अभ्यास करून त्यांच्यामध्यें टीकाकार भेद करू लागल्याबरोबर काहींतरी तत्त्वें अथवा मूल्यें ग्राह्य मानणें त्याला भागच पडतें. असें त्यानें केलें नहीं तर कलाकृतींतील कलात्मक प्रकर्षाचें स्वरूप त्याला समजणार नाहीं व इतर टीकाकारानीं प्रमाण मानलेलीं मूल्यें व स्वतः प्रमाण मानलेलीं मूल्यें यांमध्यें कोणता प्रकारभेद आहे हेंहि त्याला समजणार नाहीं. आणि यासाठीं त्याचा स्वत.चा काहींतरी दृष्टिकोन ठरलेला असला पाहिजे हें उघड आहे जीविताविषयीं त्याचे जे विचार असतील त्याच्याच अनुरोधानें त्याचीं कलाविषयक मूल्यें* ठरत असतात.

तेव्हा, टीकाकारानें काहीं मूल्यें प्रमाण मानलीं पाहिजेत हें स्पष्ट झालें. हीं मूल्यें परपरेनें प्राप्त झालेलीं असोत अथवा त्याच्या स्वत.च्या अनुभवातून प्रादुर्भूत झालेलीं असोत पण या ठिकाणीं एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेवावयास पाहिजे. ती ही कीं, टीकाशास्त्रातील मूल्यें म्हणजे ललितलेखकाला उपयोगी पडणारे नियम नव्हेत. वाङ्मयीन तत्त्वें अथवा मूल्यें समजलीं म्हणजे ललितलेखकाला उत्कृष्ट लेखनाची जणू गुरुकिल्लीच सापडली असें कोणीहि समजू नये. ललित लेखनातील कौशल्य बरेचसे कविप्रतिभेवरच अवलबून असतें. साहित्यशास्त्रातील नियम पहा आणि लिही कविता असा प्रकार जातिवत कवींच्या बाबतींत कधींच होत नसतो. खऱ्या प्रतिभाशाली कवींना नियमाचीं बधनें काहींहि करू शकत नाहींत. कवीनें साहित्यशास्त्रांतील तत्त्वाना अबाधित नियम मानून त्याच्या अनुरोधानें काव्य करणें हा काहीं कवित्वाचा खरा विलास नाहीं. ती कर्मकांडाची शिस्त

*याविषयीं टी. एम्. ग्रीनचें म्हणणें पुढीलप्रमाणें आहे–" Unless he has some specific scale of values, and *some* specific *philosophy of life, he cannot hope really to comprehend* any scale of values different from his own "

—*The Arts and the Art of Criticism, p. 472*

होय. ही शिस्त जर कवीच्या बाबतींत अभिप्रेत असेल तर अनेक शब्द अकार-विल्हेवारीनें जुळवण्याच्या शिस्तीपेक्षा ती निराळी मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं अशी बनार्ड शॉनें तिची हेटाळणी केली आहे ललितकलांच्या बाबतींत प्रतवैकल्यें नसतात. कवीच्या ठायीं सौंदर्यत्वाची जी जाणीव झालेली असेल त्या जाणिवेलाच कलात्मक रीतीनें शब्दस्वरूप प्राप्त करून देणें येवढेंच त्याचें काम. हें करीत असता कवीचा संबंध येतो तो काव्यातील परंपराशीं; नियमाशीं नव्हे. कारण, कलेच्या बाबतींत असे नियम कधींच नसतात.*

मग, मूल्यांचें कार्य कोणतें ? कलाकृतींतील वर्ण्यविषयाचें विश्लेषण करून कलावंताच्या उद्दिष्टाचें ज्ञान प्राप्त करून घेणें, आणि कलावंताच्या विविध अनुभवाचा कोणत्या प्रकारचा आविष्कार कलाकृतींत झाला आहे हें पाहणें हेंच मूल्याचें कार्य होय. कलेच्या मूलभूत स्वरूपाविषयीं व लेखकाच्या प्रतिभे-विषयीं जे विचार टीकाकाराच्या मनात सुरवातीला उत्पन्न झाले असतील त्यांच्या अनुसारानें कलाकृतींतील कलेचा आविष्कार झालेला असेल तर ठीकच, नाहींतर, कलेच्या स्वरूपाचें अधिक ज्ञान करून घेऊन अधिक प्रशस्त मूल्याचा टीकाकारानें आधार घेतला पाहिजे. याच सुपरीक्षित अशा मूल्याच्या आधारानें टीकाकाराला कलाकृतीविषयीं निर्णय देतां येईल व तिचें महत्त्व ठरविता येईल. कवीच्या व्यक्तित्वाचें महत्त्व मान्य करूनहि, आणि श्रेष्ठ कलाकृतींत झालेल्या कलेच्या प्रकर्षाचें विश्लेषण करणें अनेक वेळा भारी दुर्घट होऊन बसतें हें मान्य करूनहि असल्या कृतीचें परीक्षण करावयास निघालेल्या टीकाकाराचें मूल्यावाचून एक क्षणमरहि चालणें शक्य नाहीं !

* *Major Critical Essays p 322* शॉ म्हणतो. "The severity of artistic discipline is produced by the fact that in creative art no ready made rules can help you There is nothing to guide you to the right expression for your thought except your own sense of beauty and fitness, and as you advance upon those who went before you, that sense of beauty and fitness is necessarily often in conflict, not with fixed rules, because there are no rules, but precedents ......"

टीकेचे प्रमाद व दुरुपयोग

टीकाकारानें काय करूं नये?

टीकाकारानें काय काय गोष्टी कराव्यात याची आतापर्यंत विस्तृत चर्चा केली. पण त्यानें काय करूं नये हें सांगितल्याशिवाय 'अन्वयव्यतिरेकाचें शास्त्र' पूर्ण होणार नाहीं. यास्तव येथें त्याचें केवळ दिग्दर्शन करीत आहें. 'सुशांव अधिक सांगणें नलगे' या प्रसिद्ध वचनाचा भावार्थ ओळखून टीकाकारानें यांतील आशय जाणावा. टीकाकारानें छिद्रान्वेषी असू नये; म्हणजेच, गुणाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून कावळ्याप्रमाणें मणात चोंच खुपसणें येवढेंच आपलें कर्तव्य आहे असें त्यानें मानू नये; विचाराचा संकुचितपणा व मनाचा कोतेपणा या गोष्टींना त्यानें धार्मिक आचाराचें स्वरूप प्राप्त करून देऊं नये; 'ज्ञानलवदुर्विदग्ध' नराची ब्रह्मदेवाचा पितामहसुद्धा समजूत घालूं शकत नाहीं हें लक्षांत घेऊन त्यानें पांडित्याचा वृथा डौल मिरवूं नये; सत्य गोष्ट बळेंच दडपून ठेवून असत्याचा फैलाव त्यानें करूं नये; नावीन्याचा तिरस्कार करून त्यानें टीकेचें निर्जीव कर्मकांडांत रूपांतर करूं नये; सर्व मुद्दे संपले तरीहि वितंडवाद घालीत बसूं नये; निःस्पृहपणा म्हणजेच शिव्या देणें असा अर्थ त्यानें घेऊं नये; आणि अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, टीकेच्या मिषानें व्यक्तीच्या खाजगी जीवनांतील ज्ञात-अज्ञात, खऱ्या-खोट्या गोष्टी उकरून काढून हुताशनी पौर्णिमेच्या दिवशीं येणारा परममंगल सण त्यानें साजरा करूं नये!

अनेक टीकाकारांच्या टीकावाङ्मयाचा अभ्यास केला असतां वर निर्दिष्ट केलेले दोष टीकाकार कळत अथवा न कळत करीत असतात असें दिसून येईल. कांहीं टीकाकार तर एका अथवा अनेक दोषांचा साक्षात् अवतारच असतात. या व यासारख्याच इतर दोषांमुळें टीकेविषयीं लेखकांना व वाचकांनाहि उबग येत असतो. टीकेचें खरें उद्दिष्ट साधावयाचें असेल तर या दोषांचा शक्य तेवढा त्याग करण्यावाचून गत्यंतर नाहीं. एरवीं टीकाकारांत अनेक गुण असतात पण टाकून बोलणें अथवा लिहिणें हा दोष त्याच्या अंगीं असल्यामुळें त्याचें बोलणें अथवा लिहिणें वास्तविक हितकर असताहि त्याचा पारसा

परिणाम होत नाहीं. कांहीं टीकाकारांना चेष्टा करावयाचीच सवय असते. लेख-
काला उपहासविषय बनविलें म्हणजे त्यांना काहीं अलौकिक समाधान लाभतें.

अवलोकनाचा प्रमाद

कांहीं वेळां अजाणतेपणें एक दोष टीकाकाराकडून घडत असतो. ज्या
विषयाची तो चर्चा करीत असतो त्या चर्चेतील एखादा महत्त्वाचा शब्द
त्याच्या नजरेंतून निसटतो; अथवा मूळ लेखकानें ज्या वाक्यावर किंवा
वाक्यांशावर विशेष जोर दिलेला असतो तिकडेच त्याचें दुर्लक्ष होतें. हें तो
मुद्दाम करतो असेंहि नाहीं. पण हें मुद्दाम केलें नाहीं तरी त्या चुकीचे परिणाम
होण्याचें कांहीं टळत नाहीं. लेखकाचें मूळ विधान यामुळें विपर्यस्त स्वरू-
पांत मांडलें जातें. यामुळें त्याचा आशय एक असतो व वाचकांच्या मनांत
निराळाच अर्थ उत्पन्न होतो. लेखकाला यामुळें अन्याय होतो हें नाकबूल कर-
ण्यात कांहीं अर्थ नाहीं. पण टीकाकाराचा समजुतीचा घोटाळा झाल्यामुळेंच
असें झालेलें असल्यामुळें टीकाकाराच्या पदरीं फारसा दोष येत नाहीं. हा सम-
जुतीचा घोटाळा कसा होत असतो याचें एक माझ्या बाबतींतीलच उदाहरण
देतों. ' साहित्याचा ध्रुवतारा ' या माझ्या पुस्तकांत पृ. ३० वर आय. ए.
रिचर्ड्सनें ब्रॅड्लेच्या काव्यविषयक मतांवर घेतलेले आक्षेप दिले आहेत. या
सर्व परिच्छेदांत जे विचार उद्धृत केले आहेत ते रिचर्ड्सचेच आहेत. त्यांत
माझें एकहि वाक्य नाहीं. कारण खालच्याच परिच्छेदांत " ..... ब्रॅड्लेच्या
मताचा रिचर्ड्सनें घेतलेला परामर्श मुद्दाम सविस्तर वर दिला आहे" असा
स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. यावरून वरच्या परिच्छेदांतील विवेचन रिचर्ड्स-
चेंच आहे हें स्पष्ट होण्यास कांहीं हरकत नसावी. माझीं मूळ वाक्यें अशीं —
"एकांतिक मताच्या स्वीकारापासून ओढवणाऱ्या आपत्तींतून बाहेर पडण्यासाठीं
आए. ए. रिचर्ड्सनें हाच मार्ग सुचविला आहे. त्याचें म्हणणें असें कीं, काव्य
हें एकाच प्रकारचें असतें असें प्रामादिक मत उराशीं बाळगल्यामुळें अनेक
टीकाकारांचा गोंधळ उडतो. काव्य हें एकाच प्रकारचें नसून अनेक प्रकारचें
असतें हें ब्रॅड्लेलासुद्धां कळलें नाहीं. " याच्याखालीं रिचर्ड्सच्याच विवे-

चनांतील आणखी दहावारा ओळी असून परिच्छेदाच्या शेवटीं खूण करून रिचर्ड्सच्या पुस्तकाचें नांव तळटीपेंत दिलें आहे. अशी परिस्थिति असतांहि वरील अवतरणांतील " वाक्य हें एकाच प्रकारचें नसून अनेक प्रकारचें असतें हें ब्रॅड्लेलासुद्धा कळलें नाहीं" हें वाक्य माझें स्वतःचें असून ब्रॅड्ले-सारख्या श्रेष्ठ टीकाकाराचा अधिक्षेप करण्याचा उन्मत्तपणा मी केला अशी प्रो. जोग यांची समजूत झाली. आणि या वाक्याचा उल्लेख करून त्यांनीं पुढील शेरा मारला—* " कांहीं विधानें अधिक विचारपूर्वक केलीं असतीं तर बरें झालें असतें. " म्हणजे जो अहेर वास्तविक रिचर्ड्सला मिळावयास हवा होता तो अशा प्रकारें टीकाकाराचा किंचित् गैरसमज झाल्यामुळें मला मिळाला, पण वाचकांचा मात्र यामुळें गैरसमज होण्याचा संभव आहे. ते असें म्हणतील कीं, ' अहो ब्रॅड्लेसारख्या विख्यपंडिताला एखादी गोष्ट कळली नाहीं हें लिहिणारा हा टीकाकार भारीच चढेल दिसत आहे ! "

अवतरणें घेतांना होणारे प्रमाद

पण केवळ अजाणतां होणाऱ्या प्रमादापेक्षां बळेंच गैरसमज करून घेऊन मूळ लेखकाचें म्हणणें विकृत करून मांडणें व मग त्या विकृत झालेल्या विधानावर टीका करावयास सुरुवात करणें हा मात्र अक्षम्य गुन्हा आहे टीकाकारानें असें, केव्हांहि करू नये. आपली बौद्धिक कुवत बेताचीच असेल व त्यामुळें एखादें विधान खोडून काढणें जमत नसेल तर त्यानें त्या भानगडींत न पडणेंच बरें. पण त्या विधानावर आक्षेप घेणें सोपें जावें यासाठीं आपल्याला हवें तसें तें फिरवून घेण्याचा दुष्टपणा मात्र टीकाकारानें करू नये. अवतरणें घेतांनाहि हेंच लक्षात ठेवावें. वरचा आणि खालचा मजकूर काय आहे तो काळजीपूर्वक न वाचतांच अवतरण घेतलें तर लेखकाला अन्याय होण्याची फार भीति असते. या प्रकारांतील एक निंद्य भाग असा कीं, जें एखाद्या लेखकानें स्वतःचें मत म्हणून मांडलेलें नसेल तें त्याच्या माथीं मारणें. उदाहरणार्थ, ' अ ' या लेखकानें ' ब ' या दुसऱ्या लेखकाच्या एखाद्या पुस्तकांतील काहीं विधान घेऊन तें संपूर्ण

* महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका, जुलै १९४५

पणें खोडून काढलेलें असतें. तें खोडून काढलेलें विधान ' अ ' च्या माथीं मारणें हा प्रकार पूर्ण असमर्थनीय वाटेल. पण हाहि पराक्रम टीकाकार अनेकवेळा करून दाखवितात. अवतरणांतील एखादा महत्त्वाचा शब्द नेमका गाळून टाकला कीं, अर्थ तावडतोब बदलण्याचा संभव असतो. मूळ लेखकाला जो शब्द महत्त्वाचा वाटत असेल तोच नेमका नाहींसा झाल्यामुळें टीकाकाराला तें विधान आक्षेपार्ह ठरवून त्यावर तुटून पडता येतें. मूळ अवतरण पाहण्याची व संदर्भ तपासण्याची दगदग करण्याचें सामर्थ्य वाचकास नसल्यामुळेंच टीकाकाराचें अशा रीतीनें फावतें. वाचकांच्या मनात निष्कारण संदेह येऊ नये यासाठीं टीकाकारानें अवतरणाचा संदर्भहि यथोचित स्पष्ट करणें फायद्याचेंच ठरतें.

वरच्या परिच्छेदांत वर्णिलेला दोष टीकाकाराच्या हातून कसा होतो याचीं एकदोन उदाहरणें देतों. उदाहरणें वाङ्मयातील नाहींत. राजकीय क्षेत्रांतील आहेत पण मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठीं त्याचा निश्चित उपयोग होण्यासारखा असल्यामुळें त्याचा उल्लेख करीत आहें. ४ मे १९२१ च्या 'यंग इंडिया' मध्यें महात्मा गांधींनीं " The Afghan Bogey " या शीर्षकाखालीं एक लेख लिहिला होता. हा लेख वाचल्यावरोबर ' अफगाणिस्तानच्या अमिरानें हिंदुस्थानवर स्वारी करावी ' असें गांधीजींचें मत असल्याबद्दल कांहीं लोकांनीं एकदम गिल्ला केला. आक्षेपार्ह वाक्य पुढीलप्रमाणें आहे—" I would, in a sense, certainly assist the Amir of Aafghanisthan if he waged war against the British government " या वाक्यामुळें त्यावेळीं मोठेंच वादळ निर्माण झालें हें कांहीं लोकांच्या लक्षात असेल. वरील वाक्य मागच्या पुढच्या संदर्भाचा विचार न करताच वाचलें तर एका मुसलमान राजाला हिंदुस्थानवर हल्ला करण्यास गांधींनीं उत्तेजन दिलें असा हिंदूंचा ग्रह करून देणें फारसें कठीण नाहीं. जातीय भावनाचें थैमान ज्याप्रकारें आपल्याकडे चालतें त्यावरून असें होणें अगदीं अशक्य आहे. पण वर जें आक्षेपार्ह वाक्य दिलें आहे त्याच्या पुढचेंच वाक्य असें आहे—" That is to say, I would openly tell my countrymen that it would be a crime to help a government which had lost the confidence of the people to remain in power." अमीरानें हिंदुस्थानवर कदाचित् स्वारी केलीच तर

(म्हणजे तो असें करील याची मुळींच खात्री नाहीं.) ब्रिटिश सरकारला मदत करावी *असें नैतिक बंधन हिंदी लोकांवर नाहीं. कारण* हिंदुस्थानावर राज्य करण्याचा ब्रिटिशांचा अधिकारच नष्ट झालेला आहे. जे आपली हजारों प्रकारांनीं सदैव नागवणूक करितात त्यांना मदत करण्याचा विचारहि आपल्या मनात येता कामा नये असा वरील वाक्याचा अगदीं स्पष्ट आशय आहे. याला पुरावा म्हणून पुढचेंच वाक्य देता येईल. "On the other hand I would not ask the Indians to raise levies for the Amir." ज्या टीकाकारला बळेंच विपर्यास करावयाचा होता त्यानें पुढच्या दोन्ही वाक्याकडे दुर्लक्ष्य करून फक्त पहिलेंच वाक्य उद्धृत केलें व टीकेची राळ उडविली. हैद्राबादच्या निजामाविषयी गांधींनीं कांहीं वर्षांपूर्वीं 'हरिजन' मध्यें जें विधान केलें होतें त्याचाहि पूर्वापार संबंध न पाहता टीकाकारांनीं कसा चमत्कारिक विपर्यास केला होता याची आठवण अजून अनेकांच्या मनात अगदीं ताजी आहे.

बुद्धिपुरःसर केलेला विपर्यास

महात्मा गांधींनीं १३ आक्टोबर १९४० च्या 'हरिजन'च्या अंकात 'हैद्राबाद' या शीर्षकाखालीं एक अग्रलेख लिहिला होता. या अग्रलेखात गांधींनीं 'निजामाचें राज्य हिंदुस्थानात व्हावें अशी स्पष्ट इच्छा व्यक्त केली' अशासारखी टीका अनेक *टीकाकारांनीं त्यावेळीं केली होती. याहि

*गांधीजींनीं 'home-rule' व 'self-rule' या कल्पनात जो भेद मानिला आहे तो पूर्णपणें लक्षात न घेताच टीकाकारांनीं विपर्यास केला. अर्थात् हें सारें जाणूनबुजूनच झालें असावें असे वाटतें. लेखाच्या धाटणीवरून पाकिस्तानची चळवळ चालू ठेवण्यासाठीं मुसलमानांना उत्तेजन मिळावें येवढंच नव्हे तर या बाबतींत यश मिळविण्यासाठीं काय युक्त्या योजाव्यात हेंहि त्यांना कळावें हाच गांधीजींचा उद्देश असला पाहिजे असा वें. सावर करांनीं आरोप केला होता. गांधीजींच्या उपर्युक्त लेखावर जे आक्षेप घेण्यात आले ते " *Gandhi Muslim Conspiracy* " या पुस्तकात पृ. ३४–४४ मध्यें पहावयास सापडतील सावरकर म्हणतात, " Gandhi and his Congressite Hindu followers are about to play once again the same mischief, they would not hesitate to help the Moslem in the treacherous plot of Pakistan '

बाबतींत सत्याचा जाणून बुजून अपलाप करण्याचें पाप टीकाकारांनीं केलें असें म्हणावयास कांहींही हरकत नाहीं. गांधीजी प्रत्यक्ष जें म्हणाले तें असें—"स्वातंत्र्य जर शस्त्राच्या जोरावर मिळविलें तर जी सत्ता सर्वांत बलिष्ठ असेल ती सर्व हिंदुस्थानावर वर्चस्व गाजवील. आणि मला माहीत आहे त्यावरून ही सत्ता कदाचित् हैद्राबाद असूं शकेल. मोठ्या अथवा छोट्या संस्थानांची इच्छा असो वा नसो, तीं ब्रिटिशांच्या तावडींतून मुक्त होतील. स्वतःच्या अस्तित्वासाठीं तीं परस्परांशीं लढतील आणि सर्वांत बलिष्ठ जो कोणी असेल त्याला तीं शरण जातील व तो हिंदुस्थानचा सम्राट् बनेल."* सत्तेच्या दृष्टीनें निझाम सर्वांत बलिष्ठ असल्यामुळें, इंग्रज निघून गेल्यानंतर जें अराजक (anarchy) माजेल त्या अराजकाचा फायदा घेऊन तो सत्ता बळकावील अशी शक्यता आहे असें गांधीजींच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे यांत कांहींच शंका नाहीं. कारण 'इतरहि अनेक गोष्टी शक्य आहेत' असा प्रस्ताव करून मुसलमान, शीख, गुरखे, रजपूत या सशस्त्र लोकांचा प्रभाव पडेल; त्याचप्रमाणें ब्रिटिश सैन्यांतील हिंदी लोकांनाहि स्वतःचें वर्चस्व गाजवावेंसें वाटेल असें स्पष्ट म्हटलें आहे. याचा अर्थ असा कीं, ब्रिटिश सत्ता नष्ट झाल्यानंतर होणाऱ्या गोंधळात जो तो आपलेंच घोडें पुढें दामटण्याचा प्रयत्न करील, व निझाम आज तरी सैन्याच्या व पैशाच्या दृष्टीनें बलिष्ठ असल्यामुळें त्याला सत्ता बळकावतां येणें शक्य आहे. हा शक्याशक्यतेबद्दलचा विचार आहे. असेंच होईल किंवा झालें पाहिजे असें खात्रीनें म्हणतां येणार नाहीं असें गांधीजींनीं पुढें स्पष्ट म्हटलें आहे. "But this may not happen" असें त्यांचे निःसंदिग्ध शब्द आहेत. ही सर्व चर्चा केवळ तात्त्विक स्वरूपाची आहे असें त्यांनीं सुरवातीसच सांगितलें आहे.¶ पुढें

* "If independence is taken by force of arms, then the strongest power will hold sway all over India. And this may be Hyderabad for aught I know. All the big and petty States will be free willynilly from the British yoke. They will each fight for their existence and succumb to the strongest who will be ruler of India."

¶ "But I suggest that all such discussion is academic."

ते म्हणतात कीं, अराजक आणि परकीय सत्ता या दोहोंमध्यें अराजक पतकरावयास हरकत नाहीं, ब्रिटिश सत्तेपेक्षा निजामाचें राज्यसुद्धा चालेल. कारण तें शभर टक्के घरचें राज्य असेल. पण याला 'स्वराज्य' मात्र म्हणतां येणार नाहीं. पण ही सारी "केवळ तात्त्विक चर्चा असून, खरोखर प्रसंगच उद्‌भवला तर मरण किंवा लोकांचें लोकांनीं चालविलेलें व लोकांसाठीं असलेलें राज्य यापैकीं एक मी पत्करीन" असे उद्गार* गांधीजींनीं स्पष्टपणें काढले असतानाहि "गांधींना निजामाचें राज्य हिंदुस्थानावर व्हावें असेच वाटतें ' अशी टीका करणें यापेक्षा चमत्कारिक अन्य काय असेल! लिहिणाराचा उद्देश स्पष्ट होण्यासाठीं लेखनात भरपूर पुरावे उपलब्ध असतानाहि आपल्याविरुद्ध जाईल असा मजकूर गाळून टाकून, शब्द गाळून अथवा फिरवूनच टीका करावयाची असेच ठरविलें तर जगातील एकहि मोठा मनुष्य आपल्या आसनावर स्थिर राहाणें शक्य नाहीं.

आपल्या "विज्ञानप्रणीत समाजरचना" या पुस्तकात डॉ. सहस्रबुद्धे यानीं 'समाजजीवन' या मासिकाचे संपादक व हिंदूंचें समाजरचनाशास्त्र या ग्रंथाचे लेखक श्री गो. म. जोशी यांच्यावर असाच बुद्धिपुरःसर विपर्यासाचा स्पष्ट आरोप केला आहे. विज्ञानाचा अतिरेक केल्यामुळें समाजाचें कसें विकृत स्वरूप होईल याचें जें रसेलनें वर्णन केलें आहे (व जें विकृत स्वरूप रसेलला अर्थातच मान्य नाहीं) त्यातील वाक्यें रसेलचीं स्वतःचीं मतें म्हणून श्री. जोशी यानीं उद्‌धृत केलीं आहेत अशी डॉ. सहस्रबुद्धे याची तक्रार आहे. असे जर झालें असेल तर शंकराचार्यांनीं बौद्धमताचें खंडन करण्यासाठीं बौद्धांचीं मतें घेऊन जो पूर्वपक्ष केलेला आहे त्यातील विचार हे शंकराचार्यांचे स्वतःचेच आहेत असे म्हणण्यासारखेंच हें होईल. "सायन्स सायन्स करून हृदय व भावना याना विसरून जाणाऱ्या

* "It would be home-rule, though, far from self-rule or Swa-raj (स्वराज्य) But, you must let me repeat that, while I can write thus academically, if the reality faces me, my choice will be death or the rule of the people by the people for the people." हे उद्गार इतके स्पष्ट आहेत कीं, त्यावर भाष्य करण्याची थोडीसुद्धा जरूर नाहीं!

लोकांच्या समाजांचें असें होईल हें मी मागल्या प्रकरणांत दाखविलें आहे. तें कोणीहि परमार्थानें मानू नये. समाजाची ती काळी बाजू आहे" असें रसेलनें स्वच्छ सांगितलें असतांहि त्याची "ही सूचना गाळून टाकून जोशांनीं मधलीच वाक्यें रसेलचीं मतें म्हणून उचलून घेऊन मनुस्मृतीला आधार घेतला आहे" असा सहस्रबुद्धे यांनीं जोशांवर आरोप केलेला आहे.*

असत्याचा बुद्धिपुरःसर प्रसार

पण याहिपेक्षां भयंकर अपराध श्री. गो. म. जोशी यांनीं केला आहे असें डॉ. सहस्रबुद्धे म्हणत आहेत. एखाद्या लेखकानें विशिष्ट तऱ्हेचें विधान मुळींच केलें नसतां तें त्यांच्या तोंडीं घालणें हा तो अपराध होय. खरें म्हणजे हा फार मोठा गुन्हा आहे. गैरसमजामुळें मूळ विधानाचें स्वरूप कांहींसें बदलणें हें क्षम्य आहे. पण जें मुळांत नाहींच तें आहे असें ठासून सांगणें हा प्रकार विपरीतच होय यांत शंका नाहीं. सहस्रबुद्धे म्हणतात, "या विवेचनांत जातीचा, वर्णाचा किंवा भिन्न रक्तांचा मुळींच संबंध नसतांना जोशांनीं नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें गाल्टनच्या तोंडीं अवतरणें देऊन 'अशा तऱ्हेनें असवर्ण विवाह हे निर्वंशाला म्हणजे नाशाला कारण झाले' असें खोटेंच वाक्य घातलें आहे. गाल्टनचें तसें मत मुळींच नाहीं." (जाड टाइप माझा). हा आरोप फारच भयंकर आहे. टीकाकाराचा घात वरील प्रवृत्तीमुळें जेवढा होईल तेवढा अन्य कशानेंही होणार नाहीं. सत्याचा अपलाप करण्याची हौस याच्यासारखा टीकाकाराचा अन्य कोणीहि वैरी नाहीं. कारण एकदा हा मार्ग पत्करला म्हणजे कोणीहि कोणाच्याहि तोंडीं वाटेल ते शब्द घालावेत व सामान्य लोक मूळ विधान पाहण्याच्या भानगडींत पडत नाहींत ही समजूत करून घेऊन ते कसे छान फसले अशी स्वतःची समजूत करून घेऊन स्वस्थ बसावें! पण असत्याचा फैलाव सतत करणें कोणालाहि फार काळ शक्य होणार नाहीं हें नीट ध्यानात बाळगून टीकाकारानें या विचित्र मोहापासून शंभर पावलें दूर रहावें.

वर्तमानपत्रांतील असत्य

राजकीय क्षेत्रांत वर वर्णिलेल्या प्रकारानें असत्याचा भलताच प्रसार

* विज्ञानप्रणीत समाजरचना, पृ ४०

झालेला निदान आपल्याकडे तरी दिसतो. कोणतेंहि खोटें विधान फारच जोरानें आणि ठासून केलें म्हणजे तें वाचकांना तावडतोब पटतें असा वर्तमान पत्रांचा समज झाला असावा असें प्रत्यहीं दिसून येतें. उलटसुलट माहिती वाचण्याची ज्याची सस्कृति नसते असे अप्रबुद्ध वाचक वर वर्णिलेल्या सपशेल खोट्या आणि एकांगी मजकुरामुळें भ्रमिष्टासारखे बरळूं लागले अथवा वागूं लागले तर तो दोष त्यांचा मुळींच नसून त्यांच्या कमकुवत मेंदूत दररोज विषाचें इंजेक्शन करणाऱ्या वर्तमानपत्राचाच होय यात कोणतीहि शका नाहीं. 'सत्यान्नास्ति परो धर्मः' याऐवजीं 'असत्यान्नास्ति परो धर्मः' अशी नवीन व्याख्या काहीं लोकानीं मान्य केली आहे काय असाहि विचार मनात चमकून जातो. चरितार्थ व पक्षाभिनिवेश या दोन गोष्टींमुळें अनृताचा प्रसार वर्तमानपत्रें जगाच्या अंतापर्यंत तरी थाबवितील कीं नाहीं याची शका वाटते. प्रत्येक शब्द सत्य आहे कीं नाहीं हें पाहूनच वर्तमानपत्रानीं लिहावें म्हटलें तर वेळेची सबब वर्तमानपत्रवाले सागतात वेळेची अडचण थोडीशी खरी आहे हें कबूल करावें लागेल. पण वेळेच्या अडचणीपेक्षा आपल्याला प्रतिकूल वाटणारें सत्य उजेडात न येता तें काळोखांतच रहावें हीच तीव्र धडपड याच्या मुळाशीं असते. लोकशाहीच्या या काळात ज्ञानाच्या प्रसाराचीं व लोकशिक्षणाचीं सर्वांत प्रभावी साधनें या भावनेनें आपण वर्तमानपत्राकडे पाहत असतों. तींच जर बेशरमपणानें आणि बेदरपणानें वाटेल तें असत्य दररोज ओकू लागलीं तर सुसंस्कृतपणा, शिष्टाचार, दाक्षिण्य, सौजन्य इत्यादि गोष्टी या केवळ अद्भुत कविकल्पना आहेत असे सामान्य लोकास वाटू लागलें तर त्यात काहीं नवल आहे. ज्याच्या आधारानें लोकशिक्षणानें जगावयाचें त्यानींच त्याचा तिरस्कार केल्यानतर लोकशिक्षणानें आश्रयासाठीं अन्य कोणाकडे जावें ?*

*१९ फेब्रुवारी १९३९ च्या 'हरिजन'च्या अकात महात्मा गांधींनीं 'वर्तमान पत्रातील असत्य' या शीर्षकाखालीं लिहिलेला काहीं मजकूर उद्बोधक वाटल्या वरून येथें देत आहें. "But my experience is that no amount of public criticism will affect the policy of newspapers which make their livelihood by such policy." पुढे ते म्हणतात, "I am quite clear that if newspapers weighed every word that is printed therein we should have a speedier removal of abuses. .... "

माहितीचा अपुरेपणा

भरपूर माहिती मिळविली आहे अशी पक्की खात्री झाल्याशिवाय टीकाकारानें ठाम्न विधान करूं नये. अपुरी माहिती हाहि अवलोकनाचा दोषच होय हें त्यानें ध्यानात ठेवावें. आणि मिळालेली माहिती तपासल्याखेरीज त्यानें निरपवाद सिद्धान्त मांडू नये. अशी खबरदारी घेतली नाहीं तर कसा प्रमाद होण्याचा संभव असतो याचें एक उदाहरण देतो. 'स्वभावलेखन' कर्ते डॉ. सहस्रबुद्धे म्हणतात,१—" जुन्या काळीं ' नोकरी ' ऐवजीं ' चाकरी ' शब्द रूढ होता, हें लक्षांत घेऊन हरिभाऊंनीं ' नोकरी ' हा शब्द आप्पासाहेबांच्या तोंडीं एकदाही घातलेला नाहीं." हें विधान उपःकाल या कादंबरीच्या बाबतींत केले आहें. ' नोकरी ' हा शब्द न वापरण्यामुळें ' भाषेची सिद्धि ' हरिभाऊंना प्राप्त झाली असें विधान करितांना तो शब्द हरिभाऊंनीं इतरत्र वापरलेला नाहीं अशी खात्री करून घेऊन मगच हरिभाऊंची स्तुति करावयास नको होती काय ? पण लेखकानें इतकी तत्परता दाखविली नाहीं. ' उपःकाल ' लिहिल्यानंतर हरिभाऊंनीं ' वज्राघात ' ही कादंबरी लिहिली व त्या कादंबरीचें कथानकहि उपःकालांतील कथानकाच्या कितीतरी पूर्वींचें आहे. भाषेचा काटेकोरपणाच दाखवावयाचा तर जो 'नोकरी' हा शब्द हरिभाऊंनीं उपःकालमध्यें न वापरल्याबद्दल टीकाकार हरिभाऊंना धन्यवाद देत आहेत तो ' नोकरी ' शब्द जुनें कथानक असलेल्या हरिभाऊंच्या इतर कोणत्याहि कादंबरींत येतां कामा नये हें स्पष्ट नाहीं काय ? पण या ठिकाणीं टीकाकारानें अपुऱ्या माहितीच्या आधारावर निरपवाद सिद्धान्त मांडला आहे. कारण 'वज्राघात' ही एकच कादंबरी या विधानाची सार्थता पडताळून पाहण्यासाठीं मी तपासली असतां असें दिसून आलें कीं, पृष्ठें २६३ ते २६७ या पांच पानांत 'नोकर' किंवा ' नोकरी ' हा शब्द चार वेळां आला असून १९३ या एकाच पृष्ठांत तोच शब्द दहा वेळां आलेला आहे. निरपवाद सिद्धान्त मांडतांना टीकाकारानें किती जपावयास पाहिजे हें पटविण्यासाठींच वरील उदाहरण दिलें आहे !

१ स्वभावलेखन, पृष्ठ ९२

लेखनाविषयीं दूषित पूर्वग्रह होण्याचें कारण लेखकाविषयींचा प्रतिकूल ग्रह हेंच होय. अशा वेळीं पुस्तकाची चर्चा बाजूलाच राहून कोणत्या तरी निमित्तानें व्यक्तीची चर्चा होऊ लागते. उदाहरणार्थ कार्टली रिव्ह्यूनें शेलीवर केलेली टीका केवळ वैयक्तिक स्वरूपाची आहे. टीकाकाराला शेलीच्या काव्याची चर्चा अभिप्रेत नसून त्याच्या जीवन ची चर्चा अभिप्रेत आहे असे वाटतें " If we might withdraw the veil of his private life and tell what we know about him, it would indeed be a disgusting picture that we should exhibit ..... Mr.' Shelly is too young, ignorant, too inexperienced, and too vicious to undertake the task of reforming any world but the little world within his own breast. "* ही विलक्षण टीका करणारा कोण असेल तो असो. येवढें मात्र खरें की, शेलीच्या वाङ्मयाची निरपेक्ष चिकित्सा करणें इतकाच सोज्वळ हेतु त्याचा खास नाहीं, हें कोणालाहि समजू शकेल. शेलीच्या खाजगी जीवनासबंधीं जहरी उद्गार काढून त्याची टर उडविणें हाच त्याचा हेतु होता यात काहीं शंका नाहीं. अशा प्रकारची टीका केली जावी काय ? उत्तर स्पष्ट आहे. वाङ्मयीन टीका करीत असतां आपल्याला वाङ्मयावर टीका करावयाची आहे ही जाणीव लेखकानें सतत मनात वागविली पाहिजे. टीका वाङ्मयीन चर्चेपुरतीच मर्यादित असावी. वाङ्मयात दिसून येणाऱ्या लेखकाच्या मनोवृत्तीवर वाटेल तेवढी कडक टीका करावयास हरकत नाहीं. अट इतकीच कीं, ती तर्कशुद्ध असावी व प्रतिपादन सभ्य पद्धतीनें झालेलें असावें. पण टीका करीत असताना व्यक्तीचें खाजगी जीवन उकरून काढणें गैर होय.

वरील नियमाला एक अपवाद मानावा लेखकानें कांहीं उच्च व उदात्त ध्येयाचा वा तत्त्वप्रणालीचा आविष्कार वाङ्मयात केला असेल आणि त्या ध्येयाच्या अथवा तत्त्वप्रणालीच्या अगदीं उलट त्याचा जीवनक्रम असेल तर त्याच्या या दंभाचा परिस्फोट करावयास काहींच हरकत नाहीं. उदाहरणार्थ, अभिनव मधुलोलुप भ्रमराप्रमाणें दरक्षणीं नवीन स्त्रीच्या मागें लागणाऱ्या

* *English Literary Criticism, Intro. P 128*

एखादें निरपवाद विधान (universal statement) करताना आपली माहिती बिनचूक आहे कीं नाहीं हें टीकाकारानें शमर वेळा पाहिलें पाहिजे. कारण, एकहि बाधक प्रमाण उपलब्ध झालें कीं लगेच त्या विधानाची गणना तर्कदुष्ट विधानात होते हें त्यानें कधींहि विसरू नये यैवढ्यासाठीं अतिरित्त व आत्यंतिक विधानें करण्याच्या मोहास बळी न पडता टीकाकारानें अगदीं जपून विधानें (understatements) करावींत यासारखा राजमार्ग नाहीं. परतु शमर टक्के खात्री असेल, आणि प्रत्येक पुरावा अगदीं घारवाडी काट्यानें तोलून घेतला असेल तर निरपवाद सिद्धान्त प्रस्थापित करण्यासहि कांहीं हरकत नाहीं. पण यासाठीं टीकाकाराला विलक्षण श्रम घ्यावयास पाहिजेत यांत कांहीं शका नाहीं. हेन्री जेम्सच्या भाषेत बोलावयाचें झालें तर माहिती मिळविण्याच्या बाबतींत तो 'विलक्षण जिज्ञासु आणि पराकाष्ठेच्या सहनशील' (infinitely curious and incorrigibly patient) असला पाहिजे टीकाकारानींच माहिती मिळविण्याच्या व मिळविलेली माहिती बरोबर आहे कीं नाहीं हें तपासण्याच्या कामात आळस दाखविला तर ललितवाङ्मयात केलेल्या अक्षम्य आणि कित्येकवेळा हास्यास्पद प्रमादाबद्दल त्यांना लेखकाना दूषण देता येणार नाहीं. वाटेल त्या अर्धवट माहितीच्या आधारावर बेलाशक लिहित जाणें याचा तर मराठी लेखकाना जसा कांहीं ताम्रपट मिळाला आहे. अभ्यास करून लिहिणें बहुतेकांच्या गावींहि नसतें. लेखकांच्या या कोंडाळ्यात टीकाकारानें तरी सामील होऊ नये. नाहीं तर 'परस्पर भावयन्तः' असा प्रकार होऊन माहिती न मिळविताच कोण लिहितो अशी त्याच्यांत चुरस लागून साराच खेळखडोबा होईल या बाबतींत टीकाकारानें नेहमीं शास्त्रज्ञाची कसोशी पाळावी. शास्त्रज्ञाला ज्याप्रमाणें अवलोकनातील अत्यत अल्पहि प्रमाद खपत नाहीं त्याचप्रमाणें टीकाकारालाहि तो खपता कामा नये.

वैयक्तिक टीका

अनेक प्रसगीं असे होतें कीं, टीकाकाराचें मत लेखकाविषयीं अगोदरच कलुषित झाल्यामुळें त्याच्या लेखनाचा टीकाकार जेव्हा विचार करू लागतो तेव्हा स्वाभाविकच कलुषित पूर्वग्रहाचा परिणाम त्या टीकेवर होऊ लागतो.

एखाद्या स्वैर चंडोलानें एकनिष्ठ प्रेमाचें काव्यमय वर्णन करून त्याची योग्यता पटविण्यासाठीं कांहीं लिहिलें तर अशा वाङ्मयावर टीका करितांना लेखकाचें स्वत:चें जीवन व त्याचें वाङ्मय यांतील विसंगति दाखविण्यास हरकत नाहीं. कारण हें एक प्रकारचें ढोंग असतें व ढोंगी लोकांच्या चेहऱ्यावरील 'मुखवटे' हिसकावून घेऊन त्याचें खरें स्वरूप प्रकट करणें हिताचेंच ठरतें.

पण ज्या ठिकाणीं तत्त्व व आचरण यामधील विसंगति दाखविण्याची आवश्यकता नसते त्या ठिकाणीं लेखकाच्या खाजगी जीवनातील ज्ञात अथवा अज्ञात घटना बळेंच उपस्थित करून वाङ्मयाची चेष्टा करण्याचा मोह टीकाकारानें टाळला पाहिजे. जगन्नाथ पंडित 'नवनीतकोमलांगी' यवनीशीं रममाण झाले म्हणून त्याच्या काव्यावर अथवा 'रसगंगाधर' या साहित्यशास्त्रीय प्रबंधावर कोणी रसिकानीं कधीं बहिष्कार घातल्याचें कांहीं ऐकिवात नाहीं. कार्लाइल लैंगिकदृष्ट्या दुर्बळ होता असा त्याच्याविषयीं प्रवाद होता. पण यामुळें त्याच्या वाङ्मयातहि दौर्बल्य असलेंच पाहिजे असा तर्क कोणी केला तर त्याला काय म्हणावें ? शरपंजरीं पडलेले क्षयी लेखकसुद्धा प्रत्यवमाय झाला असता तेजस्वी वाङ्मय लिहू शकतात. अशा वेळीं, 'हा तर बोलून चालून दमेकरी आणि क्षयी. हा काय वाङ्मय लिहिणार !' असें टीकाकार म्हणू लागला तर त्याच्या त्या म्हणण्याकडे कांहींच लक्ष देण्याचें कारण नाहीं. वाङ्मय व लेखकाचें आचरण यात विसंगति नसेल तर लेखकानें वरीलसारखी टीका करूं नये हेंच चांगलें. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं निराळ्या संदर्भात दिलेल्या दाखल्याचा उपयोग करून असें म्हणता येईल कीं, "ज्याप्रमाणें वेश्या दुराचारिणी खरी, तरी तिचें रूप जर मनोहर आहे तर नुसत्या रूपाचाच विचार कर्तव्य असता तिचें दुष्कर्म मनात आणण्यात हशील नाहीं," त्याचप्रमाणें ग्रंथाच्या चांगुलपणाचाच विचार कर्तव्य असता लेखकाच्या खाजगी जीवनाचा विचार करण्यात हशील नाहीं. त्या वाङ्मयात तत्त्व व आचार यामधील विसंगति नसली, म्हणजेच, वाङ्मयात उच्च ध्येयाचा आविष्कार झालेला असून लेखकाचें वैयक्तिक जीवन मात्र डागाळलेलें आहे असें नसलें म्हणजे झालें !

वैयक्तिक टीका अनेक प्रकारांनीं होऊं शकते. वाङ्मयावर टीका कर

ण्याच्या मिषानें अशा टीकेला मुबलक अवसर सापडतो. वाङ्मयावर टीका करीत असतां त्याच्या गुणदोषांसंबंधीं कितीहि चिकित्सा झाली तरी ती चालते. पण ती चिकित्सा केवळ तत्त्वसंशोधनाच्या लालसेनें झाली असली पाहिजे असा मात्र आग्रह आहे. अशी तात्विक चर्चा तर्कशुद्ध असून तिच्यांत व्यक्तिशः लेखकाची टर उडविण्याचा व्यर्थ प्रयत्न केला नसला म्हणजे झालें. इतकी खात्री बाळगूनहि लेखक रागावला तर त्याची पत्रास बाळगण्याची मुळींच जरूर नाहीं. हें सारें खरें असलें तरी वाङ्मयावर टीका करण्याच्या नादांत टीकाकार कित्येक वेळां मर्यादेचें उल्लंघन करीत असतात हेंहि कांहीं खोटें नाहीं. इंग्रजी टीकावाङ्मयात याचीं कांहीं नमुनेदार उदाहरणें आढळतात. पंडितशिरोमणि डॉ. जान्सन ग्रे या कवीविषयीं म्हणतात--" A dull fellow, Sir; dull in company, dull in his closet, dull everywhere." सदर डॉक्टरसाहेबांनीं फील्डिंग या कादंबरीकाराला 'इरसाल बदमाष' (barren rascal) हें गुळगुळित विशेषण मोठ्या प्रेमानें बहाल केलें आहे. एडिंबरो रिव्ह्यू व क्वार्टर्ली रिव्ह्यू या दोन नियतकालिकांनीं तर या बाबतींत विक्रम केला आहे. लेखकाच्या लिखाणावर टीका करीत असतां त्यांनीं खुद्द लेखकावर भरपूर मुद्दे लगावले आहेत. कांहीं गाळीव उदाहरणें मासल्यादाखल देण्याचा मोह आवरत नाहीं. कीट्स या प्रसिद्ध कवीविषयीं क्वार्टर्ली रिव्ह्यू म्हणतो--" ले हंटच्या पिसाट टीकेचा डंख झाल्यामुळें, याच्या काव्यांतील भ्रमिष्टपणापेक्षां याचा स्वतःचा भ्रमिष्टपणाच अधिक सरस ठरला आहे."$ यांच्याहि पुढें जाऊन एडिंबरो रिव्ह्यूनें लॉर्ड बायरनला स्वैराचारी (chartered libertine) ही पदवी दिली. वर्ड्स्वर्थला उद्देशून एडिंबरो रिव्ह्यू म्हणतो--"आमची आतां खात्री झाली आहे कीं, वर्ड्स्वर्थचा रोग भारीच बळावला असून त्याच्यांत आतां कोणतीहि सुधारणा होणें शक्य न हीं व टीकेचा त्याच्या बाबतींत कांहींहि उपयोग होणार नाहीं."*

$ "Being bitten by Leigh Hunt's insane criticism, he more than rivals the insanity of his poetry."

* "The case of Mr. Wordsworth, we perceive, is now manifestly hoepless; and we give him up as altogether incurable and beyond the power of criticism."
Edinburgh Review, November 1814.

तत्त्वचर्चा चालू असतां प्रतिपक्षीयाविषयीं क्वचित् चिडून बोलणें हा कांहीं फारसा मोठा गुन्हा नाहीं. परंतु हें चिडून बोलणेंल्या विशिष्ट विषयापुरतेंच मर्यादित असलें पाहिजे. त्या विषयाचा नाममात्र आधार घेऊन व्यक्तीवर,कोरडे उडविण्याचें व्रत कोणीं घेतलें तरच तें दूषणीय होय. या दृष्टीनें पाहतां वाङ्मयांतील कांहीं भागावर टीका चालू असता टीकाकारानें व्याजोक्ति, वक्रोक्ति, उपहास, विडंबन इत्यादि साधनांचा उपयोग करावयास मुळींच हरकत नाहीं. योग्य प्रकारें केलेली नालस्तीहि चालेल. पण ती फक्त त्या विषयापुरतीच मर्यादित असावयास पाहिजे. तिचा वापर अवांतर बाबतींत केला जाऊं नये. एक अडचण अशी असते कीं, 'मी सभ्यतेचें उल्लंघन केलें' असें कोणीहि टीकाकार कधींच कबूल करीत नाहीं. त्याची टीका इतरांच्या दृष्टीनें कितीहि असभ्य असली तरी त्याच्या स्वतःच्या दृष्टीनें ती कधींच आक्षेपार्ह नसते. आणि पण बोललों त्याचें समर्थन करण्याचीहि त्याची धडपड सदैव चालू असते. खुद्द जॉन्सननेंहि 'barren rascal' या शब्दात कांहीं असभ्यता आहे हें कबूल केलें असतें असें वाटत नाहीं. उलट त्यानें स्वत:चें समर्थनच केलें असतें याविषयीं शंका वाटत नाहीं. तत्त्वचर्चा करीत असताहि शंकराचार्यांसारखे थोर तत्त्वज्ञसुद्धा कसे चिडून बोलतात तें पाहण्यासारखें आहे. क्षणभंगवादाचें प्रतिपादन करणाऱ्या वैनाशिकाविषयीं ते विचारतात--"असें असूनहि क्षणभंगवादाचें प्रतिपादन करणाऱ्या वैनाशिकाला लाज कशी वाटणार नाहीं?"* दिगम्बर जैनांच्या मताचें खंडन करीत असतां आचार्य म्हणतात--"सम्यग्दर्शन असेल किंवा नसेल, आणि असम्यग्दर्शनहि असेल किंवा नसेल, असें म्हणणारा मनुष्य वेडपट किंवा भ्रमिष्टच असला पाहिजे. त्याच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवण्याचें कांहीं कारण नाहीं."¶ यापेक्षां विलक्षण टोमणा विज्ञानवादी बौद्धाला दिला आहे-

* "........कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापत्रपेत ?"–शांकरभाष्य २.२.२५.

¶ "........एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमास्ति वा नास्ति वेति प्रलपन् मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यात् न प्रत्यायितव्यपक्षस्य" शां. भा २.२.३३.

"जिभेला हाड नाहीं म्हणूनच तू हें बोलत आहेत, हें काही तर्कशुद्ध बोलणें नव्हे."*

वरील सर्व उदाहरणें देण्याचा उद्देश इतकाच कीं, टीका करीत असतां व तत्त्वचर्चा करीत असतां व्यक्तीविषयीं क्वचित् कटु, किंबहुना अत्यंत जहाल विधानेंहि केलीं जाण्याचा संभव असतो. पण केवळ तत्त्वचर्चेच्या निमित्तानेंच हा जहालपणा उत्पन्न झालेला असला पाहिजे हें विसरू नये. अशी टीका वाङ्मयातून उद्भूत झालेल्या प्रश्नापुरतीच मर्यादित असावी.

परंतु, टीकाकाराकडून अनेक वेळा सौजन्याचें व शिष्टाचाराचें उल्लंघन झालेलें स्पष्टपणें दिसतें. टीका करीत असतां व्यक्तिविषयक गलिच्छ उल्लेख कांहींहि कारण नसतांना करणें हें नि:संशय हीन अभिरुचीचें द्योतक आहे. टीकाविषय झालेल्या व्यक्तीच्या नावावर कांहीं आचरट कोटी करणें अथवा तें विकृत करून त्याचा उल्लेख करणें इत्यादि गोष्टींमुळें टीकाकाराचा कोणताहि मुद्दा स्पष्ट होणें शक्य नाहीं. इतकेंच काय, पण अशी टीका करावयास टीकाकारानें सुरवात केली कीं लगेच वाचक जर सुसंस्कृत असेल तर त्याला तिरस्कारच येऊं लागतो. 'रघू धोंडू कर्वे' असा उल्लेख करावयाची एका 'समाजशास्त्रज्ञ' टीकाकाराला खोड होती हें अनेकांस ठाऊक आहे. श्री शंकरराव देव यांचा 'शंख देव' असा उल्लेख करण्यांत कोणती मर्दुमकी आहे तें केवळ त्या उल्लेख करणारासच माहीत. हेंच जर करावयाचें असेल तर जगांतील यच्चयावत् मोठ्या लोकांच्या नांवाचें याहिपेक्षा भयंकर विकृत स्वरूप करून दाखविणें मामुली बुद्धीच्या कोणाहि माणसाला अगदीं सहज शक्य आहे. टीकेचा हा अधम प्रकार आहे किंबहुना ही टीका नव्हेच.

नांवाचें स्वरूप विकृत करण्यासारखाच पण त्याहिपेक्षा निंद्य असा आणखी एक प्रकार आपल्याकडील कांहीं टीकाकार मधून मधून करीत असतात. आणि गमत अशी की, यांत आपलें कांहीं चुकत आहे असें त्यांना मुळींच

* "वादमेव ब्रवीषि निरङ्कुशत्वात्तु तुण्डस्य, न तु युक्त्युपेतं ब्रवीषि."
—शां. भा. २.२.२८.

वाटत नाहीं. मराठी टीकाकाराचा हा अद्भुत पराक्रम पाहिला म्हणजे शरीरावर रोमांच उभे राहतात व जागतिक कीर्तीच्या थोर टीकाकारात त्याना पहिल्या पत्तीलाच बसविलें पाहिजे असें निभ्रान्त म्हणावेंसें वाटतें. काहीं वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध लघुकथा लेखक श्री. य. गो. जोशी यांच्यावर कोणत्या तरी कारणानें रुष्ट झालेले श्री. वि स. खांडेकर यानीं 'ओ हेन्रीचें मत' या 'किर्लोस्कर' मासिकातील आपल्या गोष्टींत 'पिंजारलेल्या मिशांचा मेसुर चेहरा' असें जोशीबुवाचें मोठें हृद्य व काव्यमय वर्णन† केलें होतें हें रसिकास आठवत असेलच खांडेकराच्या लेखणींतून अशी आप वाणी आकस्मिक रीतीनें प्रकट झाली हें मराठी वाङ्मयाचें सौभाग्य नाहीं असें म्हणण्याचें धाष्ट्यं करणारा पामर नि संशय कपाळकरटा असला पाहिजे कारण खांडेकर मराठीत ल पहिल्या दर्जाचे टीकाकार असून शिवाय साहित्यसंमेलनाचें अध्यक्षस्थानहि त्यानीं भूषविलें होतें येवढा मोठा मनुष्य जें काहीं कराल तें इतर सामान्य माणसाला अनुकरणीय वाटलेंच पाहिजे !

के श्री कृ कोल्हटकर याच्या एका शारीरिक व्यंगाचा उल्लेख करून प्रो माटे यानीं त्यांची जाहीर हेटाळणी केली अशी तक्रार श्री श्री म वर्दे यानीं कोल्हटकराच्या आत्मवृत्ताचें परीक्षण करिताना केली होती* कोल्हटकरानीं 'गणेशचतुर्थी' या विनोदी लेखात गणपतीची टवाळी केली होती म्हणून त्याचें तोंड वाकडें करून गणपतीनें त्याना प्रायश्चित्त भोगविलें आणि वार्धक्यात तोंड वाकडें झालें असताहि त्याना रामनामाचा जप गणपतीच्या शापानें करावा लागला अशी टीका प्रो म टे यानीं केली होती हें

† याविषयींची अधिक उद्बोधक माहिती 'चित्रमयजगत्' चे संपादक श्री रा प्र कानिटकर याच्या दप्तरात सांपडण्याचा संभव आहे 'प्रतिभा,' वर्ष ३, अंक १२ यामध्येहि काहीं माहिती जिज्ञासूना आढळेल.

* 'प्रतिभा' २६ जुलै १९३५ श्री वरेरकानींहि हीच तक्रार केली होती व 'हास, परिहास उपहास' या सदरातहि 'मुद्गल' या टीकाकारानें या वादाचा उल्लेख केला होता 'प्रतिभा', १४ जून १९३५

प्रसिद्ध आहे. "तारुण्याच्या माजोरीपणानें" कोल्हटकरांनीं गणपतीची कुचेष्टा केली होती असें प्रो. माटे यांनीं त्यांच्यावर आरोप केला होता. माट्यांचे उद्गारच देतों—"कोल्हटकरांनीं गणपतीची चेष्टा केली, पण गणपतीनेंहि त्यांचा कांहीं कमी सूड घेतला नाहीं. एवढे बडे सुधारक कोल्हटकर पण वार्धक्यामध्यें जीभ वाकडी पडली असतांही बोबड्या शब्दानें मरेपर्यंत तोंडानें रामनाम घेत होते, ही गोष्ट ज्यांना ठाऊक असेल, त्यांना गणपतीनें सूड उगविला ही गोष्ट पटल्याशिवाय राहणार नाहीं." कोल्हटकरांनीं आपल्या आत्मवृत्तांत 'गणेशचतुर्थी' या विनोदी लेखाचा पूर्वेतिहास सांगितला आहे. १९०३ च्या मे महिन्यांत पुणें मुक्कामीं त्यांच्या चुलतबहिणीच्या विवाहांत अक्षत कसब्याच्या गणपतीच्या देवळाजवळ येतांच देवळाचा बाहेरचा दरवाजाच कांहीं लोकांनीं बंद करून घेतला. सुधारकी थाटाचा विवाह असल्यामुळें सनातनी मंडळींचा त्यावर रोष होता व म्हणूनच त्यांनीं असें केलें हें अगदीं उघड आहे. या गोष्टींचा उल्लेख करून कोल्हटकर पुढें लिहितात, "मी अक्षतीस घडलेल्या विघ्नाचा सूड उगविण्याचा निश्चय व तो 'गणेशचतुर्थी' हा लेख लिहून पार पाडला." अक्षतीस घडलेल्या विघ्नाचा सूड कोल्हटकरांनीं उगविला म्हणून गणपतीनें कोल्हटकरांचा सूड उगविला असे प्रो. माटे यांना म्हणावयाचें होतें. पण कोल्हटकरांनीं दिलेला पूर्वेतिहास लक्षांत घेतला व गणपतीवरील लेख केवळ अतिशयोक्तीवर आधारलेल्या विनोदानेंच भरलेला आहे हें लक्षांत घेतलें तर प्रो. माटे यांचे उद्गार वाजवीपेक्षां फाजील कडक व असहिष्णु वृत्तीचे द्योतक वाटतात यांत शंका नाहीं. दुसरें असें कीं, गणपतीच्या देवत्वाची टवाळी करणें हा कोल्हटकरांचा त्या लेखांत उद्देश दिसत नाहीं. शेकडों वर्षें गणपतीविषयीं ज्या कल्पना समाजांत प्रसृत झाल्या आहेत त्यांच्या हास्यास्पदतेची त्यांना टवाळी करावयाची होती असेंच दिसतें. पण प्रोफेसरसाहेबांना रागाच्या भरांत हें उमजलें नसावें व म्हणूनच त्यांनीं कोल्हटकरांवर टीकास्त्र सोडलें असावें. एरवीं फार मोठीं असलेलीं माणसें चिडलीं म्हणजे त्यांचा तोल सुटण्याचा संभव कसा असतो याचें हें उदाहरण आहे. सुमारें पंचावन्न वर्षांपूर्वीं प्रो. जिन्सीवाले

यांनीं कै. आगरकरावर टीका करताना त्यांच्या दयाचा व अशक्त प्रकृतीचा कसा हीन उल्लेख केलेला होता तो बहुश्रुत वाचकास माहीत असेलच.

श्री. अत्रे व प्रो. फडके यांच्यामधील जें मांडण कांहीं वर्षांपूर्वी भर चवाठ्यावर झालें त्यात तर एखादीच हीन अभिरुचि आविष्कृत झाली असें मुळींच नाहीं. हीन अभिरुचीच्या सर्व प्रकाराचा तो काव्यमय समन्वय झालेला होता! परप्रातातील साहित्याच्या विद्यार्थ्यांना मराठी टीकावाङ्मयाचा नमुना म्हणून हें वाङ्मय अवश्य वाचावयास द्यावें. अथवा, पाश्चात्य टीकाकाराना मराठीचें अपूर्व वैभव कळावें या उदात्त हेतूनें प्रेरित होऊन कोणा धनिकानें त्याचीं विविध भाषात भाषांतरें करवून त्याचा प्रसार करावा. म्हणजे " अमृतातेंहि पैजा जिंके, ऐसींच अक्षरें रसिकें " पाश्चात्याचा कानावर पडून त्याचा उद्धार होईल यात कांहीं शका नाहीं !

प्रमाद सामान्य माणसांनीं केले म्हणजेच तेवढे निंद्य व थोरामोठ्यानीं केले म्हणजे प्रशंसनीय असें कोणीहि मानू नये " Faults are none-the-less faults, for being committed by genius" हें लागिनसचें वचन टीकाकारानें विसरू नये.

अर्वाचीन प्रणाली

मूल्यकल्पनेचा विकास

टीकाशास्त्रातील विविध मूल्याच्या कल्पनेचा विकास अगदीं प्राचीन काळापासून कसकसा होत गेला हें काळजीपूर्वक पाहिलें तर असें दिसून येतें कीं अगदीं प्रथम टीकाकाराचें सारें लक्ष वाङ्मयाच्या बहिरंगावरच केंद्रित झालें होतें. ॲरिस्टॉटलनेंहि काव्यकलेच्या अतरंगाचा विचार न करिता आपलें लक्ष नाटकातील जीं बाह्य अंगें त्याचा त्यानें विस्तृत विचार केला. संस्कृत साहित्यशास्त्रांत अलकार व रीति या बाह्य गुणानाच एका काळीं असामान्य महत्त्व होतें. या बहिरंगावरून टीकाकाराचें लक्ष वाङ्मयाच्या अंतरंगाकडे जावें हें क्रमप्राप्तच आहे पहिली टीका बहुधा बाह्यागापरतीच मर्यादित

होती हें खरें आहे. पण, या प्रकारच्या टीकेंतील (formal criticism) वैगुण्यें कालांतरानें टीकाकाराच्या लक्षात येऊं लागलीं. यामुळें स्वाभाविकच त्याचें लक्ष वाङ्मयाच्या अंतरंगाकडे गेलें. काव्यकलेचें मर्म कोणतें काव्यातील सौंदर्याचें व आनंदाचें नियामक तत्त्व कोणतें हें शोधून काढावें अशी त्याना तळमळ लागली. या तळमळीच्या पोटीं संस्कृत साहित्यशास्त्रातील 'रस' व 'ध्वनि' या अत्यंत महत्त्वाच्या कल्पनांचा प्रादुर्भाव झाला. पाश्चात्य टीकाशास्त्रातहि 'फॉर्मल' टीकेचा लोप व्हावयास लागून 'रोमॅंटिसिझम' या संप्रदायाचा उगम झाला, व कोलरिजसारख्या आस्वादक टीकाकारानीं काव्याच्या स्वरूपाविषयीं व कविप्रतिभेच्या स्वरूपाविषयींच मूलभूत प्रश्न विचारावयास सुरवात केली याठिकाणीं टीका वाङ्मयाच्या बहिरंगाकडे वळली असें म्हणतां येईल पण वाङ्मयकलेचें अंतरंग शोधण्याचा प्रयत्न करूनहि टीकाकाराचें समाधान होईना. म्हणून कवीच्या काळातील परिस्थिति व विविध विचार याचा त्याच्या कृतीवर कसकसा परिणाम झाला आहे हें पाहणें टीकाकाराना आवश्यक वाटू लागलें. याचा अर्थ असा की, रसास्वादाला ऐतिहासिक पद्धतीची जोड टीकाकारानीं दिली. हा वेळपर्यंत वाङ्मयातील वर्ण्यविषयाच्या (matter) स्वरूपाबद्दल टीकाकारानीं फारसा आग्रह धरला नव्हता. पण यानंतर मात्र सामाजिक घटना व वाङ्मय याचा अत्यंत निकटचा संबंध असला पाहिजे हें मत प्रसृत व्हावयास लागलें. व यामुळें वाङ्मयाच्या मूल्याकडे टीकाकार अगदींच निराळ्या दृष्टीनें पाहू लागले. समाजजीवनाला काहीं ध्येय असतें अथवा असावें हा विचार बलवत्तर व्हावयास लागला. अर्थातच या विचाराचा परिणाम टीकाकाराच्या वाङ्मयीन मूल्यावरहि झाला. आणि केवळ कलात्मक प्रकर्षापुरतीच टीका मर्यादित न करितां वाङ्मयाच्या वर्ण्य विषयाची काळजीपूर्वक तपासणी करावयास पाहिजे, सामाजिक मूल्यांशीं सर्वथैव संबद्ध असलेलीं कलाबाह्य मूल्यें विचारात घेऊन वाङ्मयाचें श्रेष्ठत्व ठरवावयास पाहिजे असा विचार अनेक जाणत्या टीकाकारानीं मोठ्या अभिनिवेशानें मांडला. व आजच्या घटकेला टीकाक्षेत्रांतील तो सर्वांत प्रबल विचार ठरलेला दिसून येत आहे.

टीकाक्षेत्रांतील अराजक

अगदीं प्राचीन काळापासून अनेक शतकें थोर विचारवतांनीं जाणतेपणानें जीं विविध तत्त्वे प्रणीत केलीं त्यापैकीं अनेक तत्त्वाची उपयुक्तता आजहि फार मोठी आहे हें कबूल केलेंच पाहिजे. पूर्वजाचें हें ऋण अमान्य कर ण्याचें कांहींच कारण नाहीं. वाङ्मयातील मोठेपणा कशाच्या आधारानें ठरवावा हें ठरविण्याचाच प्रयत्न त्यानीं केला असल्यामुळें त्याच्या तत्त्वापैकीं अनेक तत्त्वें विचारप्रवृत्त झालेल्या आजच्या टीकाकाराना आरमस्याना प्रमाणें मानावयास कांहीं हरकत नाहीं. परतु हें सारें खरें असलें आजच्या घटकेला विचारवत टीकाकाराना जें कांहीं हवें आहे तें प्राप्त करून देण्याचें सामर्थ्य त्या तत्त्वामध्यें नाहीं हें दुर्दैवानें कबूल करणें भाग आहे. कारण, गेल्या कांहीं दशकामध्यें समाजात अशा कांहीं अतर्क्य गोष्टी घडल्या कीं त्यामुळें सर्वच सामाजिक घटनावर जबरदस्त परिणाम झाला आहे. हा परिणाम केवळ बाह्य गोष्टींपुरताच मर्यादित राहिला नसून त्याचा अतर्भागींहि प्रवेश झाला आहे. यामुळेंच विचारवताच्या मनात काहूर उठळें तर त्यात कांहीं नवल नाहीं. एक प्रकारचें विलक्षण 'अराजक' (anarchy) समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात थैमान घालीत आहे हें अनेकाना स्पष्ट दिसत आहे. इतर क्षेत्रात ज्याप्रमाणें अराजक माजलें त्याप्रमाणें वाङ्मयाच्या व टीकेच्या क्षेत्रातहि त्यानें आपला प्रभाव भरपूर दाखविला आहे. म्हणून, रसास्वाद, काव्यानदाची प्राप्ति, कवीच्या भावनाचें विवरण, तादात्म्य इत्यादि मागील काळातील सर्वमान्य तत्त्वाचा उपयोग या अराजकात फार थोड्या मर्यादेंतच झाला पाहिजे हें उघड आहे. कारण कलाच्या अथवा वाङ्मयाच्या निश्चित मूल्याविषयीं आपणास कांहीं विशेष प्राप्ति त्यायोगें होऊ शकत नाहीं. थोडक्यात सर्व प्रकारानीं अंतर्बाह्य बदललेल्या परिस्थितींत अनेक कलात्मक निकषाचा उपयोग अगदींच बेतानें होईल. परतु, सामाजिक अराजकाचा विचार करून तोच विचार वाङ्मयाच्या बाबतींत लावण्याचा प्रयत्न अनेक कलावाद्याना आक्षेपार्ह वाटतो. तो त्याना आक्षेपार्ह वाटत असतो. याचाच

अर्थ असा कीं, बदललेल्या परिस्थितीचें आकलन करून वाङ्मयीन व बौद्धिक अराजकाकडे डोळे उघडून धीरानें पाहणें व त्या अराजकावर कांहीं उपाययोजना करणें या गोष्टी त्याच्या सामर्थ्याच्या बाहेरच्या आहेत यात शका नाहीं. अराजक फक्त वाङ्मयाच्या अथवा टीकेच्या क्षेत्रातच माजलें आहे असें मुळींच नसून समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात तें जारी आहे. हीन अभिरुचि केवळ वाङ्मयातच दिसून येतात असे नाहीं. समाजाच्या सर्व क्षेत्रात त्याचें अनिवार तांडव चालू आहे. हें नाकबूल करण्यात कांहींच अर्थ नाहीं. वाङ्मयात जोरानें प्रभाव गाजविणाऱ्या हीन प्रवृत्तींना नुसता निषेध करून भागत नाहीं हें अनेक वेळा स्पष्ट झालें आहे. त्यासाठीं निराळाच कांहीं उपाय योजावयास पाहिजे हें आता विचारी लोकाना पटलेलें आहे. वरील सर्व गोष्टींचा टीकेवरहि साकल्येंकरून परिणाम झालेला आहे व टीकेतील अनेक दुष्ट आणि घातक प्रवृत्ति शिरल्या आहेत. मागच्या प्रकरणात यापैकीं कांहीं हीन प्रवृत्तींचें केवळ दिग्दर्शन केलें आहे टीकेच्या क्षेत्रातील अराजकाचें स्वरूप वास्तविक याहिपेक्षा अधिक भयानक आहे. पण भयानकाची फारशी विचिकित्सा न करणेंच बरें.

टीकेच्या क्षेत्रात माजलेल्या अराजकाचें एक महत्त्वाचें कारण असें कीं, टीकातत्त्वें व टीकापद्धति यांचा यथायोग्य उपयोग फारच थोडे टीकाकार करीत असतात एखाद्या पद्धतीवर विशेष भर देऊनच ते टीका करितात. यामुळें त्या टीकेला एकागीपणा येणें अपरिहार्य आहे. कांहींनीं फक्त तुलनेवरच सगळा भर दिला, कांहींनीं अबाधित तत्त्वें मानूनच निर्णय दिले, कांहींनीं इतिहासावर विलक्षण भर दिला तर कांहींनीं संस्काराचा बडेजाव माजविला याचा परिणाम व्हावयाचा तोच झाला. समन्वय ही गोष्ट टीकाकाराना न परवडल्यामुळेंच हे अनर्थ झाले. कांहीं टीकाकार हीन अभिरुचीचा अतिरेक करून दुसऱ्याची विलक्षण हेटाळणी करणें, दोषावरच फक्त आघात करून त्याची असभ्यपणें चिकित्सा करणें यातच दंग झाले तर कांहीं कादंबऱ्याच्या अथवा नाटकांच्या गोष्टी संक्षिप्तपणें सांगण्यातच टीकेचा प्रकर्ष मानू लागले कांहीं टीकाकारात तर दोषाचाच समन्वय झाला. अशा स्थितीत

टीकाक्षेत्रात अराजक माजलें तर त्यात काय नवल ? गेले आणि स्कॉट या लेखकद्वयानें इंग्रजी टीकेविषयीहि हीच तक्रार केलेली आहे. टीकेंत काहीं पद्धति नाहीं, ऐकमत्य नाहीं, बरीचशी टीका वैयक्तिक स्वरूपाचीच असते, तऱ्हेवाईक असते किंवा अतिरिक्त परपराभिमानी व कर्मकांडात्मक असते; काहीं वेळा ती अज्ञानमूलक असते आणि बहुवर्शी तिला कसलाच धरबंद दिसत नाहीं ¶ पद्धतींच्या मर्यादा ध्यानात न घेतल्यामुळें, टीकेच्या कार्याविषयींच प्रामादिक कल्पना उराशीं बाळगल्यामुळें आणि वाङ्मयाची थोरवी ठरवावयाची असते हा विचार दृढमूल न झाल्यामुळेंच वर वर्णिलेलें अराजक निर्माण झालें यात काहीं शंका नाहीं. तेव्हा, टीका ही एखादी स्थिर गोष्ट आहे ही कल्पना सोडून बदलत्या काळाला अनुरूप अशा सुधारणा टीकापद्धतींत करणें व मूल्यें पारखून घेणें याशिवाय टीकाकारापुढें अन्य मार्ग नाहीं !

मूल्यांतरीकरण

आय. ए. रिचर्डस या आजच्या प्रसिद्ध टीकाकारानें मूल्याचा विचार अत्यंत सूक्ष्मपणें आणि बऱ्याच विस्तारानें केला आहे * रिचर्डसची पद्धती स्पष्टपणें शास्त्रीय आहे. मानसशास्त्रावर त्याचा विलक्षण भर आहे प्राचीन-काळीं धर्माचें जें स्थान समाजात होतें तें स्थान संस्कृतीला (culture) द्यावें असें त्याचें मत असून मनाचा संभ्रम व नैराश्य घालवून संस्कृतीचा आविष्कार करणारें काव्यासारखें अन्य काहीं नाहीं अशी त्याची खात्री आहे

पण काव्याचें हें अनन्यसाधारण महत्त्व मान्य करूनहि रिचर्डसपुढें एक अनिवार्य अडचण उभी आहे. अर्वाचीन काळात व्यापारी वृत्तीचा (commercialism) अथवा ' मागणी तसा पुरवठा ' या तत्त्वाचा अति-

---

¶ *Methods and Materials of Literary Criticism* P. 419
" There is neither system, nor consensus. Criticism is still largely personal, capricious, traditional, sometimes mechanical, sometimes ignorant, and too frequently unregulated by control of any kind "

* *Principles of Literary Criticism, Chapters V and VI.*

रेक झालेला स्पष्टपणें दिसत आहे. उडाखेबद खपणाऱ्या कादंबऱ्या, सिनेमा इत्यादि गोष्टींनीं सामान्य लोकाची अभिरुचि पूर्णपणें बिघडवून टाकली आहे. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, समाजातील बहुसंख्य लोकांना जें वाङ्मय अत्यंत प्रिय वाटतें अशा वाङ्मयात परिणतप्रज्ञ आणि विवेकी पुरुषाना जें वाङ्मय उत्कृष्ट वाटतें अशा वाङ्मयात प्रकाराच्या दृष्टीनें फार मोठें अतर पडूं लागलें आहे; व हें अंतर कमी होण्याचें काहींच चिन्ह दिसत नसून तें वाढतच जाईल अशी साधार भीति वाटत आहे.*

विवेकी टीकाकाराना जें उत्कृष्ट वाटतें व अप्रबुद्ध अशा बहुसंख्य लोकांना जें मनापासून आवडतें अशा वाङ्मयातील अतर शक्य तितकें कमी करता यावें यासाठीं टीकाकारानें आतापर्यंत प्रमाण मानिलेल्या मूल्याचें रूपांतर (transvaluation) करणें जरूर आहे असें रिचर्ड्सचें म्हणणें आहे. निराळ्या भाषेत सागावयाचें झालें तर टीकाकारानें प्रचलित असलेलीं मूल्यें पुन्हा नीट काळजीपूर्वक पारखण्यास सुरवात केली पाहिजे; आणि, सुसंस्कृत अभिरुचि व हीन अभिरुचि यामधील अतर कमी करण्याचें, व असंस्कृत लोकाना सुसंस्कृत करण्याचें सामर्थ्य त्या मूल्यात नसेल तर तीं सर्वच्या सर्व अथवा अशतः तिरस्कृत करून त्यांच्याजागीं अगदीं नवीन मूल्याची स्थापना केली पाहिजे हें काम अगदीं तावडतोब होऊ शकेल असे रिचर्ड्सलाहि वाटत नाहीं. पण तें केव्हा तरी आवश्यक आहे. एका बाजूनें हीन अभिरुचीच्या असस्कृत लोकानीं कलाचें स्वरूप दूषित केलें; आणि दुसऱ्या बाजूनें टॉल्स्टॉयसारख्या प्रभावी लेखकानीं यच्चयावत् ललितकलावर भयकर जोराचा हल्ला केला. या दोनहि विलक्षण आपत्तींपासून कलांची मुक्तता करावयाची असेल तर समाजातील खऱ्या अर्थानें सुसंस्कृत असलेल्या विवेकी पुरुषाना जें चागलें आहे असें वाटतें तें कोणत्या कारणामुळें चागले वाटतें

* *Ibid*, 36. "......The gulf between what is preferred by the majority and what is accepted as excellent by the most qualified opinion has become infinitely more serious and appears likely to become threatening in the near future."

हें अगदीं स्पष्टपणें सांगितलेंच पाहिजे. हें सागत असतांना कोणत्याहि प्रकारची थोडीसुद्धा संदिग्धता राहता कामा नये. कलांना कांहीं मूल्य असतें हें ज्यांना प्रामाणिकपणें वाटत असेल त्यांनीं आपलें म्हणणें बलवत्तर करण्यासाठीं ' मूल्याचा सार्वत्रिक सिद्धान्त ' (general theory of value) मांडला पाहिजे. एकदर मूल्यव्यवस्थेंत कलाचें नेमकें स्थान आणि कार्य कोणतें हें निश्चित करण्यासाठींच अशा सार्वत्रिक मूल्यसिद्धान्ताची आवश्यकता आहे. हीन अभिरुचि व सुसंस्कृत अभिरुचि यांमधील अंतर वाढत जाणें ही गोष्ट केवळ कलानाच घातक आहे असें नसून एकदर संस्कृतीच्या दृष्टीनेंहि ती घातक आहे. आणि येवढ्यासाठींच टीकाकारानें आपलीं मूल्यें पुन्हा पारखून घेतलीं पाहिजेत. समाजांतील विचारी आणि परिणतप्रज्ञ लोक अशा बाबतींत उदासीनता धारण करून कलाच्या सामाजिक कार्याची उपेक्षा करीत आहेत ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. कारण ' fools rush in where angels fear to tread ' या उक्तीप्रमाणें मूर्ख बाजारबुणग्याना आपल्या मूर्खपणाचें यथेच्छ प्रदर्शन करण्यासाठीं सारें रान मोकळें सापडतें आणि यामुळें चागल्या टीकाकाराची विनाकारणच कुचंबणा होते. मूर्ख आणि अडाणी लोकाच्या आचरट चाळ्यामुळें विवेकी लोक आपलीं मतें स्पष्टपणें सांगावयास जर कचरूं लागले तर कधींहि नष्ट न होणारें दुर्दैव ओढवलें म्हणून समजावें. या योगानें होणारा घात क्षुद्र किंवा उपेक्षणीय आहे असें कोणीहि समजू नये. अडाणी वैदूंच्या आणि नाडापुड्यांच्या मूर्खपणामुळें चिडून जाऊन जाणत्या व कर्तबगार वैद्यराजांनीं औदासीन्य धारण केलें तर जो अनर्थ होईल तोच अनर्थ विवेकी लोकांनीं टीकाक्षेत्रात औदासीन्य बाळगलें तर होईल, कारण, वैद्याचा शरीराच्या स्वास्थ्याशीं संबंध असला तर टीकाकाराचा मनाच्या निरोगीपणाशीं संबंध असतो.*

वाङ्मयाच्या मोठेपणाची ज्याला खरी पारख आहे अशा विवेकी टीका-

* "For the critic is as closely occupied with the health of the mind as the doctor with the health of the body........"

काराचा बहुसंख्य सामान्य लोकांशीं मतभेद झाला म्हणजे त्याची विलक्षण अनुकंपनीय अवस्था होत असते. "मी तुमच्यापेक्षां अधिक शहाणा आहें. माझी अभिरुचि तुमच्या अभिरुचीपेक्षा अधिक सुसंस्कृत आहे. आतां तुम्ही आहात त्यापेक्षां अधिक माझ्यासारखे व्हा" असें सामान्य लोकाना सांगणें शहाण्या माणसाला नाइलाजानें भाग पडतें. हें म्हणणें जरा उद्धटपणाचें वाटण्याचा संभव आहे. पण स्वतःच्या योग्यतेची ही जाणीव इतरांना करून देण्याखेरीज त्याला गत्यंतर उरत नाहीं. ही आपत्ति ओढवू नये येवढ्यासाठीं त्यानेच विचार इतरानीं का ग्राह्य मानणें आवश्यक आहे याचीं इतराना पटणारीं सयुक्तिक प्रमाणें त्याला देता आलीं पाहिजेत हें उघड आहे. हीं प्रमाणें जोंपर्यंत त्याला देता येणार नाहींत तोंपर्यंत 'पंडितंमन्य,' 'घमेंडखोर,' इत्यादि शेलकीं विशेषणें त्याला सामान्य लोकांकडून मिळणार! या विशेषणांमुळें त्याला तीव्र मनस्ताप होईल यात कांहींच शंका नाहीं. टीकाकाराचा असा अवमान होऊं नये याचसाठीं सार्वनिक मूल्याची एखादी सरणी आजच्या काळांत मान्य करण्यावाचून इलाज नाहीं असें रिचर्ड्सचें आग्रहाचें म्हणणें आहे.

टीकाकाराचा समाजाच्या निरोगीपणाशीं संबंध असतो, किंबहुना टीकाकार हा समाजाच्या आधींचा चिकित्सक मानावयास हरकत नाहीं असे जें वर रिचर्ड्सचें मत उद्‌धृत केलें आहे त्याचें अधिक विवेचन केलें पाहिजे. नीतिकल्पनावर रिचर्ड्सचा फार मोठा कटाक्ष आहे. नीतिविषयक प्रश्नाना टीकाकार गौण स्थान देतात हें त्याला मान्य नाहीं. कलाकृतींतील कलाविषयक प्रश्नाशींच फक्त टीकाकाराचा संबंध असतो व 'नीतिअनीति इत्यादि कल्पना धर्मोपदेशकाकडे अथवा पोलिसाकडे सोपवाव्या–' असें मत जे कोणी मांडतात त्याचा रिचर्ड्सनें स्पष्ट निषेध केला आहे.* धर्मोपदेशक किंवा पोलीस ही मंडळी याबाबतींत पूर्ण नालायक असतात. पण त्याची उपेक्षा

* रिचर्ड्सनें ज्या मतावर हल्ला चढविला आहे त्याशीं प्रो. फडके याऱ्या पुढील वचनाची तुलना करावी. "लेखक कलेचा उपासक आहे, शंकराचार्यांचा चोपदार नाहीं." "सरस्वती पुराणिकाच्या व्यासपीठावरच बसली नसून मयूरपिच्छाच्या सिंहासनावर बसलेली आहे."

करावयास हरकत नाहीं. कारण, त्याचे प्रमाद इतके हास्यास्पद असतात कीं, त्यापासून होणारे परिणाम चिरस्थायी होऊ शकत नाहींत. उदाहरणार्थ, सेन्सॉर. एखादें पुस्तक सेन्सॉरनें आक्षिप्त ठरविलें म्हणजे त्याच्यामागें काहीं विशेष प्रज्ञा व विवेक असतो असें समजण्याचें मुळींच कारण नाहीं. उलट, ज्या पुस्तकाकडे एरवी फारशा लोकांचें लक्षहि गेलें नसतें त्याची सेन्सॉरच्या अचरटपणामुळें एकदम प्रसिद्धि होते. वेव्हा इकडे लक्ष देण्याचें काहीं कारण नाहीं. पण जिची मुळींच उपेक्षा करता येणार नाहीं अशी गोष्ट म्हणजे वर वर्णिलेल्या अविवेकीपणाचा आणि मूर्खपणाचा जबरदस्त परिणाम होऊन 'नीतीचा कलेशीं फारच थोडा संबंध आहे अथवा मुळींच संबंध नाहीं,' किंवा यापेक्षाहि वाईट म्हणजे, 'कलाचा नीतीशीं कसलाहि संबंध नाहीं' असलीं मतें समाजात फैलावतात. आणि रिचर्ड्सच्या मताप्रमाणें असें होणें सामाजिक स्वास्थ्याच्या दृष्टीनें पराकाष्ठेचें घातक आहे.

पण रिचर्ड्सला जी नीति अभिप्रेत आहे ती परंपरागत कर्मकांडात्मक नीतिमत्ता नसून बदलत्या परिस्थितीप्रमाणें जिचें स्वरूप समाजाच्या आकांक्षाच्या आणि हिताच्या दृष्टीनें अनुरूप बनतें अशी विवेकाधिष्ठित नीति त्याला पाहिजे. कर्मकांडावर त्याचा मुळींच विश्वास नसून धर्माची दंडशक्ति (sanction) *अथवा नीतिनियमाची दंडशक्ति या गोष्टी अडगळीसारख्या असून* त्याची अपेक्षा करावयास हरकत नाहीं असें त्याला वाटतें. गूढवाद, निरुपाधिक तत्त्वें, कार्यकारणहीन आकस्मिकत्व यापासून पूर्ण अलिप्त असलेली नीति *रिचर्ड्सला अभिप्रेत आहे. आणि त्याची खात्री आहे कीं, आतांपर्यंत कोणत्याहि* नीतिकल्पनेला जें जमलें नाहीं तें या प्रकारच्या नीतीला करिता येईल. तें असें कीं, मानवी जीवनातील कलांचें नेमकें स्थान कोणतें हें ती स्पष्ट करू शकेल.* *आणि या प्रकारच्या नीतीवर आधारलेली टीका समाजाच्या*

---

* *Principles of Literary Criticism*, P 58. "........a morality free from occultism, absolutes and arbitrariness, a morality which will explain, as no morality has yet explained, the place and value of arts in human affairs."

मानसिक आधींचा निश्चित परिहार करू शकेल. किंबहुना, टीकाकार होणें याचाच अर्थ मूल्याची पारख करण्याचा अधिकार प्राप्त करून घेणें होय.*

पण मग मूल्याची कल्पना कशावर आधारावयाची ? रिचर्ड्सचा मानसशास्त्रावर फार मोठा भर आहे हें मागें सांगितलेंच आहे. ज्या मानसिक अवस्था सर्वांत बहुमोल असतील त्याच्यावरच मूल्यें अवलंबून असतात आणि याच ठिकाणीं कवीचें महत्त्व सुरू होतें. कारण, कवीच्या अनुभवांचें मोल फार मोठें असतें. मनाचा परिपूर्ण विकास कवीच्या ठायीं जसा दिसून येतो तसा अन्यत्र दिसून येत नाहीं. अनेकांच्या मनात ज्या प्रवृत्ति संभ्रान्त अवस्थेत असतील त्यांचा समन्वय करण्याचें काम कवीलाच जमतें. तात्पर्य, जें इतरांच्या बाबतींत अव्यवस्थित असतें त्यालाच कवि व्यवस्थित रूप प्राप्त करून देत असतो. नीतिशास्त्रांतील सर्वसामान्य नियमांना ज्याचें आकलनहि होणें शक्य नाहीं अशा सूक्ष्म व्यापारामुळेंच प्रादुर्भूत होणाऱ्या सत्प्रवृत्तींचा आविष्कार काव्यात होत असतो. हीन अभिरुचि हें एखाद्या मोठ्या माणसातील वैगुण्य आहे येवढें म्हणून तिची उपेक्षा करणें योग्य नाहीं. अनेक वैगुण्यांचें आणि दोषांचें तें मूळ आहे. तात्पर्य, उच्च अभिरुचि ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. किंबहुना, तीच खरी संस्कृति आणि अभिरुचि अथवा औचित्यभंग याशारखी अन्य घातक गोष्ट नाहीं.

सत्प्रवृत्तिविषयीं रिचर्ड्सनें दाखविलेला आदर व उच्च अभिरुचीविषयींची त्याची तळमळ या गोष्टींबद्दल कांहींहि आक्षेप घेण्याचें कारण नाहीं. पण कवींच्या काव्यात या 'सत्प्रवृत्ती'चा आविष्कार झालेला असतो असें जेव्हां तो म्हणतो तेव्हां त्याला कोण कवि अभिप्रेत आहेत तें नीटसें कळत नाहीं. प्रत्येक कवि सत्प्रवृत्त असतो व प्रत्येक काव्यांत सत्प्रवृत्तीचा आविष्कार झालेला असतो असें तर कोणालाच कधींहि म्हणता यावयाचें नाहीं.

* Ibid, P. 60 "The Critic......is as much concerned with the health of the mind as any doctor with the health of the body. To set up as a critic is to set up a judge of values"

ज्याच्या मनात विचारविकारांचा गोंधळ मुळींच नाहीं असा कवीच आढळणें कठिण आहे. वाल्मीकीसारख्या महाकवीलाच हें विधान लागू पडेल असें वाटतें. पण असा सत्प्रवृत्त कवि व सत्प्रवृत्तींचा आविष्कार करणारें काव्य या गोष्टी दुर्मिळ असल्या तरी काव्यानें तें ध्येय बाळगावें यासाठीं उच्च अभिरुचीचा पुरस्कार करणारीं मूल्येंच आजच्या काळीं आवश्यक आहेत असें रिचर्ड्सला कदाचित् सुचवावयाचें असेल.

तात्पर्य, 'हें चांगलें आहे, तें वाईट आहे' इत्यादि संदिग्ध अथवा मनःपूत विधानें करीत न बसता कलाच्या स्वरूपाचें ज्ञान करून घेऊन अमुक चांगलें का व तमुक वाईट का याचीं स्पष्ट कारणें देता यावीं यासाठीं आणि हीन अभिरुचीला सुसंस्कृत करण्यासाठीं काहीं सार्वत्रिक मूल्यें टीकाकारानें प्रमाण मानलींच पाहिजेत असा रिचर्ड्सच्या विवेचनाचा निष्कर्ष सांगता येईल.

मानवधर्म

रिचर्ड्सनें मूल्याच्या सार्वत्रिक सिद्धान्ताचें महत्त्व सांगून मानसशास्त्रीय प्रमेयाच्या आधारें नवीन नीतीची कल्पना मांडली. प्रो. आयर्व्हिंग बॅबिट यानें 'मानवधर्म' (Humanism) हाच आजच्या युगात महत्त्वाचा असून टीकाकारानें याच धर्माचे पाईक बनलें पाहिजे असें मत आग्रहपूर्वक मांडलें आहे. समाजाची अभिरुचि पराकाष्ठेची हीन झाली असून त्याचे दुष्परिणाम वाङ्मयाच्या क्षेत्रात अनावर होत आहेत अशी रिचर्ड्सची तक्रार आहे हें मागें पाहिलेंच आहे. अभिरुचि हीन झाली आहे हें बॅबिटलाहि पूर्णपणें मान्य आहे. परंतु वाङ्मयात जे निंद्य दोष उत्पन्न झाले असतील त्याना आजच्या समाजात जोरदार झालेल्या पराकाष्ठेच्या हीन प्रवृत्तीच कारणीभूत आहेत असें बॅबिटचें म्हणणें आहे. अर्वाचीन सामाजिक घटनात जीं वैगुण्यें निर्माण झालीं आहेत त्याची चिकित्सा झाल्याशिवाय त्याच घटना मधून उद्भूत होणाऱ्या वाङ्मयांतील वैगुण्याची चिकित्सा होणें शक्य नाहीं. उपाययोजना मागाहून रोगाचें योग्य निदान प्रथम झालें पाहिजे, म्हणून वाङ्मयावर टीका करण्यास उद्युक्त झालेल्या प्रत्येक टीकाकारानें टीकेच्या निमित्तानें अर्वाचीन समाजाच्या प्रत्येक अंगावर टीका करावयास पाहिजे व

सामाजिक वैगुण्यें उघड करून दाखविलीं पाहिजेत. माणसाचीं जीवनविषयक मूल्येंच हीन असल्यामुळें त्यानीं प्रमाण मानलेली वाङ्मयविषयक मूल्यें हीन असलीं तर त्यात कोणतेंहि आश्चर्य नाहीं. म्हणून वाङ्मयात दिसून येणाऱ्या विविध अनिष्ट प्रवृत्तींचें निदान करण्यास टीकाकार प्रवृत्त झाला असेल तर त्यानें केवळ वाङ्मयातच त्या प्रवृत्तींचें मूळ शोधू नये. रोगाचीं बीजें अन्यत्र सांपडण्याचा संभव आहे. सामाजिक प्रवृत्तींतच तीं बीजें सापडतील. रोगबीजें नक्की कोठें आहेत हें जरी समजलें तरी फार मोठें काम झालें असें खात्रीनें म्हणता येईल. रोगाची चिकित्सा झाल्यानतर मग औषध योजना करावयाची असते. पण रोग नेमका कोठें आहे हेंच जर कळलें नाहीं तर उपाय योजना करण्याचें सारें कौशल्य व्यर्थच ठरेल यात कोणतीहि शंका नाहीं. म्हणून समाजशरीरातच खरा बिघाड झाला आहे असें टीकाकारानें मनात निश्चयानें समजावें.

समाजशरीरात जो बिघाड झाला आहे तो जीविताविषयींचा चुकीचा दृष्टिकोन पतकरल्यामुळेंच झालेला आहे. मानवी जीविताचें ध्येय व कार्य या बाबतींतच प्रामादिक कल्पना समाजात निर्माण झाल्या आहेत. जीवनाला कांहीं अर्थच नसावा असें बहुसंख्य लोकांच्या आचार विचारावरून वाटूं लागतें. थोडक्यात, जीवनाचीं मूल्येंच चुकीचीं मानलीं जात आहेत.§ तेव्हां प्रथम आपलीं जीवनविषयक मूल्येंच पुन्हा एकदा मोठ्या कसोशीनें पारखून घ्यावयास पाहिजेत, आणि जरूर पडली तर त्यांच्यात योग्य तो बदल केलाच पाहिजे. हें 'मूल्यांतरीकरण' (transvaluation) मोठ्या धैर्यानें केल्याशिवाय समाजशरीरातील रोगबीजें नष्ट होणें शक्य नाहीं; आणि समाजातील अनिष्ट प्रवृत्ति व चुकीचीं जीवनमूल्यें जोंपर्यंत नष्ट होत नाहीत तोंपर्यंत वाङ्मयातील वैगुण्यें कमी तर होणार नाहींतच, पण उलट चागलीं तरारतील मात्र !

बॅबिटच्या मतें, अर्वाचीन काळीं धार्मिक श्रद्धेचा लोप* झाल्यामुळें

§ "Our values are all wrong" हें डीन इगचें वचन सुप्रसिद्ध आहे.

* 'Decay of religious dogma.'

समाजावर अत्यंत घातक परिणाम झाले आहेत. नष्ट झालेली श्रद्धा पुन्हा निर्माण जोंपर्यंत होत नाही तोंपर्यंत हे दुष्परिणाम आपला प्रभाव गाजविणार यांत शंका नाहीं. म्हणून, धर्माची कास धरण्यावाचून गत्यंतर नाहीं. पण हा धर्म म्हणजे परंपरागत कर्मकांडात्मक धर्म नसून नवीन प्रकारचा धर्म आहे. यालाच ब्रॅटि ' मानवधर्म ' म्हणतो.

वाङ्मयीन टीकेच्या निमित्तानें समाजांतील घटनांचीच जर टीकाकार चर्चा करूं लागला तर खऱ्या अर्थानें ती वाङ्मयीन टीका होणार नाहीं, समाजशास्त्रांतील प्रमेयाची ती चर्चा होईल असा आक्षेप अनेकांकडून या ' मानवधर्म ' प्रणीत टीकेवर येईल हें उघड आहे. आणि केवळ कला पुरतेंच पाहिलें तर या आक्षेपांत तथ्यहि आहे हें कबूल करावें लागेल. एक काळ असा होता कीं, कलांचें परीक्षण करितांना त्या प्रथमतः कला आहेत, अन्य कांहींहि नाहींत हा विचार टीकाकारांच्या मनांत सतत जागृत असे. पण आतां मात्र कलांचा समाजाशीं अनेक प्रकारांनीं उत्पन्न होणारा दृढसंबंध विचारांत घेतल्याशिवाय टीकाकाराची वाङ्मयीन टीका परिपूर्ण होणारच नाहीं असें मत प्रचलित होऊं लागलें आहे. कलाची कलात्मकता सिद्ध झाल्यानंतर, म्हणजे केवळ कलात्मक निकष लावून झाल्यानंतर, टीकाकारानें येथेंच न थांबतां कलाबाह्य निकष वापरण्यास कांहींच हरकत नाहीं असें मत ग्रीनसारख्या श्रेष्ठ कलाकोविदानें आग्रहपूर्वक मांडलें आहे. * कलाबाह्य निकष वापरल्याशिवाय कलेची थोरवीच सिद्ध होणार नाहीं असें त्याचें स्पष्ट मत आहे.

तात्पर्य, कलाची कलात्मकता उपेक्षणीय आहे असें कोणीहि म्हणत नाहीं. आग्रह आहे तो इतकाच कीं, ज्या समाजांत कला निर्माण होत असतात त्या समाजाचा कलांवर अनेक दृष्टींनीं साक्षात् परिणाम होत असतो म्हणून, समाजांतील विविध प्रवृत्तींचा अभ्यास केला कीं, वाङ्मयांत प्रतीत होणाऱ्या विविध प्रवृत्तींचीं कारणें शोधून काढणें पुष्कळ सोपें होईल.

---

* ' साहित्याचा ध्रुवतारा, ' पृ १२८–१४८ पहावीं.

आणि, वाङ्मयातील विविध हीन प्रवृत्ति जर समाजातील हीन प्रवृत्तींच्या पोटीं निर्माण झाल्या असतील तर समाजातील अग्रगण्य विवेकी पुरुषानीं व समाजाचें 'मानसिक आरोग्य' अबाधित रहावें या उदात्त ध्येयानें प्रेरित झालेल्या टीकाकारानीं समाजातील वैगुण्याचा व हीन प्रवृत्तींचा स्पष्टपणें आविष्कार केला तर त्यांत बिघडलें काय ! आता हें खरें कीं, उपाययोजना सर्वांना अगदीं त्वरेनें सुचेलच असें नाहीं. पण, उपाययोजना तातडीनें करिता आली नाहीं म्हणून रोगाचें निदानच करूं नये हा आग्रह कितपत युक्तिक आहे ? चिकित्सा झाल्यानतर कांहींतरी योजना सुचणारच, व ती त्वरेनें अमलात आली नाहीं तरी त्या दिशेनें कोणीतरी थोर पुरुष प्रयत्न करीत राहणारच. यश मिळालें नाहीं म्हणून काय झालें ?

या दृष्टीनें टीकाकार पाहूं लागला तर अनेक चमत्कार त्याच्या नजरेपुढून जातील, आणि बरेच दिवस अंधारात धडपडणाऱ्या त्याच्या मनाला कांहीं नवीनच साक्षात्कार होईल. रोग पायाला आणि औषध डोक्याला असा विचित्र प्रकार नेहमीं चाललेला असतो. हें पटल्याबरोबर वाङ्मयातील रोगट प्रवृत्तींचीं सर्व बीजें समाजाच्या भूमींत चागलीं रुजलेलीं असून त्याना अंकुरहि जोमानें फुटूं लागलेले आहेत असें त्याला दिसून येईल. वाङ्मयातील प्रत्येक हीन प्रवृत्तीचें मूळ त्याला या प्रकारें समाजाच्या घटनेंतच सांपडू शकेल. जडवादाचा अमर्याद शठपुरावा करून सुखवादाचें तत्त्वज्ञान माह्य मानणाऱ्या आणि यंत्रयुगाच्या पूर्ण आहारीं जाऊन व्यापारी वृत्तीनें वागणाऱ्या आधुनिक समाजांत निर्माण झालेल्या हीन प्रवृत्तींचा उगम झाल्यामुळें बॅबिटसारखीं विचारी माणसें मानवधर्माचा प्रसार करण्यास प्रवृत्त झालीं त्यात नवल कोणतें ? कोणतींहि उच्चतर मूल्यें माहीत नसणें हा आधुनिक जगाचा विशेष होय. अर्थ आणि काम हे दोनच पुरुषार्थ मानवानें ग्राह्य मानावेत असा उपदेश करणारीं जाणतीं माणसें अधिकाधिक निर्माण होणें हे समाजाच्या अधःपाताचेंच लक्षण नव्हे काय ? मानवाची जी स्वाभाविक प्रवृत्ति तिलाच उत्तेजन देण्याचे घोर परिणाम विवेकी माणसांच्या बाबतींत दिसून आले नाहींत तरी स्वतंत्रपणें विचार करण्याची ज्यांच्या बुद्धींत कुवत

नाहीं अशा परप्रत्ययनेय बुद्धीच्या सामान्य माणसाचा या योगें बुद्धिभेद झाला तर त्यात नवल काय ? आणि कोणत्याहि काळीं प्रत्येक समाजात अशा परप्रत्ययनेय बुद्धीचेच लोक भरपूर असतात. या लोकांची अभिरुचि सुसंस्कृत करण्याऐवजीं त्यानीं जें टाळावें त्याचाच नेमका उपदेश त्याना कोणीं करू लागला व त्यामुळें समाजाचें वाङ्मय अनेक हीन प्रवृत्तींनी परिपूर्ण झालें तर त्या पातकाला जबाबदार कोण ? आणि असल्या हीन प्रवृत्तींचेंच अर्वाचीन जगात थैमान चाललेलें दिसत असल्यामुळें सी. ई. एम्. जोड विद्वान म्हणतो,* "चालू युगात धर्माविषयीं श्रद्धा उरली नाहीं, नैतिक मूल्यें कोणी मानीत नाहीं, राजकारणात निश्चित मतें दिसत नाहींत, आणि कलाना काहीं मूल्यें असतात हेंच कोणालाहि मान्य नाहीं. मूल्याचा असला विलक्षण तिरस्कार मागें कोणत्याहि काळात झाला असेल असें वाटत नाहीं. आणि याचे परिणाम घोर झालेच पाहिजेत अशी माझी खात्री झाली आहे."

जोडनें वर्णन केल्याप्रमाणें पूर्णपणें 'निर्मूल्य' झालेल्या या युगात अवनतीच्या शेवटच्या पायरीवर असलेल्या समाजात जें वाङ्मय प्रत्यहीं निर्माण होत आहे त्यात अनेक बद्धमूल हीनतम प्रवृत्तींची गर्दी झालेली दिसली तर त्यात अस्वाभाविक असें काय आहे ? आणि म्हणून, वाङ्मयातील दोष नष्ट व्हावेत असें ज्याला मनापासून वाटतें त्याला समाजातच आमूलाग्र सुधारणा झाली पाहिजे हें पटलेंच पाहिजे आणि मानवधर्माचा प्रणेता प्रो. बॅबिट यापेक्षा निराळें काय सागत आहे ?

टीकाकारांची उलटतपासणी

मिड्लटन मरी या प्रसिद्ध टीकाकारानें अर्वाचीन टीकेंतील प्रवृत्तींचें

* *Philosophy of Our Times*, p 24 "Here, then, is an age without belief in religion, without standards in morals, without convictions in politics, without values in art I doubt if there has ever been an age which was so completely without standards or values the effects of this indifference and agnosticism ... . are, I am convinced disastrous"

उत्कृष्ट निदान केलें आहे.* रसास्वादाला अनिवार महत्त्व दिल्यामुळें कवीच्या व्यक्तित्वाची ओळख करून घेऊन त्याच्या कलाकृतीशीं पूर्णपणें समरस व्हावयाचें हेंच टीकाकारानें टीकेचें एकमेव कार्य मानलें. यामुळें झालें असें कीं, कलेला काहीं मूल्यें असतात इकडे त्याचें संपूर्ण दुर्लक्ष झालें व कलात्मकता या एकाच गुणाच्या आहारीं तो गेला. याशिवाय टीकेचीं कार्यें आहेत याचा त्याला अगदीं विसर पडला. कवीनें आपल्या कलेचा आविष्कार कसा केला आहे याच एका गोष्टीचा विचार करावयास त्यानें सुरवात केली; व शास्त्रज्ञाप्रमाणें अवलोकन करणें व नमूद करणें येवढीच आपली कामगिरी आहे असें त्यानें मानलें. याच्या जोडीला वस्तुनिष्ठतेचा (objectivity) आग्रह सुरू झाला व वास्तववादाच्या अतिरिक्त कल्पना प्रसृत झाल्या. प्रत्येक गोष्ट शास्त्रज्ञाला सारख्याच महत्त्वाची वाटत असते; पण वाङ्मयामध्यें तसें होत नाहीं. कलावंताची भूमिका ही शास्त्रज्ञाची भूमिका खास नव्हे. वरील सर्व गोष्टींचा परिणाम असा झाला कीं कलाकृतींतील यथातथ्य चित्रण व कलात्मक आविष्कार याना असामान्य महत्त्व प्राप्त झालें आणि मूल्याविषयींचे विवेकपूर्व निर्णय पूर्णपणें अग्राह्य ठरले. कलात्मकतेच्या दृष्टीनें अगदीं सारख्या योग्यतेच्या दोन कलाकृतींत सरस कोणती हें ठरवितांना टीकाकाराचा अनेक वेळां गोंधळ उडतो हें खरें आहे. याचा अर्थ असा कीं, कलेचा आविष्कार जर सारखाच झाला असेल तर सर्वच कलाकृति सारख्याच चांगल्या असें मानण्याचा टीकाकारावर प्रसंग येतो. आणि दोन श्रेष्ठ कलाकृतींत तुलना करून त्यापैकीं एक सरस किंवा नीरस ठरविणें योग्य नसल्यामुळें त्याची मोठी अनुकंपनीय अवस्था होते. मूल्यें प्रमाण न मानण्याचाच हा दुष्परिणाम होय यांत शंका नाहीं. कांहीं मूल्यें प्रमाण मानून कलाकृतीच्या योग्यतेविषयीं निर्णय देणें हें प्रधान कार्य मानून त्यासाठीं कलाकृतीशीं समरस होणें हें टीकाकारानें साधन मानलें असतें तर त्यात काहींच बिघडलें नसतें. पण असें कांहींच झालें नाहीं. मूल्यांच्या कल्पनेचाच अशा प्रकारें टीकाकारांनीं धिक्कार

* *Aspects of Literature*, pp. 167-174.

केला व कलाकृतीच्या वैशिष्ट्याचाच विलक्षण बडिवार माजविला याबद्दल मिड्लटन मरी फारच संतप्त झाला आहे असें दिसतें.

मागच्या पिढींतील टीकाकारांनीं रसास्वादाला अवास्तव महत्त्व देऊन मूल्याची कल्पना झिडकारली आणि म्हणूनच आजच्या पिढींतील वाङ्मयांत हीन प्रवृत्तींचें प्राबल्य दिसून येत आहे असा मरीचा स्पष्ट आरोप आहे. प्रो. बॅबिटचा जो आरोप आहे तोच मरीचाहि आहे. मूल्याचा तिरस्कार करण्यांत टीकाकारांनीं मोठीच चूक केली. म्हणून त्याना गुन्हेगार मानून मरी त्यांच्यावर अनेक प्रश्नांचा मारा करीत आहे. आरोपांची उलटतपासणी करावी तशाच कांहींसा हा प्रकार झाला आहे. त्याची ही उलटतपासणी किती कडक आहे याचा मासला कळावा म्हणून त्यानें टीकाकारांना विचारलेले कांहीं प्रश्न पुढें देतों. "धर्मावर शास्त्रीय स्वरूपाचे आक्षेप घेतांना केवळ ऐतिहासिक घटनांपेक्षा धर्म ही कांहीं निराळी चीज आहे हें तुम्ही विसरला नाहींत काय? परंपरा झुगारून देऊन मनुष्य नागा झाला म्हणजेच तो पराक्रमी ठरतो असें मानावयाचा काय अधिकार होता तुम्हाला? ज्या सत्याचा आणि शास्त्राचा तुम्ही बडेजाव माजवतां त्या सत्याच्या आणि शास्त्राच्या आधारानें तुम्ही मानसाचा नैतिक स्वभाव का तपासला नाहीं? सत्याची जी उपासना करण्याचा आव तुम्ही आणत होता तिचें पर्यवसान मनुष्य स्वतः विषयींची जबाबदारी झुगारून देण्यांत होईल याचा तुम्ही विचार कां केला नाहीं? नैतिक सभावितपणाचा बुरखा तुम्ही घेतलेला असल्यामुळें तुम्ही जीं पापें केलीं तीं आमच्या बाबतींत फळाला आलीं म्हणून आमची हेटाळणी करण्याचा धीर तुम्हाला होतो काय?"

ही जी टीकाकाराची उलटतपासणी झाली तिचा संबंध कलेच्या टीकेशीं नसून नीतीशीं आहे अशी कोणीहि तक्रार करील. आणि मरीला याची जाणीव पूर्णपणें आहे कलेचा आणि टीकेचा विचार चालू असतां नीतीच्या या कल्पना मध्येंच धुसडण्याचें कारण काय असा प्रश्न विचारण्याचा मोह कोणालाहि होईल हें त्याला माहीत आहे. अशी शंका उत्पन्न होणें याचाच अर्थ आपला अधःपात झालेला आहे असें तो

स्पष्टपणें म्हणतो. कारण, आपल्या नीतिकल्पनाचा जो गाभा आहे तोच आपल्या कलेचाहि गाभा आहे अशी त्याची खात्री आहे. नैतिक अश्रद्धेच्या पोटींच कलात्मक अश्रद्धा निर्माण होते.* आणि थोडा वेळ या अश्रद्धेला कलाकुसरीचें अनन्य सामान्य महत्त्व मानून तिच्यायोगें झांकून टाकणें अगदीं शक्य आहे. धर्माची कला किंवा कलेचा धर्म यापैकीं कोणतीहि गोष्ट कलेचें कार्य स्पष्ट करू शकत नाहीं हें खरें असलें तरी त्या दोहोंपैकीं 'कलेचा धर्म' ही गोष्ट अधिक निरर्थक होय यांत कांहीं शंका नाहीं. वाङ्मयाचीं मूल्यें व त्याच्यावर टीका करीत असतां वापरावयाचे निकष या गोष्टी नीतीवरच आधारलेल्या असतात असें मरीचें प्रतिपादन आहे.¶

मरीची आणखी एक तक्रार आहे. आजच्या पिढींतील तरुण आणि अजाण लेखक लेखनकौशल्याचा विलक्षण दुरुपयोग करितांना दिसतात हें खरें आहे. पण त्यांना दूषण देण्याचा मागच्या पिढींतील लेखकांना कांहींहि नैतिक अधिकार नाहीं असें मरीचें म्हणणें आहे. व्यक्तिनिष्ठेचा अतिरेक (anarchic individualism) ज्यांनीं जाणूनबुजून केला त्यांना इतरांनीं तसेंच केलें तर नांवें ठेवण्याचा अधिकार काय ? त्यांनीं केलेल्या अनेक अनाचारांचीं प्रतीकें त्यांना आवडणार नाहींत, पण त्याला कांहीं इलाज नाहीं. त्यांच्या अनाचारामुळेंच इतरांना दूषण देण्याचा त्यांचा अधिकार नष्ट झालेला आहे. आजच्या काळांत हीन अभिरुचीचा जो नंगा नाच चालला आहे त्याबद्दल दोष देतांना मागील पिढींतील व्यक्तिनिष्ठेचा बडिवार माजवून स्वैराचार करणाऱ्या लोकांनीं दहा वेळां विचार केला पाहिजे. जे स्वतः कांचेच्या घरांत राहत आहेत त्यांनीं दुसऱ्याच्या घरावर मारण्यासाठीं धोंडा उचलण्यापूर्वी आपण स्वतः कोठें राहत आहोंत

* "That the objection is conceivable is precisely the measure of our decadence. For the vital centre of our *ethics is also the vital centre* of our art. Moral nihilism inevitably involves an aesthetic nihilism......"

¶ " The values of literature, the standards by which it must be criticised ...are in the last resort moral."

हें जरा काळजीपूर्वक पहावें. प्रो. बॅबिटनें म्हटल्याप्रमाणें मनुष्य हा 'मूर्ख पशु' आहे ही गोष्ट खरी असली तरी नैतिक औदासीन्य (moral indolence) हेंच त्याच्या मूर्खत्वाचें आणि पशुत्वाचेंहि कारण आहे. म्हणून आपल्या जीवनविषयक मूल्याच्या कल्पनाच साफ चुकलेल्या आहेत असा निष्कर्ष काढावयास कांहीं हरकत नाहीं, आणि असल्या 'निर्मूल्य' जगात आपण राहत आहोंत ![¶]

म्हणून मिड्ल्टन मरीनें असा निष्कर्ष काढला आहे कीं, विज्ञान शास्त्रांनीं मानवी जीवनावर अमर्याद सत्ता गाजविणें हें निश्चितपणें धोक्याचें आहे. येवढ्यासाठीं मानवधर्माचाच पुरस्कार केला पाहिजे. असें झालें तर व्यक्तींच्या हीन प्रवृत्तींचा निरास होऊन मानवी जीवनात कांहीं ध्येयाची कल्पना प्रादुर्भूत होईल

आजच्या 'वाङ्मयीन अराजका'तून मरीनें वर्णिल्याप्रमाणें कांहीं नवीन ध्येयवादित्व निर्माण होईल अशी आशा करण्यापलिकडे आपल्या हातात काय आहे?

प्रगतिप्रियतची आवश्यकता

मिड्ल्टन मरी यानें टीकेच्या स्वरूपाचें केलेलें वरील विवेचन अनेक हळव्या आणि भावनावश टीकाकाराना फारच कटु वाटेल. पण त्यानीं मन शात ठेवून निर्विकारपणें विचार केला तर त्याच्या अप्रिय विधानात बरेंच तथ्य आहे हें त्यानाहि कबूल करावें लागेल. हें कबूल करण्याचा स्वत ःच्या मानसिक दौर्बल्यामुळें त्याना कदाचित् धीर होणार नाहीं. पण त्यानीं हें चारचौघात कबूल केलें नाहीं तरी निदान त्याना मनोमन पटलें तरी पुष्कळच काम झालें असें म्हणावयास हरकत नाहीं. नवीन विचार टीकाकारानें आत्मसात् करण्याची आता फार आवश्यकता आहे. बदललेल्या परिस्थितीच्या अनुरोधानें त्यानें आपल्या पद्धतींत व मूल्याच्या कल्पनेंत इष्ट ते बदल केलेच

¶ बॅबिट म्हणतो, "It is hard to avoid concluding that we are living in a world which has gone wrong on first principles"

ाहिजेत हें न करिता तो वर्लेंच अहंकार बाळगून आपल्याच तोऱ्यात राहील र मरीनें त्याची जी संभावना केली आहे ती सर्वथैव योग्य आहे, किंबहुना, ाहिपेक्षा अधिक कडक बोलावयास हरकत नाहीं असेंच कबूल करावें ागेल. म्हणून त्यानें वेळींच शहाणपणा दाखवावा आणि आपले विचार वीन काळाला व नवीन परिस्थितीला अनुरूप करून घ्यावेत. यातच त्याचें ्रत चें व टीकावाङ्मयाचें खरें हित आहे

आपल्या पद्धति व मूल्यें पुन्हा तपासताना एक महत्त्वाची गोष्ट सतत ेचात वागविली पाहिजे ती ही कीं, वाङ्मयीन शास्त्र सक्रमणाच्या ावस्थेमध्यें आहे, तें स्थिर शास्त्र नाहीं तें विकासशील (genetic) आहे. ंकास हेंच त्याचें वैभव आहे. अशा विकासशील शास्त्राशीं संबंध आला ासता विकासाचा क्रम व अपरिहार्यता याचा विचार करून टीकाकारानें ापल्या पद्धतींत व मूल्यकल्पनेंतहि आवश्यक ते बदल केले पाहिजेत. ोडक्यात प्रगतिप्रियता हें त्यानें आपलें ध्येय मानिलें पाहिजे केवळ ैलीचा विचार करणारी किंवा केवळ ऐतिहासिक घटनाचा अशास्त्रीय ्पयोग करणारी टीका आता जीर्ण ठरू लागली आहे. वाङ्मयावील प्रवृ ीचें मूळ, त्याचीं कारणें, समाजातील प्रवृत्तींचा त्याच्यावर होणारा परि- ाम इत्यादि नवीन विचाराचा टीकाकारानें अवश्य उपयोग करून घेतला ाहिजे आस्वादक टीका असो, अथवा ऐतिहासिक टीका असो अथवा नेर्णायक टीका असो, नवीन प्रगत विचाराचा स्वीकार आता प्रत्येक बाबतींत नपरिहार्य आहे आपण वापरतों तीच पद्धति सर्वांत श्रेष्ठ अशी प्रत्येकाची ामजूत होणें हें मानवी स्वभावातील वैगुण्याना सर्वस्वीं अनुरूप आहे. म्हणून ्तर परपराचा व संप्रदायाचा विचार आवश्यक आहे आणि निरनिराळ्या ाद्धतींची जी निश्चित फलश्रुति असेल तिच्या योग्यतेचा विचार करून ज्या ाद्धतींचा जेवढ्या प्रमाणात त्याग करणें आवश्यक ठरेल तेवढा त्याग टीका ारानें केलाच पाहिजे. इतराचे नवीन विचार समजावून घेतल्यामुळें मनाचें ें औदार्य उत्पन्न होत असतें तें टीकाक्षेत्रातील तत्त्वसशोधनाला अत्यंत उपयुक्त ठरेल एखाद्या श्रेष्ठ कलाकृतीचा विचार चालू असतां केवळ लेखक

-व कलाकृतीच्या प्रकाराचीं वैशिष्ट्यें याचाच विचार करून टीकाकारानें समाधान न मानितां सामाजिक घटना कलाक्षेत्रातील विविध प्रणाली यांचाहि भरपूर उपयोग करून घेतला पाहिजे. तात्पर्य, वाङ्मयाची तपासणी शक्य तेवढी परिपूर्ण असावी. आणि यासाठीं नवीन ज्ञानानील सर्व उपयुक्त गोष्टींचा उचित उपयोग करून घेऊन आणि कोणतीहि एकच पद्धति टीकेला उपयुक्त ठरत नाहीं हें नीट लक्षात ठेवून कलाकृतींचें मर्म वाचकास प्रतीत करून देणें व नवीन मूल्याच्या आधारानें त्याचें वाङ्मयातील महत्त्व ठरविणें हीं टीकाकारानें आपलीं कार्यें मानिलीं पाहिजेत.*

इंग्रजी टीकेचें ओझरतें दर्शन

मराठींतील टीकावाङ्मय सर्वस्वीं परभृत असल्यामुळें इंग्रजी इत्यादि पाश्चात्य भाषांतील टीकावाङ्मयाचा इतिहास माहीत असणें मराठी टीकावाङ्मयाच्या दृष्टीनें फार हितावह आहे अनेक प्रणाली इंग्रजी वाङ्मयांत वेळोवेळीं निर्माण झाल्या. त्या प्रणालींच्या मागें काहीं विशेष इतिहास आहे. या प्रणालींना विकास कसकसा होत गेला व आजच्या घटकेला टीकावाङ्मयातील प्रभावी शक्ति कोणत्या आहेत हें पाहिलें तर मराठी टीकेला तें अनेक प्रकारानीं उपकारक झालें पाहिजे.

इंग्रजी टीकेची सुरवात एलिझबेथच्या काळांत झाली. परंतु या काळात वाङ्मय समृद्ध नसल्यामुळें सुरवातीचे टीकाकार फार संदिग्ध आहेत. वाङ्मयाचा रसास्वाद घेणें या गोष्टीची रसाना मुळींच कल्पना नव्हती असें म्हटलें

* *Methods and materials of Literary Criticism, p. 419.*
" .. ...it should be the aim of the critic, availing himself of these instruments of research, to present an impartial interpretation, reproduction and estimate of the author to the reading public ... ... and to understand literary expression, one must be capable of appreciating all sides of literary idea "

तरी चालेल. म्हणून केवळ दाखले, दृष्टान्त अथवा कांहीं तांत्रिक गोष्टी यांच्यामध्यें ते घुटमळत असलेले दिसून येतात. आधुनिक काळांत प्रभावी ठरलेल्या विचारांचा त्या काळीं मागमूसहि दिसून येत नाहीं. कलाकृतीचें मूल्य ठरविणें ही कल्पना त्यावेळीं अज्ञात होती. कांहीं मामुली वर्गीकरण करणें व वृत्तासारख्या तांत्रिक गोष्टींचें विश्लेषण करणें येवढींच कामें या पहिल्या टीकाकारांनीं केलीं. परंतु टीकेच्या बाल्यावस्थेंत या गोष्टी अपरिहार्य अशाच होत्या. कोणत्याहि शास्त्राची सुरवात याच गोष्टींपासून होत असते हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. ॲरिस्टॉटललाहि हेंच करावें लागलें होतें. पण एलिझबेथच्या काळांतील टीकाकारांच्या ठायीं प्लेटो व ॲरिस्टॉटल यांची बुद्धि अथवा त्यांचा विशाल दृष्टीकोन यांचा लवलेशहि नव्हता.

प्लेटोनें ज्याप्रमाणें कवितेवर भयंकर हल्ला चढविला होता, त्याप्रमाणें गॉसन या सुरवातीच्या टीकाकारानेंहि कवितेवर जोराचा हल्ला चढविला. 'Vizard of vanity, wantonness, and folly' अशी गॉसननें काव्याची हेटाळणी केली आहे. गॉसनच्या या आक्षेपाचें सिड्नें (१५५४–१५८६) या टीकाकारानें खंडन केलें. आपल्या 'Apologie' या प्रबंधांत सिड्नेनें काव्यासंबंधीं कांहीं भारदस्त विचार प्रथमच मांडले. सर्व प्रकारचें ज्ञान व संस्कृति काव्यापासूनच निर्माण होतात असें मत सिड्नेनें प्रतिपादिलें. काव्य हा त्याच्या मतें सत्याचा सर्वोत्कृष्ट प्रकार होय. सद्‌गुणांचें खरें महत्त्व मानवाला पटावें यासाठीं विरोध म्हणून दुष्टप्रवृत्तींचा आविष्कार काव्यांत व्हावयास हरकत नाहीं असें त्याला वाटतें.

ड्रायडन (१६३१–१७००) हाच पहिला मोठा इंग्रजी टीकाकार मानावयास पाहिजे. अर्वाचीन युगांतील टीकेची सुरवात ड्रायडनपासूनच झाली. 'तुलनापद्धती' चा महत्त्वाचा उपयोग त्यानेंच प्रथम केला. तुलनापद्धतीप्रमाणें 'ऐतिहासिक पद्धती' चाहि त्यानें कांहीं अंशीं अंगीकार केला आहे. लेखकाचीं सर्वांत महत्त्वाचीं वैशिष्ट्यें शोधून काढण्यांत ड्रायडनचें कौशल्य दिसून येतें. अहंकाराचा अभाव हा ड्रायडनचा विशेष सांगतां येईल. वाचकाला विश्वासांत घेऊन त्याच्याशीं प्रेमळपणानें बोलणें हें त्याला बरेंच

जमतें. या योगानें विषयाचें मर्म उकलून दाखविणें व तें वाचकाला पटविणें त्याला शक्य झालें.

एलिझबेथच्या काळीं वाङ्मय निर्माण होत असल्यामुळें त्या काळीं मोठा टीकाकार निर्माण झाला नाहीं असें काहीं तज्ज्ञांचें म्हणणें आहे. कल्पना-शक्तीच्या विलासांत लेखक गढून गेले असल्यामुळें आत्मपरीक्षण करून टीका निर्माण करणें त्याना जमलें नसावें. वाङ्मयाची ती बाल्यावस्था असल्यामुळें वाङ्मयातील गुणदोषाची सूक्ष्म विचिकित्सा करणें त्याना अशक्य झालें असावें.

रेस्टोरेशननंतरच्या शतकात 'अवलोकन' करण्याचा टीकाकाराना जणू इव्याप लागलेला दिसून येतो. भोंवतालच्या जगातील विविध घटना व व्यक्ति याचें अवलोकन करण्याची ही लालसा टीकेच्या बाल्यावस्थेंत अत्यंत आवश्यक होती. अवलोकनाखेरीज त्यांनीं फारसें काहीं केलें नसेल, पण अवलोकनावाचून टीकाशास्त्राला सुरुवातच होणें शक्य नाहीं हें लक्षात घेतलें असता त्यांनीं केलें तें योग्यच केलें असें म्हणावेसे वाटतें. जें काहीं थोडें अवलोकन त्यांनीं केलें तें मात्र निर्मळ दृष्टीनें केलें आणि याचा टीकेच्या विकासाला मोठाच उपयोग झाला.

टीकाशास्त्रान ड्रायडननें जी क्रांति केली तिचे परिणाम दूरगामी ठरले. ती एक बौद्धिक क्रांतीच होती. ड्रायडनमध्यें अन्वय आणि व्यतिरेक या दोनहि पद्धतींचा उत्कृष्ट समन्वय झालेला होता. आणि यामुळेंच त्याची कामगिरी फार मोलाची ठरलेली आहे. लौकिक सृष्टींतील भाषेपेक्षा नाटकांतील भाषा अगदीं निराळी असली पाहिजे हें ड्रायडनचें मत आजच्या काळीं टीकाकाराना जरा विचित्र वाटेल त्याच्या मतें नाट्यांत यमकांची आवश्यकता विशेष नाहीं. मिल्टननें तर 'क्षुद्र विषय व हिणकस वृत्तें याच्यावर पांघरूण घालण्याची युक्ति' अशी यमकांची चेष्टा केली आहे (A device to set off wretched matter and lame metre • विचारस्वातंत्र्य हें ड्रायडनचें वैशिष्ट्य होतें. याला पुरावा असा कीं, त्यानें ॲरिस्टाटलच्या एकात्मतेचा तत्त्वाच्या (unities) अबाधितपणाविषयीं शंका उपस्थित केली. 'मानवाचा स्वभाव, त्याच्या कृति, भावना आणि त्याच्यावर कोसळणारीं संकटें याचें उत्कृष्ट प्रतिबिंब'

अशी ड्रायडननें नाटकाची व्याख्या* केली आहे. 'शेक्सपियर पंडित नव्हता' असा जो शेक्सपियरवर आक्षेप घेण्यांत येतो तो वास्तविक त्याचा बहुमानच आहे असें त्याला वाटतें. पूर्वग्रहापासून ड्रायडन पूर्ण मुक्त होता, त्याचप्रमाणें कोणताहि नवीन विचार आत्मसात् करण्याचें त्याच्या ठिकाणीं औदार्यहि होतें. तत्कालिन टीकाकारांची प्रवृत्ति याच्या अगदीं उलट असल्यामुळें ड्रायडनचें महत्त्व विशेषच वाटतें. दोषैकदृष्टि, संकुचितपणा, नावीन्याचा विलक्षण तिरस्कार, वितंडवादाची हौस, पांडित्याचा वृथा डौल हे तत्कालीन टीकाकारांमधील दोष होते. ड्रायडन या दोषापासून अलिप्त होता.

ड्रायडनचा काळ हा तुलनापद्धतीचा काळ होता. परंतु अनेक टीकाकारांनीं अत्यंत मूर्ख व पोरकट तुलना करून या पद्धतीचा खेळखंडोबा करून टाकला. मागें तुलनापद्धतीच्या विवेचनांत याची चर्चा येऊन गेली आहे. असल्या पोरकट तुलना टीकेच्या बाल्यावस्थेचेंच द्योतक होत यांत शंका नाहीं.

ॲडिसन (१६७२–१७१९) या टीकाकारापासून टीकेची आधुनिक पद्धति सुरू झाली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. आधुनिक टीकाशास्त्र ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वांनुसारच सुरू झालें. काळाचा महिमा असा जबरदस्त होता कीं, ॲडिसनलाहि ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वांचा आधार घेऊन टीका करणें भाग पडलें. पूर्वसूरींविषयींच्या आत्यंतिक आदराचा तो काळ होता. पण ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वांपैकीं सर्वांत कमी महत्त्वाच्या तत्त्वांचा उपयोग करून अर्वाचीनांनीं बहिरंगपरीक्षण करण्यांतच आपलें कार्य संपलें असें मानलें. टीकातत्त्वें कोणतींच उपलब्ध नसल्यामुळें तत्त्वांसाठीं ॲरिस्टॉटलच्या तोंडाकडे पाहणें त्यांना भाग पडलें असलें पाहिजे हें मान्य आहे. पण यामुळें टीका बहिरंगपरीक्षणांतच घुटमळूं लागली. ॲडिसनवरहि याचा परिणाम झाला. 'पॅरेडाइज लॉस्ट' वर टीका करीत असतां तें काव्य ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वांनुसार आहे हें सिद्ध करणें त्याला भाग पडलें. पण हें करीत असतां प्राचीन तत्त्वें बदललेल्या अर्वाचीन काळांतील कवींना कसें घातक कसें

* "A just and lively image of human nature in its action, passions and traverses of fortune."

आहे तें त्याला दिसून आलें, त्या तत्त्वाचा अपुरेपणा त्याला जाणवू लागला यामुळें काव्यानंदाचें एक अभिनव तत्त्व ॲडिसननें शोधून काढलें. ' कल्पनाशक्ति ' (Imagination) हें तें तत्त्व होय. नवीन मानस शास्त्रीय ज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यानें हें तत्त्व मांडलें. कल्पनाशक्तीला आवाहन करण्याचें सामर्थ्य काव्यात असलें तरच तें काव्य श्रेष्ठ होय असें त्यानें ठरविलें. पूर्वसूरींच्या तत्त्वाचा आधार न घेताहि काव्यातील आनंदाचें तत्व अशा प्रकारें टीकाकाराला सापडलें. ॲडिसनची ही खरोखर फार मोठी कामगिरी आहे प्राचीन टीका व अर्वाचीन टीका यामधील अत्यंत महत्त्वाचा भेद या ठिकाणीं सुरू झाला असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

ॲडिसननें ' पॅरेडाइज लॉस्ट'वर जी टीका केली तिचें स्वरूप पुढील-प्रमाणें आहे ॲरिस्टॉटलच्याच पद्धतीनें कथानक, स्वभावलेखन, भावना, आणि शैली यांची त्यानें चर्चा केली आहे. यानंतर प्रत्येक बाबतींत कोणतीं वैगुण्यें निर्माण झालीं आहेत याचें त्यानें विवेचन केलें आहे. ही दोषचर्चा झाली. नंतर काव्याच्या प्रत्येक भागाची सविस्तर चर्चा त्यानें केली ही चर्चा चालू असतां प्रत्येक भागांतील सौंदर्यस्थळें कोणतीं व त्यांतील सौंदर्य कसें प्रतीत करून घ्यावयाचें याचें दिग्दर्शन केलें आहे. या चर्चेनंतर त्यानें एकंदर काव्याविषयीं आपला निर्णय दिला आहे. त्याच्या मतें, काव्य एकंदरींत चांगलें असलें तरी त्यांत दोषहि आहेत आणि त्यांचा विचार केलाच पाहिजे. असें हें ॲडिसनच्या टीकेचें स्वरूप आहे. ही पद्धति अर्थातच बरीचशी बहिरंगपरीक्षणाचीच आहे हें सांगणें नकोच. या पद्धतीमुळें काव्याचें रसग्रहण पूर्ण झालें नाहीं तर तो ॲडिसनचा दोष नसून पद्धतीच्या कमकुवतपणाचाच दोष होय

या वैगुण्यामुळेंच ॲडिसननें शोधिलेल्या ' कल्पनाशक्ति ' या नवीन काव्यतत्त्वाची योग्यता स्पष्टपणें कळून येते. ॲडिसननें टीकाक्षेत्रात ही मोठीच कामगिरी केली आहे यांत काहींच शंका नाहीं. कल्पनाशक्तीचा विकास हा काव्याचा आत्मा असून काव्याचा प्रकर्षही त्यातच आहे असा ॲडिसनचा आग्रह आहे. त्याच्या पश्चात् बहुतेक सर्व टीकाकारांनीं

या तत्त्वाचा कळत अथवा नकळत फायदा करून घेतला आहे. सर्व ललित वाङ्मयप्रकाराना हें कल्पनाशक्तीचें तत्त्व सारखेपणानें लावता येण्यासारखें आहे. याच 'आनंदोत्पादकत्व' या तत्त्वाचा अंतर्भाव करावयास हरकत नाहीं.

ॲडिसननंतर झालेल्या अठराव्या शतकातील टीकाकारांचा विचार करताना अनेक हीन प्रवृत्तींचा परिचय करून घेणें भाग पडतें. कलेविषयीं त्यांच्या मनातील कल्पना दूषणीय आणि अपूर्ण होत्या; आणि त्याचे कलाकृतीविषयीचे निर्णयहि पराकाष्ठेचे अशास्त्रीय होते. वैयक्तिक टीकेला याच काळात सुरवात झाली. पोपच्या 'डन्सियड' या विडंबनकाव्याचा समाजाच्या अभिरुचीवर फार वाईट परिणाम झाला. शिव्या देताना काहींहि धरबंध पाळण्याचें कारण नाहीं असें मत टीकाकारात प्रचलित होऊं लागलें.

डॉ. जॉन्सनवर (१७०९–१७८४) पोपचा मोठाच परिणाम झाला असला पाहिजे. त्याच्या टीकेचा कडाका काहीं औरच होता. ॲरिस्टॉटलचीं तत्त्वें शाश्वत आणि अबाधित मानलींच पाहिजेत हा त्याचा आदिसिद्धान्त होता. सर्व प्रकारच्या नावीन्याचा त्याला पराकाष्ठेचा तिरस्कार होता. जें प्राचीन लेखकानीं केलें नाहीं तें अर्वाचीनानें करता कामा नये असा त्याचा विचित्र आग्रह होता. भारी कडक लिहिणें व हेटाळणी करणें हे त्याच्या टीकापद्धतीचे विशेष होत. निष्ठुर न्यायाधिशाची भूमिका पतकरून तो लेखकाना कडक शिक्षा ठोठावीत असे. थोडक्यात, जॉन्सनची टीका बव्हंशीं कर्मकाण्डात्मक आणि अतिरिक्त तात्त्विक पद्धतीची आहे. कविप्रतिभा व काव्याचीं मूलतत्त्वें अथवा रसास्वाद इत्यादि गोष्टींची त्याला मुळींच जाणीव नसावी असें दिसतें. जॉन्सनची पद्धति अवलंबिली असता काव्याच्या स्वरूपाविषयीं व कविप्रतिभेविषयींच विकृत कल्पना निर्माण झाल्या तर त्यात काहीं नवल नाहीं. जॉन्सनची वृत्ति पराकाष्ठेची संकुचित होती. तात्पर्य, जे दोष टीकाकारात नसावेत असें आपण म्हणतों ते सारे जॉन्सनच्या ठिकाणीं प्रकर्षानें वास करीत होते.

जॉन्सनच्या मृत्यूनंतर ॲरिस्टॉटलच्या अबाधित तत्त्वाकडे टीकाकाराचें दुर्लक्ष झालें; आणि टीकाक्षेत्रांत 'अराजक' माजलें. या अराजकातच एडिंबरो रिव्ह्यू व क्वार्टर्ली रिव्ह्यू या दोन मासिकांनीं विलक्षण धुमाकूळ घातला. पोलिसाच्या दंडुकेशाहीचा जणू टीकाक्षेत्रात अवतार झाला. या दोन मासिकाच्या निशाणाखालीं जमा झालेले बहुतेक सारे टीकाकार अत्यंत नालायक होते. कविप्रतिभेचें अथवा काव्यातील सौंदर्यतत्त्वाचें आकलन करण्याची त्याच्यापैकीं एकातहि पात्रता नव्हती आणि या टीकाकाराचे म्होरके कोण? तर, फ्रॅन्सिस जेफ्रे (१७७३–१८५०) व गिफर्ड! याची दृष्टि अत्यत दूषित होती आणि नवीन विचाराचा त्याना जॉन्सन-प्रमाणेंच विलक्षण तिरस्कार होता. पूर्वसूरींच्या तत्त्वाचा जरी जेफ्रेनें अनावर बडिवार माजविला तरी प्रत्यक्षांत मात्र सारे नियम व सारीं तत्त्वें गुंडाळून ठेवून त्यानें अगदीं स्वैर व मनःपूत टीका केली. टीका म्हणजे लाठमारी अशी कल्पना करून घेऊन त्यानें प्रसिद्ध लेखकाचे अक्षरशः वाभाडे काढले. गंमत ही कीं, सामान्य अथवा क्षुद्र लेखकाविषयीं जेफ्रे बरें लिहीत असे. पण लेखक मोठा असला कीं झालाच त्याचा तडाखा सुरू! टीकाक्षेत्रांत जेफ्रेनें व गिफर्डनें कैक वर्षे अनावर हलकल्लोळ माजविला यांत कांहीं शंका नाहीं. या प्रकाराला 'टीका' हें नांवच खरें म्हटलें तर शोभत नाहीं! रिव्ह्यूकाराच्या पुढे प्रश्न होता तो इतकाच कीं, निर्णयाचे निकष टीकाकारानें स्वतः ठरवावयाचे कीं अन्य काहीं आधार त्यानीं घेतला पाहिजे? म्हणजेच व्यक्तिगत विचाराच्या आधारें ते निकष ठरवावयाचे कीं पूर्वसूरींनीं घालून दिलेल्या नियमाच्या आधारें ठरवावयाचे?

कोलरिज (१७७२–१८३४) या टीकाकार कवीनें निराळाच प्रश्न विचारला. काव्यातील कलात्मकतेचीं आणि मोठेपणाचीं तत्त्वें कवीच्या काव्यातून शोधून काढावयाचीं कीं बाहेरूनच आणावयाचीं? हा तो प्रश्न होय. कोलरिज हा जातिवंत आस्वादक टीकाकार होय. रसग्रहणाच्या कल्पनेचा त्यानेंच प्रथम इतक्या आवेशानें पुरस्कार केला. काव्यातील सौंदर्यतत्त्वावर इतका भर त्याच्यापूर्वी कोणीहि दिलेला नव्हता. तेव्हा एक नवीन संप्रदायाचा तो प्रव-

र्तक आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. त्याच्या संप्रदायाला 'रोमॅंटिसिझम्' असें नाव आहे. 'सौंदर्यशास्त्र' (aesthetics) या नावानें नवीनच प्रादुर्भूत झालेल्या शास्त्रातील तत्त्वाचा प्रथम कोलरिजनेंच उपयोग करून घेतला, आणि वाङ्मयीन टीकेचा त्या शास्त्राशीं अत्यंत दृढ असा संबंध आहे हा सिद्धान्त मांडला. या बाबतींत विशेष कामगिरी ज्यानीं केली होती अशा जर्मन लेखकाचा अभ्यास करून वाङ्मयीन टीका हा विषय एकदर ललित कलाच्या अभ्यासातच अन्तर्भूत झाला पाहिजे असें त्यानें प्रतिपादिलें. वाङ्मयीन टीकेचा तत्त्वज्ञानाशीं संबंध असतो, हें मत मांडून तत्त्वज्ञानातील सर्व-साधारण सिद्धान्त व अध्यात्मशास्त्र याची टीकाकारानें ओळख करून घेतली पाहिजे असाहि त्याचा आग्रह आहे

काव्यानिषयीं टीकाकारानें कोणते प्रश्न विचारावेत याविषयीं कोलरिजनें केलेलें विवेचन मागें पृष्ठ १५५ वर येऊन गेलें आहे. कवीच्या काव्यांतील सौंदर्याचा आस्वाद घेणें हेंच टीकाकाराचें एकमेव कार्य आहे असें कोलरिजनें स्पष्टपणें प्रतिपादन केलें आहे. कोलरिजपासून इंग्रजी टीकावाङ्मयात एका महत्त्वाच्या नवीन युगाला सुरुवात झाली असें म्हणता येईल.

हॅझलिटच्या (१७७८–१८३०) स्वभावातच एक प्रकारची कटुता असल्यामुळें त्याची टीकाहि बरीच कडक असे. रिव्ह्यूच्या धर्तीवरच तो कांहींवेळा टीका करतो असा कांहींचा आक्षेप आहे. तत्त्वाची आवश्यकता त्याला पूर्णपणें मान्य आहे. डांटे हा महाकवि त्याचा आदर्शभूत कवि असल्यामुळें चर्चाविषय झालेले तत्कालीन कवि त्याला डांटेच्या मानानें फार हीन व निष्प्रभ वाटत.

कार्लाइल (१७९५–१८८१) या टीकाकारानें एक मोठीच कामगिरी केली. ड्रायडननें जरी ऐतिहासिक पद्धतीचा थोडा अवलंब केला होता तरी या पद्धतीचा खरा विस्तार कार्लाइलनेंच केला. कार्लाइलच्या पद्धतीनें विद्यमान टीकापद्धतीला योग्य वेळींच धक्का दिला. अभिरुचीचे व निर्णयाचे निकष अनेक प्रकारानीं पारखून घेता येणें यामुळें टीकाकाराना शक्य झालें. कवीच्या काळातील सर्व प्रकारच्या परिस्थितीचा अभ्यास व एखाद्या

देशाच्या वाङ्मयाचा साकल्येंकरून अभ्यास हीं कार्लाइलच्या टीकेचीं महत्त्वाचीं तत्त्वें होत. कलाकृतीची परीक्षा करणाऱ्या टीकाकाराला त्यानें पुढील प्रश्न सुचविले आहेत. (१) कवीचा खरा उद्देश कोणता आहे ? (२) कलाकृतीविषयीं त्याची कोणती कल्पना आहे ? (३) ती कल्पना त्यानें कितपत पूर्ण करून दाखविली आहे ? (४) त्याचा उद्देश व मानवी स्वभाव, वस्तुजातांतील तत्त्व आणि काव्यांतील चिरंतन सौंदर्यतत्त्व यांचा परस्पराशीं मेळ आहे काय ! (५) कवीनें वापरलेलीं साधनें व सिद्ध कलाकृति आणि सत्तत्त्व यांच्यांत विसंगति आहे काय ! विसंगति असेल तर तो दोष मानावा.

कोणत्याहि राष्ट्रांतील वाङ्मय हें त्यामधील ऐतिहासिक घटनामधूनच साक्षात् उद्भूत होत असल्यामुळें ऐतिहासिक घटनांच्या अभ्यासाखेरीज टीका परिपूर्ण होणार नाहीं असा कार्लाइलचा सिद्धान्त आहे. या सिद्धान्ताचा उपयोग करून घेणाऱ्या टीकाकाराला अबाधित तत्त्वाचा बडिवार माजविण्याचें कारण पडणार नाहीं. ॲडिसननें आपलीं वाक्यें कशीं रचिलीं व उपमा कशा दिल्या याचा विचार न करिता शेक्सपियरनें कोणत्या अतींद्रिय आणि गूढ शक्तीच्या साहाय्यानें नाटकें यशस्वी केलीं आणि एरियल व हॅम्लेट यासारख्या व्यक्ति निर्माण केल्या हें टीकाकारानें शोधून काढावें असें कार्लाइलचें म्हणणें आहे. कार्लाइलनें अशा प्रकारें रसास्वादाला ऐतिहासिक पद्धतीची जोड करून दिली.

मेकॉले (१८००–१८५९) या हिंदुस्थानास परिचित असलेल्या टीकाकारानें ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब थोडासा केला हें खरें. पण इतराच्या प्रणालीचा अभ्यास करून तुलना करून पाहणें त्याला मुळींच माहीत नव्हतें. तो न्यायाधीश आहे आणि वकीलहि आहे. जॉन्सन, जेफ्रे आणि हॅझलिट यांचा त्याच्यावर बराच परिणाम झालेला स्पष्ट दिसतो.

मॉरिस (१८३४–१८९६) आणि रस्किन (१८१९–१९००) यांनीं विशेषेंकरून शिल्पकलेंतील सौंदर्याचा विचार केला. याबाबतींत रस्किनची कामगिरी फारच मोलाची आहे. कलेंतील कल्पनाशक्तीला आवाहन करण्याचें सामर्थ्य रस्किनला पूर्णपणें मान्य आहे. थोर कलावंताची रस्किननें पुढील-

प्रमाणें व्याख्या केली आहे—“ आपल्या कलाकृतींत जो जास्तींत जास्त थोर विचारांचा आविष्कार करून दाखवितो तोच थोर कलावंत. ”

स्विनबर्न (१८३७-१९०९) व वॉल्टर पेटर (१८३९-१८९४) या टीकाकारांनीं ‘ कलेसाठीं कला ’ या तत्त्वाचा पुरस्कार केला. कला ही केवळ कला आहे याच भावनेनें तिच्याकडे पाहावयास पाहिजे; आणि कलाकृतीचें परीक्षण त्या विशिष्ट कलेंतील कलात्मकतेच्या तत्त्वानेंच करावयास पाहिजे असा स्विनबर्नचा आग्रह आहे. कलावंतांच्या भावनांचें स्पष्टीकरण करणें व त्या भावनांचा पुनः काव्यमय आविष्कार करणें हें पेटरच्या मतें टीकेचें ध्येय होय.

मॅथ्यू आर्नोल्ड—(१८२२–१८८८) या टीकाकाराची कामगिरी फारच मोलाची आहे. काव्यातील सौंदर्यतत्त्व व काव्याचें ध्येयशीलत्व या गोष्टींवर त्याचा विशेष भर आहे. रस्किननें शिल्पकलेच्या बाबतींत जी कामगिरी केली तीच आर्नोल्डनें काव्याच्या बाबतींत केली. रसास्वाद घेणें हेंच त्याच्या दृष्टीनें टीकाकाराचें महत्त्वाचें कार्य होय. संस्कृतीचें त्याला असामान्य महत्त्व वाटतें. यासाठीं जगांत जे जे चांगले विचार असतील त्यांचा परिचय करून घेणें व त्यांचा आविष्कार करणें हीं कामें टीकाकारानें केलीं पाहिजेत असा त्याचा आग्रह आहे. कवीचा त्याच्या काळाशीं अत्यंत दृढ संबंध असतो हें त्याला मान्य आहे. म्हणून कवीच्या काळांतील परिस्थिति व त्याचें स्वतःचें व्यक्तित्व यांचें ज्ञान टीकाकारानें वाचकास करून द्यावें असें त्याला वाटतें. ‘ काव्य हें जीवनाचें भाष्य होय ’ हें त्याचें वचन प्रसिद्ध आहे. संस्कृतीचा प्रसार करणें व जीवनातील मूल्यांचें आविष्करण करणें हीं त्याच्या मतें काव्याचीं कार्यें होत.

इंग्रजी टीकावाङ्मयात ज्यांनीं निरनिराळ्या दृष्टींनीं महत्त्वाची कामगिरी केली अशा प्रमुख टीकाकारांच्या सिद्धान्तांचें या ठिकाणीं केवळ दिग्दर्शन केलें आहे. यांच्यापैकीं काहींच्या पद्धतीचें विशेष विवेचन मागें टीकापद्धतींच्या चर्चेंत आणि आस्वादक व निर्णायक टीकाच्या चर्चेंत येऊन गेलें आहे. साकल्यानें टीकावाङ्मयांतील विविध प्रणालींचें ज्ञान व्हावें यासाठीं ऐतिहासिक

पद्धतीनें त्याचा याठिकाणीं अभ्यास केला आहे. चालू शतकांतील रिचर्ड्स, मरी इत्यादि टीकाकारांची प्रणाली मागें एका प्रकरणात दिली आहे. आजचा प्रसिद्ध टीकाकार टी. एस्. एलियट यांच्या प्रणालीचें विस्तृत विवेचन 'साहित्याचा ध्रुवतारा' या माझ्या पुस्तकात केलेलें असल्यामुळें पुन्हा तें येथें केलें नाहीं. मराठी टीकेच्या अभ्यासकाला या प्रणालींचा फार मोठा उपयोग करून घेता येण्यासारखा असल्यामुळें त्यांचा अभ्यास अपरिहार्य आहे

समकालीनाचे विचार

'मराठीमध्यें उत्कृष्ट टीकावाङ्मयाचें दारिद्र्य आहे' असे प्रो० फडके यांनीं १९४० मध्यें रत्नागिरीच्या साहित्यसंमेलनाच्या व्यासपीठावरून उद्गार काढले होते. याच वर्षी पुणें मुक्कामीं भरलेल्या शारदोपासकांच्या संमेलनातहि 'टीका व टीकाशास्त्र' याचा आधार घेऊन 'ख्यातनाम' साहित्यिकानीं 'आजच्या मराठी वाङ्मयाचें रसग्रहण उत्तम प्रकारें होत नाहीं' असा दावा मांडला होता. श्री. माडखोलकर यांनीं २० फेब्रुवारी १९४० रोजीं रेडिओवरर एक भाषण केलें होतें. त्या भाषणात ते पुढीलप्रमाणें बोलते झाले—"मराठी टीकावाङ्मय हें महाराष्ट्र साहित्याच्या विशालरम्य वृक्षावरलें एक खुरटें बांडगुळच राहाणार." मराठी टीकावाङ्मयाविषयीं अभिज्ञानीं काढलेले हे उद्गार लक्षात घेतले असता असें वाटू लागतें कीं, महाराष्ट्र साहित्यात असल्य बहुमोल कृतींची प्रत्यहीं भर पडत असूनहि केवळ टीकाकार नादान असल्यामुळें त्या बहुमोल कृतींची बूज होत नसावी. प्रो. फडके तर स्पष्टच म्हणतात कीं, "नियतकालिकात व वृत्तपत्रांत जीं परीक्षणें येतात तीं अगदीं निकृष्ट प्रतीचीं, कित्येकवेळा आचरट स्तुतीनं, तर कित्येक वेळा वैयक्तिक द्वेष्यादाव्यानं भरलेलीं असतात." मराठींत 'कलात्मक टीकाप्रबंध नाहींत' अशी श्री. माडखोलकरांचीहि तक्रार आहे या सर्व तक्रारींचा अर्थ असा कीं,

मराठींतील विद्यमान अभिजात वाङ्मय हें रसिक टीकाकारांच्या अभावीं अगदीं 'बापुडवाणें' झालें आहे. अनेक मार्मिकांच्या मतें सेंट्स्बरी व लेसिंग यांच्या तोडीचे टीकाकार महाराष्ट्रांत नसल्यामुळेंच महाराष्ट्र साहित्य जगांत प्रसिद्धी पावूं शकत नाहींत. नाहीं तर महाराष्ट्रांतील निदान दोन तीन डझन लेखकांना तरी खास 'आंतरराष्ट्रीय' कीर्ति खास प्राप्त होऊं शकली असती!

मराठी टीकावाङ्मयाचें ओझरतें अवलोकन केलें तरी खरा टीकाकार अजून महाराष्ट्रांत निर्माण व्हावयाचा आहे हें पटतें, पण महाराष्ट्र साहित्याचा फारच प्रकर्ष झाला असूनहि टीका अभिजात होत नाहींत ही तक्रार मात्र खरी नाहीं. टीका ही कला माना अथवा शास्त्र माना, कोणत्याहि भाषेंतील टीकावाङ्मयाचा इतिहास पाहिला तर बरेंचसें ललित-वाङ्मय निर्माण झालेलें असल्याशिवाय जिला 'अभिजात' ही पदवी यथार्थतेनें लावितां येईल अशी टीका निर्माण होत नाही असें तज्ज्ञांचें मत आहे.* वाङ्मयीन टीका ही कल्पनाच मुळीं आपण इंग्रजीवरून उचललेली आहे. संस्कृतमध्यें आधुनिक पद्धतीची वाङ्मयीन टीका मुळींच नव्हती हें पहिल्याच प्रकरणात स्पष्ट केलें आहे. मराठी वाङ्मय महानुभवांच्या काळापासून सुरू झालें असलें व सहासात शतकेंपर्यंत संतमंडळींनीं आध्यात्मिक वाङ्मयाची मोलाची भर महाराष्ट्र भाषेंत घातली हें खरें असलें तरी आज आपण ज्याला 'ललित' वाङ्मय म्हणतों त्या प्रकारचें तें वाङ्मय मुळींच नव्हतें हें अगदीं स्पष्ट आहे. कलात्मक वाङ्मय ही त्या वाङ्मयाची भूमिकाच नसल्यामुळें त्यावर टीका करणें इत्यादि गोष्टी सर्वथैव असंमाव्य होत्या आणि याबद्दल कोणाचेंच काहीं चुकलें नाहीं. ललितवाङ्मय मराठींत इंग्रजी अमदानींतच सुरू झालें. किंबहुना, पेशवाईचा अंत होऊन जवळ-

* सी. ई. व्हॉनचें म्हणणें पुढीलप्रमाणें आहे—"Criticism is a self-conscious art, and could not have arisen in an age of intellectual childhood. It is a derivative art and could scarcely have come into being without a large body of literature to suggest canons of jugdments, and to furnish instances of their application."

जवळ अर्धशतक लोटल्यानंतरच आपल्याकडे कादंबरीलेखनाला सुरवात झाली. तरीसुद्धां, सुरवातीच्या अनेक कादंबऱ्या अगदींच पोरकट होत्या. ललित वाङ्मयाची ती बाल्यावस्थाच असल्यामुळें कादंबऱ्याहि पोरकट होत्या यात कांहीं नवल नाहीं या गोष्टीला जेमतेम पाऊणशें ऐशीं वर्षें झालीं आहेत. तात्पर्य मराठी ललितवाङ्मयाचा संसार यापेक्षा जुना नाहीं. त्यांतहि, ललितवाङ्मयात कलेचा प्रवेश होऊन कादंबऱ्या, काव्यें व नाटकें खऱ्या अर्थानें कलात्मक होऊं लागल्याला फार तर पन्नासच वर्षें झालेलीं आहेत. सुरवातीचें बरेचसें 'ललित' वाङ्मय अत्यंत कलाशून्य असून केवळ लहान मुलांसाठीं आणि अशिक्षित खेडवळांसाठींच लिहिलें गेलें असावें असा भास होतो. या वाङ्मयाला ललित हें विशेषण का द्यावयाचें तेंच कळत नाहीं. हरिभाऊ आपटे यानींच कादंबरी या प्रकाराचा खरा उत्कर्ष घडवून आणिला, आणि कलेचा उत्कृष्ट आविष्कार गडकऱ्यांच्याच काळापासून मराठी वाङ्मयात झाला असें म्हणावयास हरकत नाहीं. अर्वाचीन मराठी ललित वाङ्मयाचा हा अशाप्रकारें फक्त पन्नास वर्षांचाच संसार आहे. अशा स्थितींत टीकावाङ्मय समृद्ध नसलें तर त्यात कांहींच नवल नाहीं. इंग्रजी वाङ्मयाकडे पाहिलें तर अभिजात टीका ॲडिसनच्याच काळापासून होऊं लागली होती. आठराव्या शतकाचीं पहिलीं काहीं वर्षें हा ॲडिसनच्या टीकेचा काळ होय. ॲडिसनच्या पूर्वी निदान अडीचशें वर्षें तरी इंग्लिश वाङ्मय लिहिलें जात होतें; आणि शेक्सपियर व मिल्टन इत्यादि श्रेष्ठ अभिजात लेखक त्याच्यापूर्वी होऊन गेले होते हें लक्षात ठेविलें पाहिजे. तीन शतकें वाङ्मय निर्माण झाल्यानतर व त्या काळात दोन फारच मोठे कवि निर्माण झाल्यानंतर अभिजात इंग्रजी टीकेला सुरवात झाली हें कोणीहि विसरू नये. इंग्रजी टीकावाङ्मयाचा खरा उत्कर्ष एकोणिसाव्या शतकातच झाला. कोलरिज, हॅझलिट, लॅम्ब, मॉरिस, स्विनबर्न, पेटर, कार्लाइल, आर्नोल्ड हे सारे मोठे टीकाकार एकोणिसाव्या शतकातीलच होत. चार पाच शतकें विलक्षण समृद्ध वाङ्मय निर्माण झाल्यानतर हे टीकाकार निर्माण झाले. फ्रेंच वाङ्मयात देखील हेंच झालें. से ब्व्ह, तेन हे टीकाकार एकोणिसाव्या शतकातीलच होत. जर्मन

वाङ्मयातहि शिलरसारखा श्रेष्ठ टीकाकार याच शतकात झाला. प्रख्यात जर्मन टीकाकार लेसिंग १८ व्या शतकात झाला आणि फ्रेंच टीकाकार काउ-सिन १९ व्या शतकात झाला. एमिल लुडविग हा तर आपल्याच समोरचा. टीकाकाराची ही नामावली देण्याचा एकच उद्देश आहे. तो हा कीं, वाङ्मय चारपाच शतकें समृद्ध झाल्यानतर वरील श्रेष्ठ टीकाकार उदयाला आले. एलिझबेथच्या काळीं आर्नोल्ड किंवा पेटर निर्माण का झाले नाहींत याचीं कारणें अगदीं स्पष्ट आहेत. टीकाकारापुढें नेहमीं समृद्ध वाङ्मय असावें लागतें; आणि तें सुध्दा अनेक प्रकारचें वाङ्मय असावें लागतें.

मराठी ललितवाङ्मयाच्या बाबतींत असे विधान करिता येईल काय ? खरें बोलावयाचें तर १९२० नतरच्या पचवीस वर्षांतच मराठींत भरपूर ललितवाङ्मय निर्माण झालें. फडके, खाडेकर, माडखोलकर, वरेरकर वगैरे इत्यादि ललितलेखकाचें बहुतेक सारें लेखन याच पचवीस वर्षांतील आहे. तात्पर्य असें कीं, मराठीतील ललितवाङ्मय समृद्ध आहे असें कोणीहि म्हणणार नाहीं. गुणाच्या समृद्धीचा विचार करण्याचें कारण नाहीं; पण संख्येनेंहि हें वाङ्मय इग्रजी वाङ्मयाप्रमाणें समृद्ध आहे असें म्हणण्याचें धाडस कोणीहि करणार नाहीं. अशा स्थितींत, मराठी साहित्याचा 'विशाल-रम्य' वृक्ष झाला असून 'टीका हें त्या वृक्षावरील बाडगूळ आहे' हें माडखोलकराचें विधान अतिरजित नाहीं काय ? मराठी टीका अजून बाल्या-वस्थेंत असेल किंबहुना ती क्षुद्र असेल पण साहित्याचा वृक्ष भारीच पोसा-वला असून पानाफुलानीं अगदीं बहरलेला आहे आणि त्या मानानें टीका ही केवळ बाडगुळाप्रमाणें क्षुद्र राहिली आहे हें मात्र मुळींच पटत नाहीं. इतर भाषातील टीकावाङ्मय व ललितवाङ्मय याचा इतिहास पाहिला असता ललितवाङ्मय खूपच समृद्ध झाल्यानतर मगच खऱ्या अभिजात टीकेची सुरवात होत असते हें जर स्पष्टपणें दिसून येत आहे तर मराठी वाङ्मयाच्या बाबतींत तसेंच व्हावयास नको काय ? आपल्या मराठींतील एखादा लेखक पाश्चात्य राष्ट्रांतील अनेक लेखकापेक्षा भारी असला व त्या सर्वांनीं त्याला शरणचिठ्ठी लिहून यावी असें ठरलें (अथवा ठरविलें) तरी त्या योगें काहीं

सारेंच वाङ्मय समृद्ध झालें असें होत नाहीं. कै. वि. का. राजवाडे यांनीं वापरलेला दृष्टान्त थोडा बदलून असे म्हणता येईल कीं, "एखाद्या पाखतुस्या कोकिळाच्या आगमनानें किंवा काजव्याच्या लिकलिकण्यानें वसंतऋतु झाला आहे असें जसें म्हणवत नाहीं" तसेंच एखादा चांगला लेखक निपजला म्हणजे सारेंच साहित्य पराकाष्ठेचें समृद्ध झालें असें म्हणणें बालिशपणाचें आहे.

मुद्दा असा कीं, टीकावाङ्मय अभिजात आणि समृद्ध होण्यास भाषेंतील वाङ्मयहि अभिजात आणि समृद्ध असावें लागतें, त्यात प्रकाराची विविधता यावी लागते, वर्ण्यविषयाची विविधता यावी लागते, विषयप्रतिपादनाच्या पद्धतींतहि विविधता यावी लागते अशी सर्वांगीण विविधता वाङ्मयात उत्पन्न झाली म्हणजेच टीकेला आपला प्रभाव दाखविण्यास व संचार करण्यास विस्तृत क्षेत्र मिळतें. मराठी वाङ्मय हें आजच जगावील कोणत्याहि भाषेंतील वाङ्मयाच्या तोडीचें बनलें आहे असें कांहींना वाटत असावें असें दिसतें. पण तो त्याचा शुद्ध ' लाडिकपणा ' होय. वस्तुस्थितीचा व त्यांच्या वाटण्याचा कांहीइतकाहि संबंध नाहीं.

म्हणून मराठींत अभिजात व समृद्ध टीकावाङ्मय नसलें तर त्याला सर्वांत महत्त्वाचें कारण म्हणजे वाङ्मयच खऱ्या अर्थानें अभिजात, विविध, विपुल, समृद्ध नाहीं हें होय. बरें, मराठी टीकेनें तत्त्वासाठीं कोणाकडे दीनवाणेपणानें पहावें ? संस्कृतसाहित्यशास्त्राकडे अथवा आधुनिक पाश्चात्य टीकावाङ्मयाकडे पहावें हेंच उत्तर येईल. पण काळ फार बदलला असल्यामुळें संस्कृतसाहित्यशास्त्रापेक्षा आधुनिक पाश्चात्य तत्त्वप्रणालीच टीकाकाराला जवळच्या वाटल्या तर कांहीं आश्चर्य नाहीं. दुसरें असें कीं, अर्वाचीन मराठी ललितवाङ्मय संपूर्णपणें इंग्रजीच्या घर्तीवरच आधारलेलें आहे. अशा स्थितींत मराठी वाङ्मय समृद्ध नसल्यामुळें वाङ्मयाच्या मोठेपणाला कारणीभूत होणारीं कांहीं तत्त्वें टीकाकारानें पाश्चात्य वाङ्मयातून उसनीं घेतलीं तर तें दोषास्पद कसें ठरेल ? पण, होतें असें कीं, प्रगत झालेल्या वाङ्मयाचीं तत्त्वे नुकत्याच सुरू झालेल्या वाङ्मयाला लावण्याची पाळी टीकाकारावर येते. आणि याचा परिणाम असा होतो कीं, पराकाष्ठेच्या

शास्त्रीयतेनें व विपुल अनुभवानें पाश्चात्यांनीं जीं टीकातत्त्वें शोधून काढलीं व आजहि तें ज्या नवीन प्रणाली निर्मीत आहेत त्याच्या आधारें मराठी वाङ्मयाचें काटेकोर परीक्षण करावयाचें कोणी ठरविलें तर मलत्तीच आपत्ति ओढवण्याचा संभव आहे. पानाफुलांनीं बहरलेला वृक्ष कदाचित् कृत्रिम वृक्ष ठरावयाचा आणि पानें व फुलें ऐपच्या कापडाचीं आहेत असेंहि ठरावयाचें! कोणी सांगावें? तात्पर्य, मराठी वाङ्मय फार मोठें असून टीका मात्र अगदींच क्षुद्र आहेत या म्हणण्यात कांहींच तथ्य नाहीं. दोन्हीहि क्षुद्र आहेत! वाङ्मय क्षुद्र म्हणून टीकाहि क्षुद्र! एका क्षेत्रातला मूर्खपणा दुसऱ्या क्षेत्रातील मूर्खपणाशीं जणू काय स्पर्धाच करीत आहे! एड्रिजवेथ ड्रूनें 'एन्जॉयमेंट ऑफ लिटरेचर' या आपल्या पुस्तकात दुसऱ्या चार्लसची एक मार्मिक दंतकथा दिली आहे. त्यावेळीं कोणी एक पाद्री लंडन शहरात भारी लोकप्रिय झाला. यावर चार्लस म्हणतो कीं, "त्याचा मूर्खपणा लोकांच्या मूर्खपणाला अगदीं साजेसा आहे" मराठी ललितवाङ्मयातील निंद्य प्रवृत्ति व टीकेंतील निंद्य प्रवृत्ति यांच्यात अधिक हीन कोण ठरतो अशी सुरस लागल्या प्रमाणें का दिसत आहे याचीं कारणें शोधणें कांहीं विशेष अवघड नाहीं. वाङ्मयात पोरकटपणा शिरला कीं टीकेंतहि तो शिरणारच!

वास्तविक, टीकाकारानें वाङ्मयातील हीन प्रवृत्तींना वाटेल तो प्रयत्न करून पायबंद घातलाच पाहिजे. तें त्याचें पवित्र कर्तव्यच आहे. पण मराठी वाङ्मयात सामान्यत असें दिसतें कीं जे टीकाकार तेच लेखक आहेत. टीकाकाराचें सोंग जेव्हा ते घेतात तेव्हा आपण कादंबऱ्या अथवा नाटकें लिहितों हें ते साफ विसरून जातात, व लेखकाचें सोंग घेतात तेव्हा टीकाकाराच्या भूमिकेंत असताना आपण काय बोललों होतों याची त्याना आठवण होत नाहीं. शापाच्या प्रभावामुळें दुष्यन्त राजाचाहि इतका स्मृतिभ्रंश खास झाला नसेल यामुळें होतें असें कीं, टीकाकाराच्या भूमिकेत जोंपर्यंत लेखक असतात तोंपर्यंत अभिरुचि, औचित्य, समाजाभिमुखता, ध्येयवाद इत्यादि अनेक भारदस्त शब्द त्यांच्या जिव्हेवर नाचत असतात, पण हातांत लेखणी घेऊन ते ललितलेखन करू लागले कीं.

पूर्वजन्मींच्या गोष्टींप्रमाणें त्या सान्या शब्दाचा त्याना विसर पडतो. टीकाकार या नात्यानें जी भूमिका तीच ललितलेखक या नात्यानेंहि भूमिका असती तर तें दुधात साखर पडल्याप्रमाणें होईल व त्याठिकाणीं यत्किंचित् दोषास्पदता उत्पन्न होणार नाहीं. म्हणजे असें की, टीकाकाराच्या भूमिके-वरून एखादा मनुष्य काहीं उच्च तत्त्वें प्रणीत करितो. त्याच तत्त्वाचा आविष्कार करण्यासाठीं त्यानें ललितलेखन केलें तर तें फारच स्पृहणीय होय मराठींत दुर्दैवानें याच्या उलट प्रकार दिसतो. या परस्परविरोधी भूमिकेमुळें किंवा बहुरूपीपणामुळें मराठी टीका ऊर्जस्वल झाली नाहीं तर त्यात काहीं नवल नाहीं. उदाहरणार्थ, रत्नागिरीच्या साहित्यसंमेलनात वर्तमानपत्रातील हीन अभिरुचीबद्दल प्रो. फडके यानीं केवढे अकाडतांडव केलें होतें हें पुष्कळास अजून चांगलें स्मरत असेल पण अध्यक्ष या नात्यानें घेतलेली टीकाकाराची भूमिका रत्नागिरीतच जणू काहीं संपली. कारण, त्याच्याच खास देखरेखीखालीं चाललेल्या 'झंकार' नामक साप्ताहिकात हीन आणि असंस्कृत अभिरुचींचीं उदाहरणें सहज काढून दाखविता येतील श्री य. गो जोशी याच्या संबधीं 'जोशीबुवा मेले तर त्याच्यासाठीं कुत्रा-सुद्धा रडणार नाहीं' यासारखा झंकारमध्यें मागें एकदा आलेला उल्लेख सुसंस्कृत अभिरुचीचा द्योतक आहे काय? 'सरोज! छे पंकज!' हा टीकालेख लिहीत असता श्री. खाडेकराच्या अंगात शिरलेलें वारें अजूनहि पुष्कळाना आठवत असेल. टीकाकाराची भूमिका संपली कीं, ज्या दोषा बद्दल आपण इतराची संभावना करतों ते दोष टाळण्याची कोशीस जागरुक लोकांनीं करावयाची नाहीं तर कोणी करावयाची? 'बडे बाप के बेटे' या माडखोलकराच्या लेखासंबधानें मागें अशीच ओरड झालेली होती हें मराठींतील अव्वल दर्जाचे टीकाकार! आणि मराठींत लेसिंग आणि लुड्विग का निर्माण होत नाहींत असे यानींच तोंड भरून विचारावयाचें! मोठ्या नावाचा उच्चार करणें काहीं फारसें अवघड नसतें, प्रत्यक्ष टीका काराची भूमिका पतकरलेल्या लेखकाला लुड्विगसारखे टीकाकार मराठींत का निर्माण होत नाहींत याचीं कारणें सहज समजतील, लुड्विग अथवा

लेसिंग अथवा सें ब्ह्‌ या मंडळींना मराठींतील अग्रगण्य टीकाकारप्रमाणें 'बहुरूपी' होण्याचें कसब साधलें नाहीं म्हणूनच त्याना खरा मोठेपणा मिळाला।

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, टीकाशास्त्रातील विविध मूल्याचा यथोचित उपयोग करून अथवा मागें वर्णिलेल्या विविध पद्धतींचा समजूतदारपणानें व बुध्द्या उपयोग करून केलेली टीका मराठींत सापडणें कठीण आहे. काहीं आस्वादक टीका दिसून येते पण मूल्याची जाणीव टीकाकाराना असावी असा संशयसुद्धा येत नाहीं टीकाशास्त्रात निर्माण झालेल्या विविध प्रणालींची दुरून का होईना ओळख ज्याला झाली आहे असा टीकाकार मोठ्या प्रयासानेंच हुडकण्याची पाळी येईल अशी भीति वाटते. मूल्याचें केवढें महत्त्व पाश्चात्य टीकाकारानीं मानले आहे हें मागें विस्तारानें स्पष्ट केलें आहे. हें ज्ञान मराठी टीकाकारापर्यंत अजून तरी येऊन पोंचलेलें दिसत नाहीं. साधी ऐतिहासिक पद्धतीनें केलेली टीकाहि अत्यंत दुर्लभ. मग तेन अथवा सें ब्ह्‌ अथवा मूल्टन याच्याप्रमाणें शास्त्रीय पद्धतीचा उपयोग करण्याची गोष्टच बोलावयास नको! तात्पर्य, मराठी टीका ही आज तरी बाल्यावस्थेंतच आहे टीकेच्या विकासाचा जो शास्त्रीय क्रम मूल्टननें सांगितला आहे त्यातील 'अवलोकन' या पहिल्याच पायरीवर मराठी टीका अजून उभी आहे

आणि याचमुळें, कलाकृतींचें विश्लेषण करावयाचें व मूल्यसरणीचा उपयोग करून त्याची योग्यता ठरवावयाची या गोष्टी टीकेला जड वाटल्या तर त्यात काहींच नवल नाहीं बरें, हें अवलोकन तरी यथातथ्य होत आहे असे म्हणावें, तर तेंहि नाहीं. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, 'ग्रथावर टीका' हें चिपळूणकराच्या काळापासून चालत आलेलें सदर जसेंच्या तसे आजहि चालू आहे किंबहुना, टीकचा हा एकमेव प्रकार मराठींत आहे असें म्हटलें असता फारशी अतिशयोक्ति व्हावयाची मुळींच भीति नाहीं. ग्रथावरील या टीकेसाठीं टीकाकाराला मागील काहीं प्रकरणात वर्णिलेली सामग्री मुळींच मिळाली नाहीं तरी चालते. ग्रथ परीक्षण करीत असता पद्धतींची अथवा कोणत्याहि मूल्यकल्पनेची टीकाकाराला आवश्य

फताच वाटत नाहीं. दोन प्रकारानीं ग्रंथाचें परीक्षण सामान्यतः होतें कादंबरींतील अथवा नाटकातील कथानक सांगून स्वभावलेखनाविषयी ठराविक पद्धतीनें लिहावयाचें व भाषाशैलीची काहीं माहिती द्यावयाची, अथवा दोष काढण्याच्या भावनेनेंच पुस्तक वाचावयाचें व लेखकाची थट्टा करावयाची. याखेरीज टीकेचीं अन्य कार्येंच जणू काहीं नाहींत. कार्ये पुष्कळ असतील पण तीं टीकाकाराच्या कानापर्यंत यावयास पाहिजेत ना कलाकृतीमागील लेखकाचा हेतु, कलाविष्काराचें स्वरूप, कलाकृतींतील अनेक घटनांचें सामाजिक प्रवृत्तींशीं असलेलें साहचर्य, कलाकृतीचा वाचकावर होणारा परिणाम इत्यादि साध्या गोष्टींचीहि टीकाकारांना जाणीव दिसत नाहीं. अगदीं अलीकडे नवीन विचार आत्मसात् करणारा एखादा टीकाकार या गोष्टींचा उपयोग करीत असतांना दिसून येतो. नाहीं असे नाहीं● पण एकंदरींत पाहता ग्रंथपरीक्षणाच्या अर्धवट कल्पना उराशीं बाळगून केलेल्या टीकेचेंच प्रमाण अनावर आहे यात शंका नाहीं. ग्रंथ-परीक्षण करणारे व दोष दाखविणारेच फार आहेत. खरा टीकाकार नाहीं. " Reviewers we have, but no critic " हें मिसेस व्हर्जिनिया वुल्फचें वचन आपल्या टीकावाङ्मयाला खुलून दिसेल यात शंका नाहीं.

प्रो. फडके यांनीं नियतकालिकांत व वृत्तपत्रांत येणाऱ्या परीक्षणावर आपल्या अध्यक्षीय भाषणात कोरडे ओढले आहेत ते अस्थानीं आहेत असें म्हणावयाचें नाहीं. पण वृत्तपत्रांतील क्षुद्र परीक्षणाच्यामुळें अस्सल खानदानी साहित्य मरेल अशी भीति बाळगण्याचें काहींच कारण नाहीं. वृत्तपत्रांतील परीक्षणें अगदींच त्रुटित असतात हें पूर्ण खरें आहे. पण दैनिकांत अथवा साप्ताहिकांत पुस्तकपरीक्षणार्थ कितीशी जागा राखून ठेवता येणार ? विशेषत. दैनिकें केवळ बातम्यांसाठींच असल्यामुळें परीक्षणासाठीं फारच थोडी जागा त्यांना देतां येते. अनेक वेळा संपादकवर्गांतील अत्यंत

● वामनराव जोशी यांच्यावरील श्री. वा. ल. कुलकर्णी यांचा टीकाग्रंथ या दृष्टीनें उल्लेखनीय आहे.

मूख माणसाकडेच कोणत्याहि विषयावरील पुस्तकाचें परीक्षण करण्याचें काम सोपविण्यात येतें. पुस्तकातील विषय कळण्याची आपली पात्रता आहे कीं नाहीं याचाहि विचार न करिता परीक्षणकार झोंकांत अभिप्राय खरडून टाकतात व जागेच्या मर्यादेमुळेंच त्यांच्या मूर्खपणाच्या प्रदर्शनाला विशेष अवसर मिळत नाहीं. दहावीस ओळी अभिप्राय लिहिण्यासाठीं पुस्तक काळजीनें वाचलेंच पाहिजे व वाचलें तरी तें समजलेंच पाहिजे असा विचार त्यांच्या मनातहि कधीं येत नाहीं. थोड्याशा जागेंतहि पुस्तकाचें वैशिष्ट्य यथायोग्य रीतीनें सांगणें कांहीं अशक्य नाहीं, पण अवघड मात्र खास आहे. अगदीं थोड्या जागेंत आकर्षक परीक्षणें लिहिलेलीं पहावयाचीं असतील तर 'लंडन मर्क्युरि' या स्कॉट जेम्सच्या संपादकत्वाखालीं निघणाऱ्या प्रसिद्ध मासिकाचे जुने अंक अवश्य पहावेत. वास्तविक वर्तमानपत्रांत अभिप्राय लिहिणारा प्रत्येक मनुष्य टीकाकार असावयासच पाहिजे. याचा अर्थ असा कीं, अगदीं थोड्या जागत एखाद्या ग्रंथातील वैशिष्ट्याची निश्चित कल्पना करून देणें ही गोष्ट अजाण माणसाच्या आटोक्यातली मुळींच नाहीं यासाठीं त्या त्या विषयाच्या व्यासंगी माणसाकडूनच अभिप्राय लिहून घेण्याची वर्तमानपत्रांनीं व्यवस्था अवश्य करावयास पाहिजे. पण इतकी यातायात केल्यावर टीका उपयुक्त होईल याची वाट काय? म्हणून बहुतेक वर्तमानपत्रें आपल्याच कारखान्यातील जरा रिकामा जो कोणी दिसेल त्याच्याकडूनच हें अभिप्रायाचें काम उरकतात. मुद्दाम पुस्तकें वाचून त्यावर अभिप्राय लिहिण्यासाठीं खास मनुष्य नेमल्याचें उदाहरण क्वचितच आढळेल यामुळें परीक्षणाचा दर्जा कमालीचा उतरला आणि ग्रंथकाराला अन्याय झाला तर त्यात कांहींच आश्चर्य नाहीं. आक्षेप आहे तो अभिप्राय लिहिणाऱ्याच्या अज्ञानाबद्दल आहे, अभिप्रायाच्या संक्षिप्तपणाबद्दल नाहीं. वर ज्याचा उल्लेख केला आहे त्या 'लंडनमर्क्युरि' या मासिकातील परीक्षणेंहि 'टेलिग्रॅमप्रमाणें संक्षिप्त' असतात अशी तक्रार झालेली होती वृत्तपत्रीय परीक्षणें जागेच्या अभावीं संक्षिप्त असलीं तरी फारसें कांहीं बिघडलें नाहीं. पुस्तकाचा चांगला अभ्यास करून तीं कौशल्यानें लिहिला

पाहिलें. मासिकावील टीकाच्या बाबतींत थोडा निराळा प्रकार दिसतो. एक तर त्याना जागा बरीच मिळालेली असते व परीक्षण लिहिणारे लेखक नेहमींच संपादकाच्या हाताखालीं काम करणारे पगारी नोकर असतात असें नाहीं. पण याहि ठिकाणीं अनेक अडचणी असतात. वाङ्मयाचें सडेतोड, निर्भीड परीक्षण केलेलें लेखकालाहि आवडत नाहीं. आणि संपादकालाहि आवडत नाहीं. सडेतोड लिहिणें हें ज्याप्रमाणें विशिष्ट हितसंबंधाच्या आड येतें त्याप्रमाणें केवळ स्तुतिपर लिहिण्याचें कामहि अनेकाना त्याच हितसंबंधामुळें करावें लागतें. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, आपल्या कलाकृतीचें शास्त्रीय निष्ठुरतेनें विश्लेषण होऊ देण्यास फारच थोडे लेखक तयार असतात. जवळ जवळ नाहींत म्हटलें तरी चालेल. बहुतेकाना केवळ स्तुतीची अपेक्षा असल्याचें स्पष्ट दिसतें. साहित्यप्राङ्गणात अभावितपणें शिरलेल्या नवख्या व हौशी लेखकापासून तों प्रहरात रीम उठविणाऱ्या साहित्यमतंगजापर्यंत बहुतेक साऱ्या लोकाना फक्त स्तुति हवी असते. आपण जें काहीं लिहू तें अगदीं निर्दोष, रसपूर्ण, ललित, आकर्षक आणि हळवें असलेंच पाहिजे असा बहुतेकाना तोरा दिसतो. आणि या समजुतीमुळेंच सर्वांनीं आपली केवळ स्तुति करावी असा हव्यास ते बाळगू लागतात. दुसऱ्याच्या पुस्तकावर भयकर कडक टीका करणारीं माणसेंहि आपल्याविषयीं कोणी किंचित् कटु बोललें कीं लगेच कावरींबावरीं होतात. तात्पर्य मासिकात परीक्षणें लिहिणाऱ्यावरहि अशा प्रकारें मोठीच आपत्ति येत असते.

आणि यात कंपूशाहीचीहि भर पडली आहे. वाङ्मयाच्या क्षेत्रात काहीं मंडळी ‘ मक्तेदार ’ बनल्यासारखीच दिसत आहेत. ठराविक लेखकाचा बडिवार माजविण्यासाटीं टीकाकार मंडळी अहमहमिकेनें पुढें येत आहेत व त्याना अनेक कारणामुळें उचलून धरणाऱ्या संपादकाचीहि काहीं वाण पडत नाहीं.

दुसरें असें कीं, वाङ्मयाचें खऱ्या अर्थानें शास्त्रीय परीक्षण झालें तरीहि त्याचा मराठींत काहींच उपयोग नाहीं. कारण, लेखक त्याच्याकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करू शकतो. वाचक असंस्कृत आहेत या गोष्टीचा तो फायदा घेत असतो. लेखकाचा वाचकवर्ग पूर्णपणें निराळा असल्यामुळें तो सडेतोड परी-

क्षणाची मुळींच कदर करीत नाहींत. मग तें परीक्षण कितीहि चांगल्याभावनेनें व केवळ तत्त्वसंशोधनाच्याच इच्छेनें लिहिलेलें असो. अशा प्रकारें वर्तमानपत्रातील व मासिकातील परीक्षणापासून वाङ्मयाला वळण लागणें अथवा समाजाची अभिरुचि उच्च होणें हीं कामें फारशीं झालेली दिसत नाहींत. प्रथम टीकाकार असलेले आणि नतर ललितलेखन करूं लागलेले मराठी लेखक तर स्तुतिव्यतिरिक्त अन्य काहीं वाचावयासहि तयार नसतात कीं काय अशी शका येऊं लागते. टीकावाङ्मय या परिस्थितींत अभिजात होण्याची आशा बाळगणें व्यर्थ होय।

विद्यमान लेखकाच्या बाबतींत टीकेचा असला विचित्र प्रकार होत असला तरी दिवगत लेखकाच्या बाबतींत मात्र परिस्थिति थोडी सुधारल्यासारखी दिसते. मृत लेखकाच्या वाङ्मयाचें परीक्षण करिताना टीकाकाराला भोंवतालच्या जगातील अनेक हितसंबध व हेवेदावे बरेचसे उपेक्षित करिता येतात व यामुळें टीकेचें स्वरूप काहींसें उज्वल होऊं शकतें पण याहि बाबतींत असें म्हणावेंसें वाटतें कीं, टीकाक्षेत्रातील विविध प्रणालींचा उपयोग करून व प्रथम मूल्यें निश्चित करून घेऊन लिहिलेली टीका मराठींत तरी बरीच दुर्मिळ आहे यात शका नाहीं. इंग्रजी अथवा इतर पाश्चात्य भाषेंतील टीकावाङ्मयाचा अभ्यास करून टीकाकाराची वृत्ति उदार झाली व त्याची दृष्टि विशाल झाली तरच मराठी टीकावाङ्मयाला काहीं बरे दिवस येण्याचा सभव आहे! वृत्ति उदार जोंपर्यंत होत नाहीं तोंपर्यंत आपण कूपमडूकच राहणार।

विद्यमान लेखकाच्या बाबतींत अतिरिक्त आणि मूर्खपणानें भरलेली स्तुति अथवा केवळ द्वेषभावनेनें प्रेरित झालेली निंदा किंवा कोणतीच शास्त्रीय कल्पना मनात न बाळगता केवळ कथानकाचा संक्षेप करून गोष्ट पुन्हा सागणें इत्यादि गोष्टींपुरतीच मराठी टीका बव्हंशीं मर्यादित झालेली दिसत असल्यामुळें या दुरवस्थेंतून बाहेर पडण्यासाठीं टीकाकारानीं व्हर्जिनिया वूल्फच्या पुढील उद्‌गाराचें मनन केल्यास बरें होईल—" As for the critics whose task it is to pass judgment upon the books of the moment, whose work, let us admit, is

difficult, dangerous and often distasteful, let us ask them to be generous of encouragement, but sparing of those wreaths and coronets which are so apt to get awry, and fade, and make the wearers, in six months' time, look a little ridiculous. Let them take a wider, a less personal view of modern literature, and look indeed upon the writers as if they were engaged upon some vast building, which being built by common effort, the separate workmen may well remain anonymous. Let them slam the *door upon the cosy company where sugar is cheap and* butter plentiful......and, say something interesting about literature itself."* यावर कांहीं भाष्य हवें काय ?

---

* *The Common Reader*, pp. 239-240.

लेखकांची सूची

विषयसूची

आधारभूत ग्रंथ

Abercrombie—*Principles of Literary Criticism*
Carlyle—*Past and Present*
Dewey John—*Art as Experience*
Experience and nature
Drew, Elizabeth—*Enjoyment of Literature*
Eliot, T. S.—*The Sacred Wood*
Elton, Oliver—*Essays and addresses*
Froude, James—*History of England Chap. I*
Gayley and Scott—*Methods and Materials of Literary Criticism*
Gilbert, Mrs —*A History of Esthetics*
Green, T. M —*The Arts and the Art of Criticism*
Joad, C E M *Philosophy of Our Times*
Kellet, E E —*Fashion in Literature*
Richards, I. A —*Principles of Literary Criticism*
Shaw, G. B —*Major Critical Essays*
Vaughan, C. E — *English Literary Criticism*
Wilde, Oscar—*Works* (Collins)
Woolf, Mrs Virginia—*The Common Reader*
Worsfold, W B —*Judgment in Literature*
Principles of Literary Criticism

Gandhi-Muslim-Conspiracy
Jeffrey's Literary Criticism (Ed. Nicol Smith)
Selections from Arnold's Prose (Ed Somervell)
Tradition and Experiment (Oxford Uni Press)

Kane, P. V.—Sahityadarpana
Keith, Dr. A. B.—Sanskrit Drama
—A History of Sanskrit Literature.
दण्डी—काव्यादर्श
मम्मट—काव्यप्रकाश
विश्वनाथ—साहित्यदर्पण
देशपांडे, प्रो. मा. का.—प्रो. फडके–चरित्र आणि वाङ्मय
सहस्रबुद्धे, डॉ. पु. ग.—विज्ञानप्रणीत समाजरचना

स्वभावलेखन

नियतकालिकें

लोकशिक्षण, प्रतिमा, हरिजन (इंग्रजी), महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका.